

Від Адміністрації. Просимо всіх, що зложили доси тільки першу рату передплати, надсилати дальші, інакше мусліб ми здержати висилку шестої книжки.

ARCHIVES-LIBRARY
OF THE UKR. ORTH. CHURCH U.S.A.
1909. P. O. BOX 355
100. BOUND BROOK, N. J.

РІЧНИК XII.
КНИЖКА V.

ТОМ XLVI
ЗА МАЙ.

ІСТ:

ВИННИЧЕНКО: Купля (оповідання).....	209
Х. ГРУШЕВСЬКИЙ: По віту: З подорожних вражнь. Чаеполь: Везувій, Помпеї, Addio! (докінченне).....	234
ГА КОБИЛЯНСЬКА: „Внеділю рано зіле копала“ (оповідання) далі.....	245
ІЙ КМІТ: Густав Гайерстам	273
ЧЕРНЯВСЬКИЙ: Спустилась ніч.....	280
В ЛОТОЦЬКИЙ: До музи.	280
СТ ЛЕВИЦЬКИЙ: Пірогов Київ і його проводи.....	281
Ніч.....	288
ГРУШЕВСЬКИЙ: Українські поети в новім перекладі	292
БУДЯК: Пісня про поступ	298
К. ЗАЛІЗНЯК: Основні питання федеративного устрою	300
КАЛЕНИЧЕНКО: Події з людського життя.....	312
ОБЕНКО: Народи сплять.	330
ПОД. ГЕРИНОВИЧ: Питанне про третичного чоловіка в новій літературі.....	331
РАНС: Острів Пінгвінів, пер. І. Романович.....	346
СІРИЙ: Український театр в Києві в 1908,9 рр.....	359
БОЙЄР: Сила віри (роман), докінченне, в пер. В. Пахаревської.....	365
ІХ. ЖУК: In vino veritas....	394
ХТЕР: З українського життя. Міське хазяйство.....	395
ЕВИЦЬКИЙ: За границею. Алканська заверюха.....	403
їографія.....	408
жки надіслані до редакції..	415

олошення.

ст VI кн. ЛНВістника.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ - КИЇВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

2
1
1

В. ВИННИЧЕНКО.

Купля

Мені було тоді літ... Але що там ~~літ~~

Се було в ту добу, коли в грудях так співу ~~чорно~~, що хочеться сліз.

Се було в ту добу, коли небо здається таким низьким та досяжним. Прихилить вам його? — Можна! Ось тільки управитись з тою та тою справою і моментально вам буде небо з зорями, з місяцем, сонцем, з чим хочете.

Може, дракона якогось убити? Дракона з вогневою пащою і сотнями лап? Давайте його сюди! Де той дракон?

Ах, се ж була як раз та пора, коли аж кишить навкруги всякими драконами, коли так легко, так охоче йдеть ся на бій із ними.

Отож і було се тоді, коли я йшов убивати величезного дракона. Він сидів у мене в душі. Старий був, уже, з древніми, волохатими лапами, які страшенно важко було одирати від серця. Так важко, що Іра все частіш та частіш стала поглядати на мене й посміхатись.

— Слушайте! — сказала навіть раз — Вам се видно, дуже тяжко... Лишіть... Хто-сь инший візьметь ся... А то ще провалите всю справу...

Всяко можна сказати сі слова. Але, коли трошки приплющити очі, скривити губи в зневажливу посмішку й недбало одвернутись, то приємно від них у всякому разі бути не може.

Та ще коли сі очі з довгими й пухкими, як тирса, віями, коли губи можуть иноді так ласкаво й злегка соромливо усміхнутись, коли сі очі й губи снуть ся тобі що ночі... Е! чортової душі драконе, давайте його сюди! Давайте сотні, тисячі драконів, хай тільки не кривлять ся так губи.

І коли на останній, „виконавчій“ збірці председатель запитав:

— Хто на цей пункт? —

а Іра одвернулася і пильно стала роздивлятись олеографії на стінах, я прокашлявся і швидко сказав:

— Я!

1) Всіх, хто хотів би перекладати сю роботу на якусь инчу мову, автор дуже прохає без його згоди сього не робити. Зноситись з автором можна через редакцію сього органу.

В. Винниченко.

Я хотів се сказати яко мога байдуже і разом з тим твердо, але не встиг викашлятися і вийшло так, ніби мене несподівано хтось спихнув у яму, а я й скрикнув.

Але ніхто не виявив ніякої особливої уваги на мою відповідь, немов се сама звичайна, світова річ, що коли треба підпалити у батьків економію, то за се береть ся їхній син.

Навпаки, обличчя стали ще більш заклопотаними й серйозно-діловитими. Навіть Іра не глянула на мене, тільки одійшла від стіни, сіла на канапі і стала серйозно та строго дивитись на предсідателя.

Одже, „пункти“ всі роздані.

План наш простий і легкий: ми випускаємо прокламацію і від імени організації „Червоного Півня“ оголошуємо, що, поки не будуть виконані всі пункти нашої програми (тут же й пункти всі), то вся панська Україна палатиме од краю до краю. Пани, розуміть ся, учинять страшенний гвалт, наляжуть на уряд, уряд же, безперечно, страшно перелякаєть ся і зразу ж піде на уступки.

План, безумовно, одважний, але простий і певний. І треба було бути „вкрай заїденими оппортюнізмом“, щоб не пристати на його. Іра так і сказала другій половині нашої організації, яка не погодилась з нами. А не погодившись, розуміть ся, одкололась од нас.

Ну, се само собою, не могло спинити нашу половину. Тим паче, що ми мали в руках такі чудові „пункти“! От тільки з економією мого батька виходило трохи складніше. Річ в тім, що він держав цілу зграю черкесів, які день і ніч їздили круг маєтку і всі, як один, мали винтовки й нагаї.

Певно, що при таких умовах туди треба було послати чоловіка, який би міг добре орієнтуватись в сих обставинах.

Звичайно, що таким чоловіком був я.

Так, се був я. Але в мені сидів дракон.

В мені сиділо гибель драконів. Я, наприклад, любив мою мамуню. Вона була буржуйка, вважала, що селяне за те бідні, що багато грішать, але я любив її. Се був дракон, я знав, і його треба було вбити без вагання, але коли мамуня приїжджала в город, я навіть пропускав зібрання „Червоного Півня“ і бігав їй в аптеку, в крамниці, до кузін.

І мамуня так лякалась усього. А коли лякалась, то серце їй так билось, що очі ставали великими-великими, напружено-болю-

чими і сама вся робилась такою безпомічною. І завжди тихо й ніби злякано прислухаючись до чогось, говорила :

— Це пройде... Це пройде...

Але я сказав рішуче мое „я“.

І темним вечером одним, в призначений час, переодягнений у драну свиту, стару шапку і руді, величезні чоботи, що совались мені на ногах, я тихо постукав в віконце до Іри.

Уличка уже заплющила свої віконниці і загорнувшись в палісаднички, тихо дрімала.

З-за акацій батюшчиного сада обережно одним оком визирав червоний місяць, такий червоний, ніби він страшенно пнув ся, здержував сміх підглядаючи і того почервонів увесь.

Рипнули двері ганку. Рипнули подзьобані жовтенькі східці, на яких в пекучий день виступає смола жовтими сльозами.

З середини вікна завішані були плахтами та великими хустками. А на столику в кутку у зеленім абажурі, як китайський бриль, горіла лампа. І Іра від пояса до землі була освітлена, а лице і груди в тіни. Але сердитий вихор з боку лоба все ж видно було. Він так само буйно й нетерпляче стремів до гори, ніби сердивсь, що не пускають його кудись, куди він тягнеть ся з малих літ. У Іри все ніби стреміло кудись і лампа з гострим абажуром, і висока купка подушок і тонкий гнучкий її стан, і кров її, що завжди заливала вперед смугляві щоки, а потім гналась хвилею у гору в лоб і вуха.

— Ви готові, значить? — суворо озирнула з ніг до голови мене.

Була чогось незадоволена, ще більш поривчаста і лаконічна.

Я недбало й з сухо-діловитим виглядом усів ся на стільці під патретом Богдана Хмельницького і почав говорити.

Одже, значить, вона завтра вранці виїжджає до наших в економію. Вона чула, що Галя заслабла трохи і, як ніжна подруга, рішила провідати її. Там вона не спить. Абсолютно. Пильно слідкує. Як тільки з'являється вогонь, вона моментально всіх будить і всі тікають куди придумують уже собі там.

Що?.. Про се вже говорили?.. Нічого... Як то кажуть „сім раз одміряй“... Прінцип дурний, власне кажучи, але іноді... Ну, не важно!

Одже, як все щасливо обійдеться ся з ними, вона сідає на коня... Ні, се, справді, не зручно...

Ну-да, вона прийде прямо пішки до того ліска, де вони колись агітували вдвох Омелька Задрипаного... Пам'ятає? Він ще зпід лоба неймовірно поглядав на неї.. Так от туди...

Там він ждатиме... Коли все добре, він зараз же іде назад.

Вона, звичайно, розуміє, що йому рішуче не ходить тут про всякі там родинні сантименти, але... Йому цілком байдуже, як там справить ся з своєю бідою якась панота, хоч би се його власна родина була, але, він гадає, що се необхідно для самого діла. Взагалі, він дуже просив би, щоб не думали, що якісь родинні мотиви можуть спинити його в тому великому... Він, звичайно, звик до сім'ї, але... І йому тяжко...

— Вам треба вуси наставні почепити! — сердито перебила мене Іра — Неодмінно. У вас є такі вуса?

— Ні, нема.

— Глупо. Страшно глупо. У вас надзвичайно ідіотські вуса. Ви це знаєте? Вони у вас з ноздрів ростуть... От так...

Вона приклала два пальці до ноздрів і провела вниз.

(У мене, справді таки, були ідіотські вуса).

— А посередині нічого... Лисина якась... Глупо.

Дійсно, посередині була таки лисина.

— Тип українських вусів... — не твердо сказав я.

— Що? — з здивованою зневагою зиркнула на мене.

— А ну-да... Українські вуса, звичайно, так ростуть... Спочатку на кінцях, а потім по середині. Коли по середині заросте, то на кінцях вони будуть уже довгі...

— Ну? — чудно й строго дивилась мені в лице.

— Що „ну“?

— Ну, так що ж з того?

— Та то, що в мене, значить, будуть гарні вуса... Це нічого, що тепер такі. Це певний знак: як на кінцях раніше починають рости, значить будуть довгі... Та розумієть ся! Инакше, ви подумайте самі, як би могли бути...

— Значить, у вас чудові вуса?

— Я цього не кажу, але...

— Фу! Які ви дурниці мелете! — раптом сердито встала. — Ну, при чому тут ваші вуса?! „Українські вуса“... Перш усього, ви — шовініст. А потім... Фу, який ви!.. Ні! вам рішуче не можна йти на це! Ну, куди ви підете такий? „Вуса“... Господи!

Круто одвернулась і поривчасто одійшла до вікна. Поправила хустку.

— Знаєте що? — вмить повернулась до мене і пильно озирнула з ніг до голови.

Ех! очі в неї були! великі, тонко зрізані з кінців, темно-сині, як вечірнє небо коло хмари; губи строгі, також зрізані з кінців

в такі рисочки. Там в кінцях, буває, дрібно-дрібно дріжучи, непокірливо розгоряєть ся такий дзвінкий, дитячий сміх.

— Ви зараз... Прошу слухати уважно! Ви зараз скиньте з себе всю цю єрунду... Чуєте? Роздягнетесь собі дома і ляжете спати. А завтра заявите, що не можете. От і все.

Серце холодно занило. Наче взяли та накрили його мокрою ганчіркою, а накривши ще й притиснули.

Мовчки підвівсь я, надів свою шапку і сказав, тихо-тихо сказав:

— До побачення...

Прудко глянула, поривчасто підійшла до мене, здерла з голови мою шапку й шпурнула її на своє ліжко. (Шапка впала як раз під подушки. Люба моя шапчинка! я довго потім губами шукав, яким саме боком вона притулилась до подушок).

— Сядьте! Зараз мені сядьте! На цей стілець!.. І слухайте... Слухайте: як тільки ви мені чогось злякаєтесь... чуєте?... як тільки не осилите своїх... своїх... забобонів, краще не появляйтесь тоді мені... Ух, лучче не показуйтеся на очі!.. Я говорю це цілком рішуче. І годі!.. Прошу такими жалібними очима не дивитись... От. А тепер ось... ось вам ваша дурна шапка і йдіть. Ідіть моментально. Все... Ну? Ще, може, схочете прощатись? Заплакати, може? Фу, який ви!..

— Дайте мені вашу руку... — прошепотів я.

Чогось мені голосу бракувало, сам не знаю чому.

— То ще для чого?

— Так...

— Обійдеть ся без рук... Значить, завтра або після-завтра вночі. У ліску.. Ідіть.

— На одну хвилиночку руку...

— Я вам кажу йдїть. Чуєте?

Пішов, чи-то-пак: переставив одну ногу, потім другу, помалу, з усиллєм повернув ручку дверей, ніби на ній висїв цілий світ переправив ногу за поріг.

— Чекайте!

Моментально причинив двері й озирнув ся.

— Ви, той.. Ну, чого так дивитесь? Глупо.. Ви взяли револьвер?

— Взяв...

— Ну, й добре. Ідіть. Ну, чого? Фу, терпіть не можу, коли так дивитесь. Наче три зуба разом болять...

Низько похилив голову й посунув знову ноги.

В сніях теплий дух васильків і трави. Десь мабуть, вінок на стіні висить із васильків.

Ще одні двері, на двір.

— Чекайте, ви не одчините... Тут треба знати. Ну, прошу-прошу... Ну? Не смійте... От. Ідіть.

Нічка тепло та м'яко вйнула в лице.

Зачинили ся двері. Потім раптом швидко заклацала заціпка і двері знову на половину одчинились. Серце замерло з чеканнем.

— Слушайте... Я забула... Скільки верст туди?

— Тридцять.

— Тридцять? Умгу... Як прийду в лісок, дам руку. Чуєте? Як тільки ж прийду!.. А тепер забирайтесь... Ідіть!

І двері швидко зачинились, заторохтіла заціпка, затупали й стихли ступні.

Ззаду тихо підбіг вітерець, наче десь піджидав, щоб zostав ся я сам, і щось тихо лукаво шепнув. Що він любий шепнув, що забилось так мені серце? Щось хвилююче, бадьоре, щось таке шепнув мені, що я враз насунув шапку, загорнувся у свиту і рішуче-радісно пішов од ганку.

Пройшов вуличку і другу, минув річку, вийшов в степ. Тихо спала річка і крізь сон щось тихо шопотіла осоці. Улички дрімали, тільки де-не-де з якихсь віконниць пробивались смужки світла, мов лукавий з сміхом погляд із приплюснених очей.

Спав і степ.

Позад мене стояв місяць. І не був уже червоний, перестав сміятись, тільки ніби був здивований увесь. Ніби вибрав ся на небо, глянув степом і аж ахнув: ти диви, мовляв, які простори! і не ждав! Й благодушно-радісно смієть ся й морга серйозно-журним зорям, хмаркам легкодухим, гаям сумовитим та могилам старим і поважним. Всім моргає і смієть ся. Любий дідуганчик!

— „Гей, зійди, зійди, ясний місяцю,

як млиновеє коло,

Ой, вийди, вийди, серце-дівчино...

Тш! Неконспіративно!..

Натокмачив шапку геть на лоба, підтягнув за вушко чобіт і рішуче-діловито заступав. І поперед мене, трошки збоку, ніби ско-са та цікаво зазираючи в лице, бігла довга тїнь.

На шляху ні душі не було. Геть далеко срібною смугою під-гортавсь під темне небо край землі. І могили з одним темним бо-ком щось таємне сторожили і мовчали.

Степ дрімав.

Та думки мої не дрімали. Хоч і рішуче ступав я, хоч не озирав ся ні разу, а вони все стреміли назад; як гриви коней, що біжать уперед, все летіли туди, все стреміли назад.

— „Ой, вийди, вийди, серце-дівчино,
поговоримо з тобою“...

І хоч дівчини не було, а серце говорило. Говорило, посміхалось і раптом... холонуло, стискувалось і нило-нило.

Аж зупиняв ся я. То плакав забитий в глиб душі мій дракон, то плакав дурний, темний дракон, піднімаючи голову; плакав старий і сльози його холодними струмочками котились по серцю, а серце того й стискувалось і нило.

І не знали того ані степ, ні могила.

Не знали й ріденькі, незвезені кіпки селянські. Малюсенькі, несмілі, до землі припалі, як хазяйни їхні, сумно стояли й не знали, куди і чого я ішов, чого плакав дракон.

Часом з них здіймались волохаті ночні птиці й кругло, поважно махаючи крилами, мовчки летіли в сріблясту млу і зникали.

Десь із боку внизу диркав деркач, одноманітно, помірно, немов завзято сидів собі там і пиляв якусь товстелезну дошку. Часом робив паузу, наче брав у рот цигарку, і знов за своє: дир-дир!

Там болото. Там колись зимою в фугу ми блудили. Мамуня хрестила мене, а мені так страшенно спать хотілось. Юхим все кудись одходив од коней і тоді сніжинки, користуючись сим, поспішно лягали на його темне серед білого усього сидінне. І так славно, трошки страшно все гуділо круг нас. А як сердив ся він, як зачинали сани хилитись, мені ставало млосно...

З мамою припадок станеть ся неодмінно. Вона так боїть ся пожежі, до містичного жаху, більше фуги.. Ех!!

Но ми по...

Ша! не треба.

Дорога збігала в маленький яроч. Один бік його, де йшов я, був темний, а другий блідий від місяця. Внизу на дні його щось темніло й гомоніло ніби.

Спустившись зовсім, я дійсно помітив три фігури біля „кринички розмов“. Се була наша криничка, де ми спинялись перед городом, їдучи з канікул, де напувались коні, де мамуня з заплаканими очима обсмикувала мене і Галю і казала нам всякі благання-поради. Потім пізнійше ми з Галею самі вже сідали там і розмовляли...

І Галя перелякаєть ся.. Як би вона знала, що се я.. Е, що там!..

— Доброго здоров'я! — напнувши горло, солідним баском промовив я до фігур і потягнув навіть за шапку, як робить се Мусій Передеря з Заднього кутка.

Мені щось пробурмотіли у відповідь.

Не хотілось мені слухати свого дракона, хотілось говорити з людьми, слухати їх, сміятись.

— А куди Бог несе? — ще поважніше запитав я, підходячи ближче.

— Куди прийдемо, туди й несе... — сипло сказала одна з фігур, видно приглядаючись до мене. Фігура чоловіча, в картузі перепічком.

Інші ж дві — жіночі, одна сиділа боком на цямбрині, а друга, зігнувшись в кругленьку купку, на камені під коритом.

— Так... Правильно. Спочиваєте?

Мужчина, очевидячки, атеїст. Се ясно.

— Ба танцюємо...

Не дуже привітні. А довгий весь який! Чогось пильно придивлявся до мене. Лице якесь чудне, довге-довге, як астраханський кавун, немов з якоїсь фантастичної казки. Білявий, очевидячки; очі невеликі, вузькі.

Жінка на цямбрині теж уважно розглядала мене, але була як раз навпаки: широка, кругла, лице темне, як диня дубівка.

Розбалакались. Я охоче й по всій щирости зараз же розказав їм усе про себе, як служив за дворника у городі, як заслаб, як хазяїн обдурих мене й прогнав без копійки. А осе йду додому, чи не дадуть родичі притулку слабому.

— Та так таки без копійки й ідеш? Га? — немов обмацуючи мене очима, просопів неймовірно „астраханець“.

— Та копійок десять, може, є.. — зітхнув я — А ви хто будете?

Чоловік промовчав і чогось нахилився над криницею. Але жінка, видно, не хотіла бути такою неделікатною. Трошка навіть пишаючись ніби, розповіла, що вони всі троє старці. Бідні, убогі, але чесні старці собі. От-то-он їхня мати глуха і сліпа, вона сама теж сліпа, а се її брат. Він водить їх. Так і живуть. Живуть, як Бог дає. Не солодкий їхній хліб, але що ж маєш робити....

Щось на сліпу вона мало похожа була. Але раз людина каже, що сліпа, то вона краще знає.

Я присів на цямбрину, вийняв кисет з тютюном, закурих і підніс поводаторю. Він мовчки взяв, скрутих цигарку, закурих від мене і поклав собі кисет в кишеню.

— Чекай, дядю — простягнув я руку — кисет мій...

— Як? — підставивши вухо до мене, кудись вгору глянув поводитатор.

— Помилив ся, кажу, кисет мій...

— Кисет? Який кисет?

І пихнув цигаркою.

— Та той, що я дав тобі...

— Мені??

Він здивовано подививсь на мене, потім на жінку, знов на мене.

Бідний парубок, очевидячки, хворий був на память. Жінка засміялась. Потім вередливо повела плечима й зазирнувши у криницю, протягнула:

— Ну, Митрохва-а-не... Давай же води, я пить хочу...

Зо мною, очевидячки, вони зовсім покінчили.

Митрохван теж зазирнув, почухав голову і просопів:

— Та я зна-аю.. Коли ж далеко чортова вода... Рукою не достанеш... Як би пояс... В тебе нема? — повернувся він до мене.

— Нема.

Я знав, як добути води й без пояса, але мовчав.

— А сто бісів його мамці на припічку! — знов почухавсь Митрофан.

Тоді я мовчки взяв бляшаний чайничок, що стояв на цямбрині, скинув шапку, перекинув ноги у криницю і моментально счез у ній. За мною наче скрикнула жінка.

Холодно... Вохко... Дірки між камінням були на старих місцях і розкорячені ноги мої привично ступали в них, як по східцях.

Коли я виліз з повним чайником, жінка зразу взяла його в мене з рук, жадно припала до цівки і стала смоктати.

Митрохван же то на мене поглядав, то зазирає в криницю.

— Ти диви! — нарешті здивовано хитнув головою.

Жінка зразу ж одняла чайник од рота.

— Ага? А що? „Не можна лізти?“ Я тобі не казала. Тепер „диви?“ От так ти разураз... Оддай парубку кисет!

Митрохван одповів цинічним словом і засміяв ся, але засміяв ся ніяково й роблено.

— Не оддаси!

— Та йди ти під три чорти! Який кисет?

— Не оддаси, я питаю? Кажи!.. Гей, Митрохване, кажу, лучче оддай... Лучче оддай...

Митрохван повів одним плечем, потім хмикнув, засунув руку в кишеню і ткнув мені кисета.

— На, бери! Щастя яке, кисета не бачив. Зхочу, сто кисетів тобі куплю ще й з льогким тютюном.

— Оттак лучче... А кисети твої ми знаємо...

— Е?

— От тобі й е...

— Диви...

— Ну, незадавай ся... Бери краще торби та ходім...

Ми пішли разом. „Мати“ хоч і була теж сліпа, але йшла не гірше „дочки“. Тільки видно, ходити їй взагалі важко було. Поки розійшлась, все стогнала за кожним кроком і хапалась лівою рукою за мене. Якась роздута вся була, страшна. Взагалі всі троє вони здавались мені якимись фантастичними істотами. Як би вони раптом поперевертались у якихсь звірят й зачали танцювати передомною оттут серед срібного степу, я, здаєть ся, не дуже здивований був би.

Митрохван ішов поперед усіх і довгий, зігнутий, з гострою головою настирливо щось викликав в мені собою: чи то казку якусь, чи легенду, чи кримінальний роман якийсь. Навіть, памятаю, аж сердивсь я, не можучи виразно згадати.

— Гой! Митрохване!..— раптом зупинилась жінка, придивляючись кудись у бік —

Митрохван озирнув ся.

— А то лишень чи не скирти?

— Мо'й скирти.

— А спати треба?

— Мо'й треба.

— Ну, то звертай... Я хочу спатки.

Митрохван мовчки звернув і пішов на скирти. Очевидячки, він був незадоволений.

Я хотів іти далі сам, але пахуче сїно скирт змануло мене. Лягти, закласти руки за голову і дивити ся прямо в лице місяцю... Чого поспішати? Все одно встигну на вечір завтра „туди“.

Пішов я з ними.

Вони троє лягли під один бік рогу скирти, а я по другій; так що, підвівшись, я міг бачити ноги Митрохвана.

Сїно м'якко гріло знизу. Місяць пильно і скорбно дивив ся в лице. Затих гомін сусідів.

„Уік!“ — тихо пискнула пташка.

Спати не хотілось.

Щось гойдалось у мене в душі, щось хвилююче, щось журне, щось суворе і ніжне.

Все гойдалось.

Що здійметься до гори, серце робить ся широким, хоче крикнути, крикнути степом, щоб і зорі засміялись, щоб пішла луна під темне небо і упала там, на східцях, де в пекучий літній день виступають жовті сльози.

А гойднеться вниз, і серце мліє, холод серцем пробігає, думи нишкнуть, мов зігнувшись, пробігають темним яром.

„У ліску дам руку... Тільки як прийду“.

Не вірять... Не надіється на мене...

Чуєш, любий місяченьку, не вірять вона, не вірять, що я зможу вбити дракона, свого сивого, старенького дракона...

Нічко, ясна нічко, сумом дзвенящая, не вірять Іра, що зможу я взяти і власними руками кинути в полум'я мого старенького дракона... А ти віриш, правда, нічко?

„Ку-ум!“ — задзвенів десь над вухом комар, наче торкнув хтось тоненьку струну.

Змовк. Сів на щоку... Куснув.

Пий, голубчику, пий. Випий з кровю мій біль, мій солодкий, ридаючий біль, і понеси його їй, і скажи тій суворій, зневажливій зморщці між темних брів, ти скажи їй: „розгладься! він може, все він може зробити за припалі, убогії копи та за ласку твою, недосяжно-бажана. Все він може зробити“...

Вітер сумно гойдався на травинках і травинки журливо хитали голівками.

Високо в небі в строгій печали зорі вели мовчазну віковичну розмову своєю.

„Уїк!“ — несміло озвалась пташинка й замовкла.

І, памятаю, сусіди чогось загомоніли; спершу глухо й невідразно, далі я вже ясно чув:

— Та йди к чортам!.. Митрохване... Не лїзь... Чуєш?

— Ги-и!.. Щіпається стерво...

— Митрохване!.. А диви... Тю, бий його сила Божа... Їй Богу, так укусю за руку, що аж чорти тебе схоплять... Лежи он-там каїнем... Та пішов!!

— Тю, дурна! Що ж ти хвицаєшся?

— А ти що думав? От-так хвицну, що й ногами вкриєшся... Чого лїзеш? В комору боявся лїзти, а до мене не боїшся... Сміливий! Знаємо таких...

— Яких?

— От таких самих...

— Та яких?

— „За це тюрма буде“... Ну, як боїш ся тюрми, то й не лізь... Піди до тебе в полюбовниці, а ти чим годуватимеш? Сухарями! Подавись ними...

— На ту ніч уже принесу сала...

— Знаємо... Просидиш, як той раз, всю ніч у буряні та й скажеш, що собаки не пускали...

Митрохван щось тихо бовкнув, потім я побачив його обережно виставлену до мене з-за скирти довгу голову.

Я не рухнув ся.

Голова зникла.

Ясне, що родичі вони вже не такі близькі.

Знов загомоніли, але тихше.

Я й сам би з охотою не слухав їх, як би можна. Перелізти-ж на друге місце, не зручно було вже.

А вони, мабуть, знов забули про мене.

— Ну? Береш, Ганно? Кажі: береш? — жадно сипів Митрохван.

— Ні.. Як не пять, то й не миль ся, не побриєшь ся...

— Та бій ся ж Бога: пять рублів! Де ж я тобі їх візьму?

— А де хоч... Ти тоже розумний... Ти думаєш, що мені так і минеть ся, як Микита взнає, що я пішла до тебе?... Та ні там, ні тут? Ну, ну...

— Та чого ж „ні тут?“

— А того, що хіба ти зугарний на щось? Микита тюрми не бояв ся...

— І я не боюсь тільки ж...

— Не боїш ся? Ну, от докажи, що не боїш ся... А тоді й лізь... А тепер спи... Одчепись...

— Ганно!

— Не вязни...

— Ну, три дам... Чуй?

— Одчепись...

— Ех!..

Очевидно, зітхнув. Мабуть, ще й почухав ся.

Довго ще торгувались вони. Він уже брав ся на ту ніч принести їй сала й чотирі рублі, але за курятину не ручив ся, бо з курми такий галас разураз виходить, що легко спійматись.

Ганна сонно й сердито стояла на своїму.

А вітер все так само гойдавсь на травинках і травинки журливо хитали голівками.

Але місяць уже блідно-кисло посміхав ся. Я думаю, як би

трапилась йому тоді хоч поганенька хмарка, він би навіть з довічного шляху свого звернув би, щоб заткнути нею свої вуха. Але хмарки не траплялись, а торг усе тягнув ся.

Ганна мене вже навіть дратувала. Ся ідіотка, у всякому разі, могла би менче мучити парубка і дати спокій людям.

І раптом я піймав себе на якомусь дивному співчутті Митрохванови, — якась схожість, рідність протягнулась між нами кріз солону.

Піймав і аж крутнувся на другий бік від гнівного обурення. Ще чого не вигідає ідіотська, знервована фантазія!. Якісь скоти, напівлюди... Фу, ти! чорт надав зязатись з ними!

Нарешті поснули.

Місяць ще вище підняв ся і став ще меньчий та скучний. Комарі надокучливо кусались. Рішуче нічого поетичного не було в їх гунявім чудінні. Бліда пустинність поля гнала холодну нудьгу самоти. Визирала з-за рогу боса нога Митрохвана.

Несміло перебіг по мозку образ Іри. „Дам руку в ліску, як що тільки пройду“... Фу, ерунда! Спать! Моментально спать, а то ще можна додуматись до чорзначого під впливами сих скотів.

Місяць сумно посміхав ся з гори.

* * *

Сонце і день ще більше виявили моїх спутників. Голубчики мої! вони просто фантастичні були, наче з химерної казки якоїсь. Я не міг налюбоватись ними, коли вони їли. Особливо Митрохваном та „матірю“ („Мати“ таки, справді, була глуха і коли говорила що небудь, то пильно дивилась на губи тому, з ким балакала. А сказавши, випинала наперед лице і наставляла вухо. Була набухла, мертво-жовта, так що, здавалось, надуши її гарненько і вона лусне, як старий гриб, з якого легким димком підніметь ся зелена порохня).

Вони їли мало не через кожну годину, але, дивлячись збоку, можна було сміливо подумати, що вони отсе тільки допались до їжи після довгого голодування. А допавшись жадно й вороже подивлялись одне на одного смачно, серіозно чвакали і міцно держали в руках шматки хліба.

Мені теж уранці дали, але з умовою, що я за се носитиму якусь їхню торбу. Я згодив ся. Більшої конспірації, як ся компанія, я не міг би придумати. Виявилось крім того, що вони йшли повз наше село у монастир на празник. Празник незнатъ який, але у їх там є діло. Так от вони собі туди йдуть помаленьку.

І ми пішли разом. Йшли так: попереду виступав Митрохван;

за ним, ухопившись з-заду йому за піджак, Ганна; а за Ганнину кохту держалась „мати“. Обидві вони йшли з заплющеними очима і правими руками намацували палицями дорогу. Я йшов позаду.

Ми часто зупинялись перед хатами і Митрохван, перекосивши рота, гунявим, жалібним голосом тягнув:

— Благодітелі божі, поде-ейте калікам нещасним, сліпеньким, невидющим. Матінки наші рідні.. за ваше подаянія душі спасенія...

Нам подавали і Митрохван усе кидав мені в торбу.

Іноді сідали під селом і Митрохван зникав десь сам. Вернувшись, одводив Ганну в бік, благаючи шепотів і щось показував їй. Ганна, не згожуючись, хитала головою й зневажливо скрививши губи, одходила. Митрохван все винувато щулив ся, й тихенько лягав десь збоку.

Мені рішуче вже жаль його було. Розуміть ся, се тільки дурна піднятість нервів могла найти якусь схожість у мене з ним, з сею жалкою істотою, з сим нещасним продуктом ненормальних соціальних обставин. Мені жаль його було; і його, і її, і стару бабуню. Серед співаючого простору ланів, серед моїх дум вони були понурою, сірою плямою. Не важно те, що вони були в подраній одежині, що в бабуні були товсті ноги, замотані ганчірками, не важно, що вони спали на землі, — я теж був з ними, і теж у драній свиті, і разом з ними спав під скиртою. А важно те, що живе під свиткою, в грудях, в душі. Я теж був у свитці, але чи могли вони хоч раз в житті почувати щось безмірне, високе, те, що дає одмінний зміст життю людини від худоби? Навіть в коханню вони окрадені. Я не вимагав від них естетичних розмов, хай простить ся їм нічна балачка, хай говорять як хочуть, але чи темні душі їхні можуть піднятись до крику захвату, до себезабуття, до великого дріжання серця назустріч думці про коханця. Іра і Ганна!.. Бідні, жалкі істоти!

Хмарки рожеві, як легка піна, плили понад нами. Чи могли вони покласти на неї мрію свою і мчатись в невідомі краї?

Вітрець ніс на крильцях спів ланів. Чи гладили крильця його душі їхні?

Іра і Ганна!.. Бідні істоти! Навіть кохання для вас тільки темний клекіт крови під вогнем інстинкту.

— Ну, плентайсь там, плентайсь! — гукав на мене Митрохван і пильно вдивляв ся в рот мені, чи не їв я хліба з торби.

Я прибавляв ходи, — я все таки не звик так багато ходити і одставав навіть від „матери“.

І знову, дивлячись в зігнуті спина їхні, на яких сиділи маленькі мушки, я витирав піт і думав над ними.

Потім перестав думати і хотів тільки спочити. Душно було, торба плечі давила. Сонце стояло на полудень.

В містечку, куди ми завжди їздимо в крамниці, на базарі вони зупинились і Ганна, поклавши дерев'яну мисочку коло себе, сіла на землю і хрипким голосом завела :

Та не бачу ж я, матінки мої рідні,
Як білий світ світає,
Як праведне сонце на небі сіяє,
Як темная ніченька та й наступає...

І хиталась тужно. А в мисочку стали падати копійки. І як копійка цокне, Ганна перехрестить ся, пробурмоче тихенько „спаси вас, Господи“, і знов хитаєть ся.

Таким чином назбиралось на цілу квартиру, яку в тому ж містечку й купили вони. А пили її за містечком, в ярку, під березками. Дали й мені, але знов таки з умовою, що я й Ганнину торбу візьму. Моя конспірація переходила вже край, але я не хотів псувати гармонії і згодив ся.

Через півгодини вони вже були непохожі ні на людей, ні на скотів, — вони були просто п'яні. В мене теж горяче приливала кров до серця, але від того мені було безмірно сумно — і хотілось співати, хотілось цілувати землю і благословляти її за те, що вона породила Іру, що породила страдания, над яким можна плакати і в жертву йому вбивати драконів своїх. Особливо ж співати хотілось, сумно, ніжно, щоб задріжали листочки берез від жагучого жалю зо мною. Не хотілось тільки, щоб голова так крутилась. Я навіть ліг для цього на траву. Але зараз же й підвів ся від крику Ганни.

Що таке?

Митрохван тягнув її за руку в кущі і хрипів :

— Ходім!

А вона цупко хапалась другою рукою за траву, зачіпилась скрюченими пальцями порепаних ніг за землю й кричала :

— Одчепись, сатанюко! Одчепись, кажу! Ой, рятуйте!

А бабуся як сиділа, так боком перекинулась і спала. З рота їй текла слина, вздовж якої рядком сиділи мухи.

— Ходім!!

Ганна вмить шарпнулась, вирвалась і одбігла в бік.

Митрохван хитнув ся, розтеряно витрищів очі й непорозуміло застиг, важко дихаючи.

— Утікла... — безнадійно хитнув головою й безсило опустив ся на землю.

— Сказала, пять... Ну, й не лізь... А то на мої напивсь, та ще й... Розумний!

Теж важко дихала й стояла оддалік застібаючи кохту.

Потім я знов ліг.

Земля помалу крутилась, жовті круги здіймались догори, а я був центром їх.

Зразу все десь зникло.

* * *

Сонце вже намацувало одним краєм лісок, де повинен був я ждати Іру. Його видно було верст за пять уже.

Ми мовчки йшли всі четверо. Після сну вони були похмурі, злі. Бабуся все просила пити і після кожного прохання наставляла вперед все лице і ждала. Але й Митрохван і Ганна нічого їй не одповідали.

Один тільки раз Митрохван щось сказав до Ганни, але вона сердито крикнула на його і він винувато зщулив ся й знову замовк.

Я йшов зовсім тверезий, з холодною ворожою гидливістю поглядаючи на своїх товаришів. Навіть часом стискував плечима, дивуючись самому собі.

Але вже було не далеко і я терпів їх біля себе. Іноді я зиркав на Митрохвана. Довге лице його, лице якогось водяного голого звіряти, виявляло злу, потайну завзятість і рішучість. Щось, видно, міркував.

І я міг знайти якусь схожість? Господи!

Сонце врзалося в лісок. Деревя стояли в ореолах. Як мученики, яких розп'яли на шляху, стояли й радісно, натхнено сияли.

Долина покрилась задумливою тінню; дороги по ній стали темними.

— Водиці... Ох, голубята, водички... — стогнала бабуся і чекаючи випинала лице. Але всі мовчали і бабуся, зупинивши на хвилину на мені свої жовті тупо-недоумілі очі, знов похнюплювалась.

Сонце зайшло.

Тоді всі дерева, немов хлібосольні хазяїни, випровадивши високого гостя, перестали радісно та ясно посміхатись, стали серйозні, зтомлено закутались в тіни, підобрались і застигли.

Пролетіли довгим цугом якісь прудкі пташки, поспішаючи й заклопотано перекликаючись тонким писком.

Хлопчаки згоняли товар з стерні і гнали його на дорогу.

Все готувалось до чогось, все ждало чогось.

Ніч наступала. Наступала ніч моя!

Серце холодно замірало.

— Ну, як ви, а я ночую у тому ліску — сухо звернувсь я до Ганни й Митрохвана.

— Ми теж там будемо... — бовкнула Ганна.

Мене вмить схопила гостра злість на їх. До якої ж пори я буду лазить з ними?! Що за прокляття на мене таке!

Я рішив зараз же одійти од їх, лягти зовсім окремо і кінець. Се вже неможливо, нарешті. Наче навмисне причепились.

Але зразу одходити незручно й неконспіративно було. Я рішив підждати, поки вони поснуть; тоді тихенько встати і піти, щоб більше й не стрічатись з сими напівлюдьми.

Митрохван не ліг спати. Пошепотівшись з Ганною, він приростив коло неї свою торбу і пішов кудись у лісок.

— Куди він? — ніби байдуже спитав я.

— У село, табаку купити.

Хутко вони обидві заснули.

Тоді я обережно підвів ся й пішов од їх. І, памятаю, з того моменту я зрузу й цілком забув про всю сю компанію.

Тихо шелестів ліс. За шелестом нечуті було моєї ходи, нечуті було, як билось моє серце. А у полі воно так загувало, що доводилось зупинятись і прикладати руку до його.

Сходив місяць, але ярк між ліском і горою, де стояла економія, був темний і здавав ся глибоким. Після його треба було пройти ще полем; потім манюсенською балочкою можна підібратись до самого току.

Я ліг і довго лежав під рельєю в борозні, виставляючи часами голову й пронизуючи напів-тьму гарячими очима.

Чув, як рипіли журавлі криниць у нас, як хльоскало батогом; то, мабуть, Кривий Панас замикає на ніч воловню. Воли погорять... І мій Запорожець згорить... Ржатиме...

Чув, як все тихше та тихше долітали звуки.

Коли ж зовсім підняв ся місяць угору, тиша срібно дзвеніла у блідому полі. І виразно видно стало темні скирти нашого току.

Я, пригинаючись, пішов далі.

Коли повз уже балочкою, мені враз пригадалось, як колись малим я так само повз тут, граючи в індіїців. Від цього я навіть сів і довго сидів непорушно.

Потім знову поповз.

І де далі, то все менче та менч памятаю ті моменти.

І ні страху, ні жалю, ні захоплення, нічого вже мені не пригадуєть ся. Навіть не пригадую собі, щоб я думав про черкесів

або про яку небезпеку. Знав, що треба ховатись, знав, що се дієть ся щось надзвичайне, але ні свідомости, ні навіть волі не було. Здавалось, від скирт було протягнуто до мене якийсь незримий канат, тим канатом мене привязано і хтось там намотував той канат, а я через те й сунув ся туди.

Немов у сні, я чув, як довго рипіли десь внизу коло ставу вози, і сам собі одмічав, що то, певно, наші хлопці ідуть по снопи. Чув гавканіє собак таке тоскне разураз в місячну ніч, але цілком байдуже тоді мені.

Памятаю довгу тїнь вздовж скирти, поруч з нею блїду смугу місяця і другу скирту. Сумом пустинности віяло звідти. Шум ще, памятаю, був страшенний в ухах, коли я присїв під скиртою.

Але потім все туманом якимсь затягнуто. Здаєть ся, коли я світив сірника, коробка поторохувала у мене в руці і смалатиною запахло від губки. Здаєть ся, я озирав ся на всі боки. А, може, й ні. Може, потім уже, дійсно озираючись, я переніс на те, що було під скиртою. Іра, принаймні, гаряче казала, що я не міг дріжати і озиратись. Не міг!

А я не знаю. Не знаю, як і назад повз балочкою. А, може, й не повз, а просто йшов. Ще, може, й посвистував.

Тільки виразно себе памятаю аж по другий бік ярка. Там я озирнув ся. Озирнув ся і весь замер: в сріблястїй напівтьмі в темній кучугурі будівль економії жовтіло щось живе, тріпотливе, ясне і незмірно-несподіване для мене. Страшно несподіване.

„Он як!“ — прошепотїв я, дивлячись, як те жовте немов щось намацувало гострими язиками і поверталось то в один бік, то в другий, ніби набірало сил, міцніше уможувало, розросталося і бралося в небо жвавіще та дужче.

Раптом, я повернув ся й що сили побіг. Чобіт один кільки раз зсувався мені з ноги, я зупинявся, підтягав його за вушко й знов летїв, не озираючись. Мені було страшно.

Під самим ліском зупинивсь весь в поту, задиханий, зтомлений. Озирнувсь.

Над економією вже стояло велике жовте сяєво, але ні будинків, ні дерев за горкою не видно було. Тільки дим ще над сяєвом. І дим той зпід низу був жовтуватий, а зверху темно-бурий з дрібним нальотом від місяця.

Місяць же стояв як раз над моєю головою і був блідий, наляканий, — він же весь час слідкував за мною.

Сїв на горбику якомусь.

Стало холодно. Мокра сорочка липла до тіла. Від частого, глибокого дихання було ще холодніше.

Сів, поклав лікті на коліна, голову спер на руки й сидів так. Коліна трусилися і можна було, збоку дивлячись, подумати, що я сижу і, дріжучи весь, гірко ридаю.

Але я нічого не почував. Страх пройшов і знов було тільки напруження якесь та втома іще.

Довго сидів. І як би мене хтось раптом запитав, чого я сижу, я б, напевне, зразу й сам не міг би сказати, чого ж я, справді, сижу.

Але сидів, не маючи навіть ніякого сумніву, що не треба сидіти. Треба.

І тільки як шорхнуло в вітях, мене щось штовхнуло, ніби підійшов хтось ззаду і лягнув по спині.

„Іра!“ — пронеслось по мені.

Схопив ся.

Де ж вона?

То тільки промінь біліє в кущах. Її нема. Чого ж не йде? Що ж там дієть ся?!

Ах, їй байдуже. Може, не вірячи в мене, заснула і всі горять...

Мама бігає в сорочці, в одній сорочці моя мамуня, свята, кохана.

Чого ж вона не йде?! Чом не біжить, не дає руки своєї? Я ж жду... О, що ж вона робить зо мною!..

І мені вже здавалось, що я довго-довго жду тут, що давно-давно колись був там між скиртами.

Я встав, хутко ходив між деревами, люто підбивав ногами сухі віточки і знов виходив на узлісся. Там дививсь на жовте, нишпорив очима й знов заходив у ліс.

Вже сіріло, коли з'явилась Іра. З'явилась зовсім не з того боку, де я ждав, вся не така, як перше, в якійсь хустці, нижча ніби, трохи зігнута.

— Ну? Ну? — кинувсь я до неї.

— Все добре... Все добре... — зашопотіла вона, чогось здригуючись вся, задихана від швидкої ходи.

— А мама... мати як? Мати?

— Нічого, нічого... Всі вже на селі. У попа... Все горить... Але ніхто нічого... Усе добре... Вас ніхто не бачив? Сьогодні прийшли? Ну-да, що ж я питаю... Ви зтомились? Дуже зтомились?

Я сів.

Жовте так само сяло в долині величезним віялом.

Легко стало. Хотілось показати язика місяцю і поцілувати самотній якийсь листик, що одбивсь од других і темнів у сірім небі.

Іра раптом змовкла, одвернулась і притулившись обкутані хусткою кулаки десь під підборіддям, дивилась у бік.

— Іро... — тихо вирвалось у мене — А руку?

Іра зразу повернулась. Повернулась, хитнулась і вмент обхопила мене за шию, притулилась і, памятаю, по лиці по моїм пройшли гарячі губи, знайшли мої, в серце мені стукнуло, в голові захитав ся туман, ноги болюче-солодко защеміли, тіло все напружилось чимсь дивним, гарячим.

Коли я, нарешті, підвів голову з грудей Іри і розплющив очі, круг нас вже зовсім світало. Іра поспішно й соромливо накрила ноги сукнею і теж сіла. Сіла, сперлась одною рукою об землю, другу поклала на плече моє й несміло зазирнула мені в лице.

— Ти любиш мене? — тихо-тихо прошопотіла. І чогось мені стиснулось серце.

— Люблю, Іро...

— І не сердіш ся, що я була з тобою досі така? Не сердіш ся, мій сильний, герою мій? Ні?

— На віщо ти питаєш таке?

— Я люблю тебе...

Я посміхнувся і погладив рукою по щоці її. Так-так, се я погладив її. А вона схопила мою руку, піднесла до гарячих уст своїх і покірно, жадно припала до неї.

І знов мені стиснулось невідомим чудним жалем серце.

— Пора, голубко... — сказав я.

Вона здригнулась, ще щільніше притулила руку до уст і мовчала.

А далеко жовте блідло в світлі ранка. Сива роса лежала на траві і де трава була помята, там роса біліла краплями, як живе срібло. Зашамотіли пташки у вітях.

— Пора, Ірусь — знов сказав я — Вже день. Неконспіративно.

Вона зразу сіла рівно і пустила мою руку.

— Правда. Іди...

Встала, поправила сукню, почервоніла чогось і соромливо глянувши на мене, раптом припала до грудей мені й шепнула:

— Ти пам'ятатимеш цей ранок?

Я міцно мовчки пригорнув її.

Мабуть, сонце тільки й ждало сього, бо взяло і визирнуло в тім боці, де було жовте. І жовте ще більше зівяло, зблідло, а дим став темнішим.

— Ну, прощай, любий. Мене, мабуть, шукають. Скажу вийшла в поле й несподівано заснула. Нічого... Ми завтра побачимось? Побачимось, милий? Ох, як я тебе люблю! Скажи, ти не сердишся на мене? Ні? Я ж не знала, що в тебе така сила... Герою мій!

— Рибко... не треба...

Слова її вносили щось зайве в моє щастє.

— Не треба, кохана... Я безмірно щасливий!.. Безмірно!

Сонце гордо й весело встало на обрії. Ну? — немов сіяючи питало землю — все гаразд?

Все! — кричало йому серце моє — все!

І руки жагуче обняли ту, що покійно, всім теплом свого тіла, всією схиленою волею припала до мене.

— Герою мій... коханий!..

Тоді сонце одділилось од землі й вийшло в небо, а від його полились в долини і затінені яри веселі промінї.

Розійшлись ми. Вона ще довго озиралась, зупинялась, і я бачив великі очі її, вузько зрізані до країв, з любовним покійливим благаннем зупиненї на менї.

І тільки, як вона останній раз перед ярком зупинилась, потім зникла, я почув, що в сю ніч сталося, дійсно, щось велике.

І мимоволї я згадав, що Іра була инчою, зовсім инчою. І я був инчий. Почувалось, що скажи я їй:

— Іро, в тебе погані брови, — і вона скаже:

— Погані, любий.

— Іро, — скажи я — менї не подобаєть ся, коли так дивлять ся на мене.

І Іра потупить ся й не буде дивитись. Та Іра, що ще вчора...

Що ж сталося?

І з тайно-задоволеною гордістю непорозуміло повів я очима круг себе. Дерева простодушно дивились на мене. „Не знаємо“ мовляв. Хитрі bestii! Вони добре знали та тільки мовчали, мої зелені мовчуни.

І пташки знали, не дурно так лукаво скоса поглядали вниз і, наче жартівливо дражнячись, тікали всі від мене вглиб ліска.

І лісок знав. І знав поблідлий місяць, травка знала, небо, сонце. І все раділо, все сміяло ся зо мною, все кричало: Герою мій!

Ввійшов у лісок. Розпахнув свою свиту, шапку одсунув назад і пішов по полянці. Ех, закричати на весь ліс? Закричати, пташенята мої? Полякаєтесь, маленькі...

А ти не злякаєш ся, старий мій пню? Га? Не злякаєш ся?

Старий, смішний пень, набухлий, як бабуня, трухлявий і товстий. Мабуть, аж загудить, як ударити.

Господи: „ти не сердиш ся на мене?“

Ех! Держись, пню!

Коло пня лежала здоровенна ломака. Я схопив її, розмахнувся зо всею силою гордості, зо всею міццю любови і щастя мого і загилив нею по пню. Старий, дійсно, загув і кркнув так смішно, що я кинув ломаку й радісно засміяв ся.

Але тут же й озирнув ся. Ще хтось дивить ся.

Ні, нікого нема.

Може, лягти трошки? Трошечки-трошки... Там, в тих кущиках... Простягнути натомлені руки та ноги і подумати... Манюсеньку капелюшечку подумать про те, що було там за узліссям.. І зараз же йти. Моментально. Завтра тут мусять бути уже прокламації.

Ліг у куцах, простягнув уже зтомлені руки та ноги і вже збирав ся капелюшечку подумати, коли... десь збоку зачув якесь гудінне. Обережно підвів голову.

Митрохван...

Фу, ти прокляте! знов сі жалкі істоти! Що за напасть!

Той помалу йшов по прогалинці і, займаючись своїм туалетом, поглядав на всі боки, щось благодушно наспівуючи. Лице чудне було — задоволене, веселе, навіть поважне. І співав (як що, розуміть ся, одкинути всякі акустичні розуміння співу, а судити тільки по виразу лиця і особливо рота). Ішов собі по прогалинці просто до пня, позирав на всі боки, а з рота виходило щось вроді:

— Гл-е-ой... Ге-е... та ни-и гей о-о...

Зупинив ся коло пня і сплюнув.

— Ге!.. — посміхнув ся.

Потім сів на пень, прижмурился до сонця, що било йому в очі, і покругив плечима, ніби щось кусало його там. Не помогло. Закинув руку назад і став водити по спині. Теж, видно не могло.

— Ганно!.. Гей! — раптом гукнув, озирнувшись.

— Що? — зачулось з кущів по другий бік прогалинки.

— Іди сюди... Та живо!..

Зявилась Гання коло його.

— Що таке?

— Почухай мені спину... Якесь стерво кусає...

— Еге! Дивить ся, губарнатар який! — засміялась, але зайшла за спину і стала чухати.

— Та вище... Ге, дурна!.. Вище, кажу... Вліво трохи... Тю...

вліво... Де буде вліво?.. Ну, от... тут... Чухай, чухай... Та дужче... Гей, та й дурна ж ти яка!

— Та чого чепляєш ся? Де ж воно в тебе свербить?

— Годі... Іди к чорту... Кинь, кажу...

Ганна покинула й зазирнула в лице йому.

— Та де ж свербить, Митрохванчику? Га?

Який ласкавий винуватий, несмілий голос! Ах, ти ж подла!

— Ніде... Баба спить?

— Спить, мабуть...

— Буди та ходім... Дай їй шматок сала, хай поїсть. Та багато не давай. Вас чортів не нагодуєш все одно...

Недбало простягнув ноги і спер ся ліктем на пень.

— А я ж не дуже їм, Митрохванчику... Правда?

— „Не дуже“... Всі ви не дуже...

— А купиш мені намиста?

— Ще й намиста? Пять рублів узяла та ще й намиста?

Еге-ге-е! Ти вже... Гляди!

— Митрохванчику! Ти ж обіщав... Оце червоне, що в Гуляй-Полі... Тепер же грошей у тебе, як у пристава... Пристав ти мій.. Купиш? Га?..

— Ну, побачимо, побачимо... Іди буди бабу, треба йти... Катай живо... Я тут на сонечку посидю... Торбу мою візьми... Треба йти, щоб увечері бути у Болотяне... Я, брат, тепер Яшці покажу... Січас гармонію у Косого куплю... Гармонію, сапоги... Ого!

Він аж сів і завзято задоволено сплюнув. Потім несподівано грубо обняв Ганну, так що та аж писнула, помняв її і, штовхнувши в спину, весело промовив:

— Ну, катай! живо!

Ганна прудко, кокетливо крутнулась і побігла в куці.

Ні, сі істоти мені надзвичайно надокучили! І яка гадина: пять рублів і вона вже повза перед ним! А сей: ач вивернувся, наче, справді зробив щось путне... Ні, природа дурна: у таких істот не повинно бути задоволення. Не повинно.

Я рішуче вже не міг спокійно лежати.

Іра смішна: „ти не сердишся на мене“? Ну, чого б я мав сердитись?! І ся покірливість... „Герою мій“...

Митрохван раптом стріпнувся, встав, потягнувся і, закинувши руки за шию, весело заржав. Потім зразу зірвав руки, нахилився, підняв ломаку... так-так!.. підняв ломаку сей гад, розмахнувся, гикнув і зо всієї сили гупнув нею по пню. Пень ще дужче, ніж у мене крекнув і загув.

— Ги! — засміяв ся Митрохван і, дригнувши ногою, матюкнувсь, шпурнув ломаку і бадьоро, з гордою веселістю хутко пішов у той бік, де зникла Ганна.

Я запенів. Я захолов. Потім схопивсь, ростеряно глянув: Ударив! по тому самому пню, тією самою ломакою! Він, сей гад?!

— Стій! Підожди!.. Гей!

„Гад“ зразу зупинив ся й повернув ся до мене довгим здивованим лицем своїм.

Я підбіг до його.

— Тю! це ти... А де ти був?

Але очі зараз же стали серйознішими, трохи тривожними.

— Ти... ти... де був уночі? — видихнув я на його.

Він настороживсь.

— Де був там нема вже...

— Говори: ти пив сьогодні?

— Ба не пив... А що?

Звірячі оченята хутко непорозуміло бігали по мені.

Він не пив.

— Ні краплі? А ні-ні? Говори правду!

— Та ти чого? Ну, не пив та що?

Так! Ясно: він не пив, пика твереза.

— А на що вдарив ломакою по пню? Для чого?

Очі йому ставали все жившими та ширшими. Він глянув на пень, на мене.

— Та не для чого...

— З радости? Чи паний? Для чого?

Він навіть боязко озирнувся навкруги.

— Та йди к чорту... Ударив та й годі...

— З радости, значить? Тобі хотілось, дуже хотілось ударити?

— Ну, з радости... Хотілось, та що?

Так! Він ударив з радости. Сей гад з радости ударив.

— Чого ж ти радів? Що добре вкрав та купив Ганну. Га? Того?

„Гад“ рішуче був вражений всім сим. Але по сих словах в очах пробігли вже жовті злі вогники.

— Та тобі яке діло?! Ти, кажись, сам паний...

І раптом лице йому стало злорадним, — він зрозумів усе.

— А-а! Це ти собі підмощувавсь?! Облизнись братіку! Ге!

— Я тебе питаю, ти того радів, що купив? Говори!

— Ну, того. А ти хотів, щоб тебе дівка дурно полюбила? Хе! Купило треба мати!

Він навіть заклад руку в кишеню і згори вниз вибачливо дививсь на мене, — він уже розумів усе. Він уже навіть не сердивсь і жалів мене.

Я стояв і дививсь на його. І він стояв та посміхавсь. Потім стріпнувся і, повертаючись, сказав:

— Ну, прощай, братіку! Нам треба йти. А без купи до девки більше не лізь...

І, насмішкувато засміявшись, пішов.

Я стояв і дививсь.

Він озирнувся. Щось крикнув. Потім нахилився, підняв щось і шпурнув у мене. Невеличкий дрючок пролетів над головою мені.

Я хутко повернувся і пішов назад. На одному краю неба над деревами стояв, як величезний віник, темно-бурий дим.

Мені зразу стало моторошно, страшно. Мене ж могли тут накрити!

Стояв пень, старий, байдужний, немов не сталось тут нічого. Я поліз у кущі, в саму темну густу глиб їх і, зщулившись, заліг.

„Герою мій!“

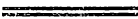
Так, так!

„Без купи до девки не лізь.“

Я ще більш зщуливсь, я хотів бути манюсеньким, як та чорна комашка, схожа на панну з дуже перетянутим станом, та комашка, що повзла по коліні у мене; я хотів бути менче комашки й сховатись під листик, щоб ніхто не бачив, як плакав слізми непорозуміння якийсь новий дракон мій, — у мене ж така сила була тих драконів.

І він плакав, а я лежав. Так до вечера. А ввечері встав і пішов, тихо, несміло, як злодій.

Се було в ту добу, коли в грудях так співу багато, що хочеться сліз.

ПО СВІТУ¹⁾.

Везувій.

Бути в Римі і не бачити папи в теперішні часи вже не грішно, сьому вже ніхто не здивується, і хиба вже дуже завзяті туристи або правовірні католики роблять заходи, щоб побачити папу. Але бути в Неаполю й не поїхати на Везувій — се мабуть далеко тяжше оправдати. Кожному буде се дивно, і кождий се осудить без уваги на „смягчаючія обстоятелства“. І приїхавши до Неаполя, не вважаючи на досить непевну погоду (ся весна взагалі не підтримує репутації тутешньої гарної погоди) ми першим ділом вибрали ся на Везувій. Спитали ся тутешніх людей — кажуть, що погода досить можлива як на Везувій. Отже скоренько зібрали ся і на дев'яту годину рано ставили ся „у Кука“.

В наших сторонах вважається, що серйозніша, коштовніша справа не може обійти ся без „Німця“, і тутешні краї в тім часто пригадують наші сторони Галилейські. Везувій — оден з головніших атрибутів Неаполя; але перевозом публіки туди завідує англійська компанія Кука (Cook), звісна підприємниця в організації екскурсій і перевозу туристів. Вона побудувала зубчату залізницю під сам вершок Везувія і вужівку (funiculaire, Drahtseilbahn) під сам кратер, поставила готель під ним, коло обсерваторії, й узяла в свої руки перевіз туристів. За ціну 15 франків (лір) від носа (незалежно від його великості) береть ся вона завезти туриста на Везувій й назад — не рахуючи одначе драч і поборів від проводників: сих претензій і монополій місцевих громад (місточка Резіни спеціально), видко, не була спроможна знести ні компанія Кука ні італійське правительство, хоч власне сї драчі й претенсії становлять головну перешкоду в екскурсіях на Везувій, збільшають кошти й відбирають добру половину всеї приємности.

Маленький поїзд везувіанської залізниці (ferrovia circumvesuviana) везе нас над морською рівниною до міста Резіни (станція Пуліоне), що стоїть на потоках лави, які затопили старий Геркуланум. Рівнина ся чудово оброблена, вкрита містами й місточками, вілями, виноградними й овочевими садами. Виглядають пальми

¹⁾ Докінчене, див. кн. I—IV.

й померанчеві дерева, густо вкриті своїми плодами; великі, лабати кактуси розчепирили ся на камінних огорожах. В Резині їдаємо в вагоник зубчатки, що тягне нас геть від моря, просто на Везувій. Обстановка з початку таж сама. Цвітуть груші — і разом з ними біб на грядках; померанчових дерев нема вже; фіґи тільки що пускають. Одначе серед сих зелених, цвітучих просторів починають стрічати ся темні рудоваті прогалини — се потоки ляви занадто свіжі, які не вивітрили ся настільки, щоб порости рослинністю, і ще не культивовані. Се результати вибухів 1871 — 1872 р.р., особливо сильного вибуху з квітня 1872 р., коли потоки ляви спустили ся зовсім низько, до висоти 300 метрів над поверхнею моря, поглинувши в значній мірі і ті місточка, які стояли на дорозі. Треба певного часу, щоб купи ляви й попілу стали здатні до культури. Навіть старші потоки ляви, з вибуху 1858 р., що видніють тут же, ще майже голі. Але лише ще трохи часу, і їх будуть культивувати, в надії, що нові потоки ляви підуть куди инде. Просторонь наоколо Везувія занадто велика, його вибухи дуже капризні, напрями ляви й осадів попілу змінні, а вулканичний ґрунт добрий під городи, під виноград, і чоловік не може устояти перед спокусою пробувати щастя на сих ґрунтах, уповуючи на Господа Бога і св. Дженнаро, патрона і оборонця від Везувієвих примх.

При гарній, ясній погоді приємність сеї подорожі лежить в прекрасній панорамі, що розкриваєть ся й розсуваєть ся усе ширше з поступом вагоника наперед. Але сьогодні хмарно, дощово; іноді тільки розривають ся хмари й видко згіре й морський берег, покритий місточками, садами, городами, кущами піній і кипарисів, далі море — сизе, оловяне сьогодні, далекі лнії берегів Неаполитанської затоки по обидва боки, й неясні контури островів між ними. Все се усміхаєть ся під соняшним проміннем, що прориваєть ся крізь хмари, як усміх на заплаканому лиць дитини. Але наоколо нас і вище туман — ми вступили в хмари, що залягли сьогодні верх Везувія.

Доїздимо до передостанньої станції зубчатки при обсерваторії. Тут уже все стає чорно й голо наоколо. Везувій за останні два століття був дуже „діяльний“, і не давав житю рослинному і всякому иньшому опанувати свої верхи. Давнійше перерви бували довші, тривали іноді й по кілька століть, і верх і самий кратер Везувія заростали деревами. В перерві між вибухами 1500 і 1631 р. напр. звісно, що ліс поріс був по всьому верху Везувія, і в самім кратері його пасли худобу. Але тепер старий сердитий і не

дозволяє зближати ся до себе. В XIX в. замітніші вибухи були в 1804 і 1805, іще більший в 1822, потім в 1850, 1855 і 1858, сильний вибух в 1861 р., що знищив містечко Торре дель Греко, при самім морі, потім в 1871, 1872, 1885, і по досить незначних і нешкідливих вибухах 1891—4, 1895—6 і 1903—4 р.р. став ся останній, дуже сильний і шкідливий вибух в квітні 1906 р. Головний кратер і три менші, бічні, що відкрили ся під час сього вибуху, викинули потоки ляви, які пішли в напрямі старих Помпеїв і дійшли під саме містечко Торре Анунціата на морськім березі. Маса попелу осіла на поблизьких містах, і навіть в Неаполю затьмила зовсім сонце, осіла верствою грубости на пять центим. і поробила великі шкоди й спустошення. Між иньшими знищила й вужівку Кука.

При станції „Обсерваторія“ стоїть отель Кука з рестораном. Починає йти дощ. Кукові кондуктори радять туристам перечекати дощ в отелю — може випогодить ся й тоді поїдемо далі. Йдемо до ресторану; „для забитя часу“ замовляємо снідання — що й треба їм було від нас. З вікон ресторана прегарна панорама на побереже, на бухту, в обидва боки, від Неаполя до Капрі; там очевидно ясно, світить сонце, але у нас хмара, дощ, далі град. Служба потішає, що по граді буває добра погода.

Снідання ми зіли й стали ресторанови не потрібні. Кукові люде тепер радять їхати далі, бо дощ надстав. Сідаємо в вагоник і ідемо серед чорних, голих просторів попелу й ляви до останньої стації. Приїздимо. Була там стація, але пропала під час вибуху 1906 р.; зникла без сліду й вужівка, що йшла відси під кратер. Стоїть деревляна будочка для сторожа, коло неї юрба якихось голодранців і на чолі їх „авторизованний провідник“ з Резіни, сильно батярського виду, тільки в червоній шапці з мідяним написом. При них різні знаряди тортур для туристів: ноші в виді деревляного стільця на двох дручках, шнури з петлями і т. и. Стоять і чекають жертв.

Куків провідник каже туристам, що властиво на Везувій нема чого лізти — туман такий, що нічого не видно; „вилізете і злізете, тільки й усього — не побачите нічого“. Рада безперечно була дуже добра, тільки як би була сказана в Неаполю при Куковій касі, як ми збирались купувати білети на дорогу. Тепер же, як ми доїхали під кратер, стративши половину дня на се, вона робить на нас враження іронії — дотепної безперечно, але не конче приємної.

Серед туристів вагання. Кінець кінцем репрезентанти націй

меньше енергічних, як Німці, Росіяне і т. и., рішають ся лишити ся й сидіти коло будки, щоб вернути ся назад з вагоником. Ми — енергічні й завзяті Українці й оден Француз постановляємо monter. Кличемо авторизованого батяра в червоній шапці й заявляємо про се; питаємо про гонорар — скромно каже, що ми повинні заплатити громадську таксу по півтретя ффранка, а йому тільки rougboig, півфранка. Ідемо. Непокоїть нас тільки, що вся та юрба підозрілих індивідуумів з згаданими знарядями тортур тягне за нами. Ми даремно заявляємо, що ніхто з нас сідати на ноші не хоче, петлі також не потрібує, і всі намови й соблазни сі відкидаємо. Індивідууми таки йдуть за нами уперто, всею юрбою, слідячи за кожною ознакою утоми й малодушности на наших лицах і поновляючи свої пропозиції — сісти на ноші, взяти під руку котрогось з батярів, дати йому попихати себ в спину або взяти ся за петлю з шнура, який тягтиме иньший, щоб вам було лекше йти. Се злостить і пеує настрій. Тим більше, що йому й так нема від чого бути веселим. Ідемо ледво протоптаною стежкою серед безконечних просторів мокрого чорного вулканичного попілу. Хмара окружає нас і осідає росюю на нашім волосою, наших убраннях; дме сильний вітер; туман закриває всякі перспективи. Деяку ріжнородність в мандрівку сю вносять вулканичні отвори, що стрічають ся по дорозі: стаємо подивити ся, який горячий дух іде звідси, й гріємо собі руки й ноги. В однім місці прорвала ся свіжа лява, в виді ростопленої чорної гуми, й провідник радить нам дати одному з провідників монетки, які він запече нам в сю ляву і передасть при повороті.

Так ідемо півгодини, далі годину. Поки була вужівка, сю дорогу робили нею; тепер мусимо міряти її своїми ногами.

При якімсь стовпі з напиесею провідник стає й заявляє, що тут відбуваєть ся контроля провідників і ми маємо заплатити таксу. В подорожнику стоїть, що се відбуваєть ся при „правительственным инспекторі“. Але вибух 1906 р. мабуть понищив також і сих правительственных инспекторів; ролю свідків і контрольорів при віддаванню такс сповняють тіж привілегіювані голодранці, що йшли як голодні вовки за нами.

Підходимо під кратер; тут уже уриваєть ся і той слабкий натяк на стежку, яким досі користували ся ми, й треба йти вгору досить круто по глибокім піску, чи попелі, в якім вязне нога. Батяри пускають ся в останню атаку, запевняючи, що ми не дійдемо самі. Провідник теж як гоноровий чоловік радить нам скористати з сеї помочи вже тепер, бо платити треба однаково, а ми

самі не підемо. Завзяте наше падає. Жінка сідає на ноші; маленьку дівчинку нашу, яка досі енергічно йшла сама, беруть два обідранці на плечі; Француза також; мене оден попирає в плечі, иньший встромлює в руки мотузкову петлю й тягне її. По хвилі показується все се мало потрібним, я пускаю петлю. Тай усеї тої тяжшої дороги — кілька хвиль. За кілька мінут ми стоїмо вже на гребню кратера. Перед нами широка, застелена білим туманом чорна яма, з сильним сірчанним, теплим духом. Більше нічого. Часами тільки чути гуркіт каміння. Поза тим вулкан тепер „не працює“.

Обходимо трохи по гребню, провідник показує новий кратер, що відкрився під час останнього вибуху. Вертаємося знову до головного кратера. Думаємо, чи не почекати б — може туман трохи розступить ся. Провідник, розуміється, запевняє, що чекати нам нема чого — туман не розступить ся, бо його дуже багато; він, розуміється, не боронить нам зіставати ся, скільки ми схочемо, але не має ніяких надій на погоду. Кінець кінцем подихавши ще трохи сірчанним повітрям, рішаємо ся йти назад.

Спускаємо ся знову на свою стежку — і тут настає хвиля розплати за нашу необережну прогульку. Голодранці з провідником починають вичисляти, скільки з нас належить ся. Цифри й претенсії здають ся нам неймовірним, тоді на потвердження їх витягають ся з кешень „затверджені правительством“ засмальцьовані такси і показують ся в них відповідні рубрики. Хто сяде на ноші, хоч би на хвилю — платить 10 фр., хто позволить себе взяти на плечі — так само; хто зіпреть ся на руку провідника — 2 фр., хто візьме в руку петлю — і так далі і так далі.

Протести нічого не допоможуть. Дістаємо гаманці, платимо контрибуцію сим *brigantini*, як їх називає — не в їх присутности розуміється ся, кукова служба. Одержавши гроші вони так же моментально зникають, як настирливо докучали нам досі, і спішають до дому, до домашніх огнищ, які покинули сьогодні, на сам великдень, щоб не упустити здобичи.

Наш поворот з Везувія відбувається ся уже в самій нашій компанії, з самим лише авторизованим індивідуєм в червоній шапці, який ще не дістав своїх *rougboir-iv* і тому ще не кинув нас. Для скорочення дороги радить нам сунути ся навпростець по попіву. Не дуже се приємно, бо ноги грузнуть глибоко в мокрий, брудний пісок, але за те скоро. За кільканадцять мінут ми вже коло будки й платимо пурбуари червоній шапці, яка, розуміється ся, уже зовсім забула, ще сей пурбуар обраховувала на пів франка тільки. Зеліз-

ничний сторож починає обтерати щітками наші засмаровані черевики. За півгодини надїздить вагоник і звозить нас з сього царства туману і попїлу на долину, де світить сонце, цвітуть груші і жовтіють між листем достиглі померанчі. В Пуліоне наоколо костела величезна юрба народу і немилосердний гвалт. Діти й підлітки безперестанку трублять в бляшанні трубки, які продають ся тут навколо церкви ріжними продавцями. Се великоднтя спеціальність. Улиці загачені веселою, святочною товпою. Все се в сумі далеко інтереснійше від цілого Везувія — особливо такого, яким ми його бачили і яким бачить його багато подорожних — „безробітного“ і закутаного туманом. І як в Римі можна знайти багато інтереснійшого понад те щоб бачити папу, так і в Неаполі навіть понад Везувій.

На вокзалику чекаємо поїзду. Якийсь обиватель в синій блузї, завваживши, що я провожу час непродуктивно, заохочує мене, щоб я скористав з часу, який зостав ся менї до відходу поїзду й дав йому вичистити черевики. Сповняю се і по сїй останній контрибуції вертаю ся до Неаполя. Везувій „відроблено“.

Помпеї.

Друга неминуча екскурсія з Неаполю — для культурного чоловіка далеко більш інтересна і більше привабна — се Помпеї, воскресене з двотисячолїтнього сну античне місто, з усіми дрібними, найінтимнішими подробицями старого життя.

Уже по перших розкопках в Помпеї і ще перед тим — в сусїднім Геркулїанї, в другїй половинї XVIII в., їх результати викликали загальну сенсацію. Зпочатку особливо робили вражінне нахїдки геркулїанські, богатїйші, цїннїйші з артистичного погляду — бо се місто не було обшукане ріжними копаками по свіжих слїдах подїї й пізнїйше так, як обшуквано Помпеї. Р. 1755 була заснована спеціальна „геркулїанська академія“ (accademia Ercolanese) для студїювання і публїкування нахїдок, і її публїкації викликали загальну сенсацію. Вінкельман, авторитет в клясичній археологїї й історїї штуки, дав вираз своєму ентузіазму для сих розкопок в писаннях 1760-х р.р. Шїлер шумним віршом привитав се житє, поглинене і несподївано віддане нам на ново землю. І що далї розширяв ся круг находок, що більше використовували ся вони в науцї, в літературї, белстристицї, штуцї, тим популярнїйші ставали і в широкїй публїцї сї воскресенї міста, а центр ваги пересував ся на Помпеїв, де величезна маса відкопаного матеріалу відкривала пе-

ред сучасниками широкий образ буденного, приватного життя римського міста в нечуваній деталічності. І вони стали одним з популярніших, загально прийнятих цілей для сучасного паломництва.

В противенстві до Неаполю, міста грецького, Помпеї служать показником римської культури I віка по Хр. Місто було оське, залюднене Осками, але під той час воно вповні було латинизоване, вповні перейняте сучасною римською культурою. Немало причинило ся до того заложенне тут на початку I віка перед Хр. римської кольонії, з римських вояків — вчинено було се як кара на Помпеян за участь їх в повстанню італійських міст против римського режиму в 91 р.; у міста була забрана третина ґрунтів і на них осаджено вислужених салдатів-легіонерів.

В р. 63 по Хр. Помпеї зруйновані були землетрусом і по тім наново відбудували ся, властиво відбудовували ся — бо деякі публичні будинки так і не встигли бути відновлені, як р. 79 наступила звісна катастрофа, досить докладно описана в листах Плінія молодшого, котрого стрий Пліній Старший, бувши при фльоті в Мізенським порті, поїхав був в Стабії, в сусідство Помпеїв, і згинув тут під час катастрофи. Помпеї були засипані дрібним вулканичним камінним градом на яких 2—2¹/₂ метра, а потім заляв се потік попелу з водою, лігши на то верствою на метер — два. Більшість людей утїкла; згинуло з загальної людности, яку обраховують на 20 до 30 тисяч, з яких дві тисячі, що zostали ся в місті.

Місто zostало ся не відновлене і не відкопане — в нїм гребли ся тільки за цінними річами; пізнійше відси тягли ріжний будівлений матеріал, мармор особливо. Розкопки розпочато, як я вже сказав, в середині XVIII в., після одної припадкової нахідки статуї і бронзової посуду. З початку одначе шукали тут тільки статуї, бронз, цінних річей; розкопані будівлі, обшукавши і обдерши їх, на початках засипали на ново; пізнійше лишали їх відкритими, але все скільки небуть цінне і вартне забирало ся звідси до неаполитанського музею, до мозаїк і стінних фресків включно, що зрізували ся з мурів і переносили ся також до музею. Се не перестали робити і в новійших часах, коли розкопки прийняли вповні науковий і пляновий характер (від р. 1860). Таким чином на місці лишив ся сам голий скелет відригтого міста; тільки для прикладу оден дїм — „дїм Ветіів“, *domus Vettiorum*, полишили без змін так як його знайдено не розбираючи нічого, тільки підреставровано місцями і накрито деякі части дому дахом, щоб не нищили ся від дощу фрески, та в інтересах публичної моральности позабирано з місця

під замок деякі „неприличні“ предмети: сучасна італійська адміністрація не хоче зостати ся позаду від старих пап, що поналіплювали фігові листки на неприличні місця статуй в своїх музеях. Сей дім, — найцікавійше що мають тепер Помпеї, і можна побажати тільки, щоб таких „нерушених“ домів адміністрація розкопок лишала більше, не жалуючи коштів на їх консервацію і обслугу, а менше дбала про збогачення неаполитанського музею. З другого боку всі ті доми, де все цінне забране, зовсім непотрібно замикають ся ще на замок — злодіїв такі кратчасті дверки не спиняють, а публиці непотрібне утрудненне — приходиться чекати сторожа, щоб відчинив, вишукувати його, не кажучи вже про дрібні оплати за се. Майже всі цікавіші доми й ин. будинки позамикані таким чином, і се непотрібно утрудняє огляданне старого міста.

Ціле місто займає 662 кв. метрів; з того відкрито досі коло половини, і то важнійша частина міста — форум, базіліка (судова зала), ринок (macellum), торгові ряди (лавки з матеріями) т. зв. Евмахія по імені жриці Евмахії, що їх побудувала, два більші храми Зевса і Аполлона, і кілька менших, лазні (терми), два театри — більший і менший, також амфітеатр (цирк) на другім, ще не відкритім кінці міста. Але невідкрите обіцює ще багато, і може дуже багато додати інтересу місту, коли воно по можности буде заховуване на місці, як тепер до того змагають. Розкопки поступають дуже помалу; стане їх, при теперішнім темпо, на довгі десятки літ, і може се й ліпше — чим пізнійше відкопуватимуть, тим ліпше се зроблять, ліпше заховають, зручнійше відреставрують, матимуть до того більше коштів, зручності і знання. Місце обдертого скелета — голих цегляних мурів, які бачить перед собою теперішній турист, може заступлять зручно доповнені, відновлені доми, які воскресять перед ним старе місто в його повнім вигляді, а не в самих тільки натяках, як тепер.

Як я вже сказав, Помпеї були вибудовані на ново протягом 16 літ між катастрофами 63 й 79 р.р. Тільки деякі публичні будинки — як напр. базіліка, або храм Зевса — зістали ся в розвалинах до самого 79 р. Через те місто, старе само по собі (в історичних звістках згадується від IV в. перед Хр., але існувало ще давнійше), мало в 79 р. дуже одностайний, „модерний“ характер, і через те дає незвичайно яскравий, одноцільний і кольоритний образ римської культури того часу — 60 — 70 років, а разом — тип другорядного римського міста тих часів.

Через склепіння міської брами (так зв. морська брама) повз старого храму Венери, оберненого на маленький музей, турист вхо-

дить на головнійшу улицу старого міста, що йде між базилікою й храмом Аполлона на форум, далі до великих терм, а виходила мабуть на другий кінець під амфітеатр. Проминувши просторий, але гірко знищений і обідраний форум, такі ж убогі останки храма Зевса і веселий, на червоно помальований ринок, вступаєш в тісний лабиринт домів. Узькі улиці, 4 до 8 м. вшир, дають по середині узький проїзд для возів, вистелений старим брукованнем — величезними брилами ляви, на якім століття вирізали глибокі колеї колес. По обох боках високі хідники для пішоходів. Для переходу з хідника на хідник через улицу положені великі камінні брили і проїздити через них було не малою штукаю. Взагалі весь уличний рух був головно пішим, і проїхати кіньми, або волами через місто було завданням нелегким.

Місто забудоване тісно; внутрішні двори домів і часом невеличкий городчик — от уся свобідна просторонь. Плян дому звичайно зложений з двох таких внутрішніх дворів — переднього, більше так сказати офіціального — атріума, і заднього — перістіля, де скуплене було більш інтимне і господарське жите дому. До них прилягають покоїки, переважно тісні й маленькі: все жите, вся робота проходила на тих ясных, відкритих дворах. — коли не за домом. На улицу виходили або склепики, крами, що займали фронтову частину дому і давали ся в найми, або рівні гладкі стіни. Улиці серед приватних домів отже не визначали ся красою — та були й тісні до того. Краса дому відкривала ся доперва в середині, коли через вхідний коридорик чоловік вступає на внутрішній двір, прикрашений басейником з неминучою фігурою серед нього, й перед ним відкривали ся весело помальовані покої, що виходили на сей дворик.

Доми побудовані з лихого матеріалу — цегли, дрібного каміння і всякого рода фрагментів з старих домів; сей лихий матеріал покривала штукатура, розмальована фресками на білим, чорнім і особливо червонім, так званім помпеянським тлі. Богацтво декорацій незвичайне; мрамори й бронзи були уділом богатих, фреска — загально приступною декорацією. Без Помпеїв ми б не мали поняття про малярство сих часів; вони дали безконечний запас фрескових образків і мозаїк на ріжні мітологічні, побутові, жанрові теми. Яка шкода, що їх приходиться ся переважно оглядати не на місці, а в залах неаполитанського музею. Тільки з сильним напруженнем фантазії, проходячи сими безконечними рядами обдертих і напів розвалених сірих мурів з того будівільного смітя, можно собі уявити їх колишній, веселий, усміхнений вид — калейдоскоп ро-

мантичних сцен з мітольоґії, безконечні ряди граціозних, легких хороводів і процесій ніжних німф, брусоватих сіленів і похотливих сатирів, що усміхалися з своїх червоних, білих, чорних пляфонів, заохочуючи до безжурної й легкої радості життя останніх мешканців сих домів.

Був час спочинку під сильною рукою нового цісарського режиму по бурях і неспокоях попередніх століть, і всякий чоловік, до котрого оберталося життя своєю ясною стороною, хто мешкав в сих веселих домах серед тихих водограїв, веселих фреск і мозаїк, а не в тісних і понурих норах, призначених для „фамілії“, як називали тоді рабів, — спішив узяти від життя все, що могло воно дати доброго, приємного, не журячи ся клятими питаннями політики чи етики...

Addio!

Неаполь — клясичне місце екскурсій. В самім місті, як я вже сказав — не розживеш ся; за те наоколо скільки краси, куди не кинути оком! Як би море не таке неспокійне та бурхливе, як тепер, треба-б пустити ся на Капрі, заглянути в його чудові гроти синю, зелену, червону, з їх дивними ефектами світла, походити по його горах, пороскошувати видами з Тиберієвої вилі. Або на Іскію, з чудовою панорамою верхів Епомея. Та й просто поїздити човнами по затоці, милуючи ся світляними ефектами моря й дивними перспективами берегів. Можна й берегом — залізницею, або фіакром, як у кешені брелять дрібні; проїхати в Пуцолі (Путолі), з останками римських будівель, в Баї, в Мізенум з їх мітичними традиціями: гротою Сибілі, описаною у Віргілія, й понурим Ахерузьким озером — вступом до підземного царства. Сусідні Флеґрейські поля, з своїми останками вулькайїчної роботи, повні ріжних природничних куріозів — горячих джерел, ріжних випарів. На скрутї вже чекає вас фіакр, щоб спокусити переїхати ся, й вичисляє, що ви побачите на дорозі — чи дійсно, чи більше в фантазії, се вже инша річ. А коли схочете придивити ся тому ближше, — привітного вида „мещизна“¹⁾ з охотою проведе вас всюду, покаже вам горячу воду, сірчану пару, „собачу печеру“, де вугляний газ стелить ся як сіра мрака долиною. Покаже, як можна сей газ зачерпнути в цебрик і виляти. Собак уже, Богу дякувати, не вільно душити в сих „експериментах“. Потім „мещизна“ пояснить вам, що всі сі приємности коштують. Треба заплатити хазяйці сеї собачої печери за вступ, „за приряди до експериментів“ осібно. А по-

¹⁾ На львівськїм жаргоні се слово означає „не пана“.

тім — не все разом, прощаючи ся з вами, відкриє і той секрет, що і йому, як „авторизованому провіднику“, за його філантропію належить стільки і стільки по таксі, і покаже вам таксу, „затверджену правительством“, з своєю фотографією і всяким иньшим документом.

Коли кілька таких інцидентів занадто розбурять вам кров, раджу для заспокоєння спустити ся в мовчазне підводне царство — раз-другий піти до славного неаполитанського акварія, подивити ся на незграбних, повільних крабів, дивачних слимаків, морських чортів; пополохати проворних риб, подивувати ся розкішним, яскравим кольорам фарб одних, фантастичним формам других; придивляти ся звичаям і норовам сього казкового світу...

Найліпше одначе мати добрі ноги, й мандрувати далі й далі за привабною перспективою берега. Можна й залізницею, але се вже не те. А так *per pedes apostolorum* — нема иньшої утіхи над те. Іти й купати ся в морі світла, блиску, краси. Іти на зустріч синьому морю, що відступає і манить, і вабить, все далі й далі.

З над Неаполитанської заводи на Сорентський півостров, засіяний містами, місточками, вілями, з чудовими панорамами, все новими на кождім завороті дороги, з гірськими верхами, багатими краєвидами. За Сорентський півостров до Амальфі і Салерно, з їх оригінальними старинностями норманських часів і з чудовою дорогою, вирубленою в надморських скалах; до Пестума з його чудовим храмом Нептуна, до...

Ба, але годі! Так нас берег бозна куди заведе. Досить на сей раз. Ще не прийшов мені час доживання на спочинку над сим синім морем, в промінню полудневого сонця.

Кінчать ся скупо виміряні дні. Назад, до гамарні, де серед гуркоти й гамору, серед злости і ненависти куєть ся тяжке діло життя, суворе і грізне.

Чорні лелики (кажани), стрівожені й розполохані моїми партикулярними гадками, можуть заспокоїти ся і засівши в темних кутах своїх, мріяти знову про ніч, морок, пільму й иньші темні річи.

До нової відпустки з тої гамарні, до нової okazji!

(Кінець).

„В хеділю рахо зіле копала“.

(Оповіданє)¹⁾.

Настала дальша неділя і Тетяна іде знов лісом як звичайно, поступивши на часок до Маври. Розлучивши ся з матерею, що й собі сим разом зайшла до старої в справунках — Тетяна пішла стежкою сама дальше. Однак не подибавши на ній нікого, полїзла на Чабаницю і опинила ся аж недалеко білого каміня велита. Припочавши там добре розглядала ся звідти по селах в долині і от починає звільна з Чабаниці спускати ся. Сходячи от так в низ зоглянула нараз на сільській дорозі, якою нїс колись старий Андронаті білого внука, і яка вела в село Третівку та тягла ся й по при Чабаницю з білою стежкою — їздця, в якім пізнала на перший погляд — Гриця з угорської границі.

Та чи лиш її очи доглянули його? Гриць так само зобачив молодим острим оком своїм дівочу постать, як спускала ся живо легким кроком горою в низ.

Він пустив коня і летїв мов орел.

О, вона добре пізнає його, але боїть ся з ним здибати ся. Хотїла би, але боїть ся чогось. Квапить ся злізти з гори, збігти до долу до матери, але відчуває, що за пізно. Він вже пізнав її своїм бистрим оком. Пігнав коня що сила і от вже на білій стежці. В долині, висше стежки привязує коня до деревини, а сам спішить в гору до неї.

Що їй робити? Збігати ще борше в низ? питає її серце. Сховати ся де в лісі?.. Не успіє. Зрештою ліс аж трохи низше зачинаєть ся, а вона саме на леваді, де лиш недавно скошено сіно, і він вже бачить її. І він квапить ся. До того гадав би, що вона його боїть ся. А вона не то, щоб по правді його бояла ся, лиш так прикро їй чомусь перед ним. Вона-ж нікого не боїть ся. Так вона казала йому, а що раз казала — не буде перемінювати.

Станула геть, аж вже понизше білого каменя, закинувши руки позад голови і дивила ся в долину на його, як спішить до неї.

Він спішить ся, іде скорим кроком в гору, а вона стоїть як

1) Див. III і IV кн. Л.-П. В.

на вуглях, люта на себе, що за пізно його побачила і не мала вже спроможности сховати ся перед ним.

„Чекай, я йду!“ — кличе він до неї, і вже туй, туй стане коло неї.

Вона не відзиваєть ся, хоча їй спішно; там в долині у Маври вижидає її мати, а вона он в що тепер попала.

Остаточно опиняєть ся він вже коло неї: „Туркине!“ — кликнув радісно і окидає її оживленим, блискучим оком, віддихуючи здоровими грудьми з поспішного ходу в гору.

„Туркиня“, — відповідає вона йому і так само окидає його своїми очима. Але чогось біла, біліська стала.

„А он, завітчала ся знов як колись, і яка вже красна!“ — каже він, бо сам не знає, що має казати. Відтак додає: „не зривай ввесь мак, не стане на рік на насіне.“

„Мені в цвітах красно“, — відповідає з супокоем і стоїть далі неповорушно перед ним.

Він німіє.

Вона так високо на Чабаниці, сама саміська, чи не на всю сторону, а спокійна мов з каменя. Не боїть ся.

„Гей, Туркине, Туркине, в чім твоя сила? — вириваєть ся йому на уста, але він мовчить. Відтак обзиваєть ся:

„Тепер скажи, чия ти донька?“ — І його голос ніби запіває, що тепер він пан над нею.

„Спитай ще раз... може й скажу.“

„Але попамятай“ — погрожує — „з Грицем ти не жартуй.“

„Я тебе не кликала“ — відказує вона. — Іди назад. Я також іду“.

В нїм починає варити ся. Він заляв крізь зуби.

„А ти хто такий?“ — питає вона не спускаючи з його очий.

„Я богатирський син“ — відповідає він. — „Казав вже тобі на всю гору.“

„Бо-га-ч?“ — питає вона протяжно, і підсуває високо брови Богач ніби чудуєть ся.

„Богач“ — спішить ся він пояснити голосом, що несвідомо стараєть ся зеднати собі її ласку.

„А я не — наймичка твоя“, — відказує вона з горда і спустивши погляд до долу, починає певним кроком спускати ся в діл.

„Яж не кажу, що ти наймичка“, — обзиваєть ся він, і тепер як перше з якоюсь покорою в голосі.

„То чого кленеш?“

„Бо ти глузуєш з мене“.

„Ні“, — каже вона, і ані на хвилину не задержуєть ся, сходить рівним кроком в низ.

„Поскидай свої маки і дай мені!“ — просить він приказуючи і стає визиваючо перед нею. Вона стала і дивить ся на нього, чудуєть ся бровами.

„Ти не бачиш, що мені в них красно? — питає.

Він затискає зуби: „Бачу“ — бовтнув.,

„Ти що з ними зробиш? затичиш ся, як я?“

„За капелюх заткну“.

Вона усміхнула ся мовчки.

Кінь коло стежки заржав.

„Твій кінь кличе тебе“, — каже вона відтак спокійно. — „Сходи скорійше. Я також спішу ся“.

„І кінь пожде і ти пождеш!“ — обзиваєть ся він, майже люто і приказуючи.

„Кінь пожде, а я ні, бо на мене мама жде“, — відповідає вона.

„Ти пождеш“ — каже він рішучо філюючим голосом, — „щоб я надивив ся на ті твої брови, що тобі їх чорти над очима змалювали“..

„Диви ся“, — каже вона, а сама стає слухняно перед ним мов дитина і чудуєть ся як перше, саме тими бровами. І в тім побілівши додає нараз: „Я тобі казала, що ти дурень!“ — і ладить ся дальше сходити.

Він знов спиняє її в ході, кидаючи їй на сей раз свій капелюх під ноги.

„А диви ся! — каже. — „Ми лиш двоє на цілу Чабаницю. Чи тобі не страшно?“ — І в його голосі дзвенить щось недобре.

„З сеї сторони“, — відповідає вона спокійно.

„З сеї“, — повтаряє він і палить її очима.

„Та відтоль“, — каже вона. — „А перше, як тебе не було, я була цілком сама. Чому ж би мені з тобою бояти ся? Говори, що маєш говорити борше, — додала квапно, — бо в долині мама жде. Вона не жартує“.

Він успокоюєть ся від її слів мов водою облитий, і дивить ся з подивом на неї.

Тепер глядить і вона сміливійше на нього, в його великі, голубі очи, що ніби бережуть в собі кусник неба і привязують до себе добротою.

„Чому ти от так за едно зо мною говориш?“ — питає він з німою просьбою в голосі, а очи його аж розпачають.

„Бо так ти питаєш. Не задержуй довше, бо я спішу ся!“

Він затискає п'ястуки.

„А як мені не схочеть ся цілком тебе пустити?“

„То я тобі в десятій раз скажу, що ти дурень, і ти мене пустиш!“

До глибини вражений несвідомою певністю її істоти, власть якої він лиш відчуває і з якою не може упорати ся, уступає їй нараз з дороги і сходиться враз з нею з гори до стежки.

Ідуть обоє.

Мовчать. Сильна, кипуча мовчанка.

Вона бліда як голуб, а він з сильно зворушеною грудею, аж дрожить.

Зійшовши до білої стежки, він сідає без слова на коня не кинувши на неї ні півпоглядом — вертає назад; а вона так само мовчки, не поглянувши й собі на нього щезає десь в лісі — і більш її не бачить.

Довгий, довгий час не чути нічого крім повільного тупоту кінських копит, відтак утихає й він, і зачуваєть ся тужливо протяжний голос Гриця просьбою: „Турки не — прий-деш??“

А небавом по тім, мов ясним дзвінком прибїгло, мов перлинами кинулось, долїтає до нього: „Не прий-ду!“

І слабо дрожачи, мов бореть ся з тишиною ліса, обзиваєть ся відгомін, передає шум дерев, вдруге вже й послїдне: „не прий-ду!“

* * *

По повороті до дому Гриць мов трійла напив ся. Не їсть, не п'є, не спить; тверезий, та про те ніяка робота його не береть ся. Він не годен.

Одно, що має перед очима, се чорні очи, чорні брови, два червоні цвіти маку, а більш нічого.

Тато, мама лають, а він нічого, неначе й не чує. Вислухує мовчки, що заслужив, усуваєть ся їм з очий, відтак іде на гору під ліс, на широку леваду, де випасаєть ся товарина, конї... Кидаєть ся де небудь в траву і лежить от так. Довго він тут, чи коротко, про те не знає. Йому се й байдуже. Круг нього спокій, тишина, мушня вертить ся в соняшнім світлі, калатають дзвінки товарят, воздухом іде одностайний шум смerek і то все догоджає йому. Більше не треба йому нічого.

„Розлінивів наш Гриць до краю,“ — жалуєть ся господинямати чоловікови, а той й нагремить несподівано на нього. Тоді

Гриць скипить, неначе би в нім прокинула ся замертвіла доси ніби його власна кров, ворохобить ся проти господаря і відгризаєть ся.

„А то що? я в вас на дні станув?“ — кличе згорда, і віддаюєть ся упертим кроком, щоб не доходило між ним і батьком до гніву, причім прийшлось би знов наслухати ся, що він ласкою годована дитина, невдячний, і ріжне инше таке, що болить і приводить жаль за собою. Він сідає на свого як вуголь чорного коня, до якого привязаний більше, ніж до людей і їде, куди очи несуть, на день, два в гори, або через гору в мале угорське містечко. Йому однаково де, щоб лише скорше з очий. „Бог знає, що се ми вигодували за кров нашим хлібом, працею“, — роздумує журливо батько-господар. „До роботи ні, до господарки ні, всеб то лиш дармувало, чужими руками вугле вибирало, другим хиба розказувало! Панська вдача... де, де, де!“ — посвистує господар, а врешті вмовкає. А всі його люблять, тай чорт знає за що, над всею молодіжею в селі верховодить, між дівчатами він перший. От — петльованець його! Гей, Грицю, Грицю... будучий ти мій ґаздо, схамени ся завчасу, щоб не нарікав колись. ./.

Так ось, і сим разом.

Гриць лежить під лісом, виграє на своїй довгій парубоцькій сопілці довгі, тужні мелодії, — а робота жде. Йому Туркиня запала в душу. Така вона пишна, така горда... така... хто вона така? Сам не стрічав її по селах ніколи між другими. Ще йде і до Настки, до якої так звик. І хоча таїть перед нею, що його серцю дієть ся, йому добре з її спокоєм, з її розвагою, та з тим, що вона не допитуєть ся, не судить, а сама лиш любить. Вона пестить його, тулить до себе, він піддаєть ся тому мовчки, а відходячи хиба скаже: „Спасибі тобі, Насте, за твоє добре серце; тільки й мого добра, що ти одна на світі — колись відвдячу ся...“.

„Гай, гай...“ погрожує вона злегка, жартовливо і усміхаючись додає: „Як другу посватаєш...“

Але він мусить її ще де небудь стрінуги, годує він себе одною думкою, хоча добре тямить, що вона відкликувала лісом що не „прийде“. — „Та — може“... думає, може таки раз ще „прийде.“ Тоді, останній раз, Бог її знає, зачим приходила в ліс з своєю матірю. А тепер може приведе її знов якась причина. Хоч раз ще. Лиш раз.

Та не така вдача в Гриця, щоб довго ждав, журился.

В дві неділі пізнійше каже батькови, що їде на „хвилину“ в сусіднє село, щоб оглянути коня якогось, що занедужав в його знайомого, а над вечір верне. „Ідь“, сказав батько — і він поїхав.

Їде він довший час вузькою камінистою сільською дорогою, і бачить нараз білу стежку, що оперізує з західної сторони Чабаницю, прилучаєть ся саме тут, мов дрібний потік до ріки — до сільської дороги. Та його кінь мудрий. Ось він і не кермує ним, а вже завертає він сам на білу стежку з сільської дороги, в гору понад яр. Пнеть ся, садить пильним кроком, ніби гордуєть ся гарним їздцем своїм, а далі звільняє крок. Ось ще піддуть якийсь час, і стежка сховаєть ся в ліс.

Їдуть що їдуть, а нараз стали. Перед ними ще біліє „біла стежка“, але — куди веде вона дальше? — питає Гриць себе: Звідки вибігає? До кого належить? Ніколи не їздив нею дальше, не знає її добре. Чи не в трете село від їхнього, себ то Третівки? А може лиш на які полонини? А може в тім селі за Чабаницею і вона живе? Гей, Туркине, обізви ся, там живеш?

Все одно. От, праворуч високо на Чабаниці саме ось над білою стежкою, видніє той білий камінь велит, під яким бачив її останній раз. Може вона знов сюди зайде. З лівої яр — пропасть, звідти не надійде. За яром стіна сусідної гори, так само не прийде.

Далі він не їде. Нема відай і чого, була б вже тут була.

Стежка де далі, чи не вузша, і нема часу. Скорше вже буде її тут вижидати. З тою думкою привязує коня до деревини праворуч на Чабаниці, сам лягає коло його і лежить. Як вийде вона з ліса на білу стежку, щоб відтак може як тоді полізти під білий камінь, він побачить її зараз здалека. Буде йти проти нього, як що в яр не спустить ся. А там чого! Значить, хоч сьак, хоч так, він її догляне.

Кінь поскубує траву, а він лежить, прилягши плазом до землі, саме по через стежку спустившись геть аж над край пропасти; лицем же звернув ся за стежкою до ліса. От і мусить її вже здалека бачити, як буде сходити до нього стежиною, мов східцями з ліса, крок за кроком... Гей, Туркине... я тут!

Жде...

Лісом іде легкий шум.

Колишуть ся ледви помітно, ширококрилі смереки. Щось, шефчуть, перешіптують ся — урочисто настроюють ся. Здавало ся

святкують... А там в долині в пропасти журчить потік, щось і собі приповідає...

Гриць роззираєть ся, чигає, засягає острим молодим оком своїм мов яструб в саму глибоку ліса. Довго, предовго, терпливо дивить ся, надслухує, чи не почує шелесту кроків яких і дослухав ся врешті, чого ждав. З ліса просто стежечкою до нього, може двісті кроків перед ним, спускаєть ся легко, без шелесту... сама саміська вона!

„Тихо!“ неначе наказує деревина в округи і сама лиш тихо колишеть ся: вона йде.

І справді — вона йшла.

Вона не дивить ся ні в право в пропасть, ні вліво на Чабаницю, з білим каменем, ні рівно вперед себе, де плазом по через стежку простягнув ся він мов змії, — а дивить ся на свої ноги і йде. Пристроєна пишно, в шовкову спідницю, стан мов тростина, гнучкий та тонкий. А личко між маками червоними, великими маками, а з під них золоті ковтки, півмісячки. Туркиня.

Скрикнув би — та боїть ся. Вона зараз щезне. В нім аж серце беть ся.

Лежить, не рухаєть ся...

Але врешті треба. Стає на рівні ноги, здимає капелюх і склонившись низько, майже дотикаючись капелюхом землі, іде так в покорі схилений просто проти неї.

„Туркине!“

Вона побачила. Скорше ніж гадав, пізнала по коңі, серцем відгадала.

„Ти тут?“ — питає і вже дивуєть ся бровами. Вже така як завше, він се вже відчув.

„Добрий день тобі, Туркине! коли вже себе так звеш“, — починає він і випростовуєть ся проти неї. Може хоч сьогодні буде вона инша.

„Я прийшла тебе бачити“ — каже вона просто і дивить ся йому в очи, але знов бліда, чомусь аж до уст.

Він упав, кланяєть ся, мов перед царівною.

„Не кланяй ся мені стілько, мені доста раз. Лиш моїй мамі кланяють ся більше. Її звать панею.

„А тебе?“

„Я — „Туркиня“.

„Чому ж вже так?“

„В мене от“, — каже і показує на золоті півмісяці в ухах — „турецькі ковтки“.

„Хто тебе так охрестив?“ — питає.

„Люде в селі. Ти не чув про мене? — питає.

„Ні.“

„Не буваєш в нашім селі в Б..?“

„Бував щось разів кілька, звичайно ходжу більше на угорську сторону. Був раз і на храму в вашім селі, але тебе тоді не бачив.

„Або ти ніби знаєш? — каже, і чогось задалегідь усміхається.

„Чому смієшся?“

„А чому би ні?“

Він уразився. „Гляди, — каже і морщить брови, — „щоб часом люде не посміялися з тебе“.

„З мене ні“, — каже вона певно і гордо.

„Ов-ва!“ — наслідуює він її.

Вона не зважає.

„А про тебе я здається чула“, — обзивається відтак — „та лиш не бачила, і не знала як тебе звуть“.

„Гриць“, — каже на те він.

„Ти вже се казав“, — відповідає. „Але наше село велике і багато людей так зветься“.

„Гриць... Гриць“, — притакує він і вдарився по грудях. Той, що має всі дівчата за собою, що гуляє, як ногами пише, що на все село найкрасше на трембіті грає — той Гриць. Сеї зими буду може і в вашім селі, — додав потім. Оден мій товариш має там вуйка; — і той переказував, аби він прийшов до нього, має для нього гарну і добру дівчину. Тоді гляди...“ — грозить він, а усміх ховається в нього під чорним вусом, украшує його лице.

Вона підсуває мовчки чорні свої брови і дивується його словам.

„Нічого. Будем любитися“.

Вона мовчить, а відтак обзивається.

„Чи ти також посвистуєш собі з тих дівчат, яких перестаєш любити?“

„А що“, — відповідає він. — „Буду плакати? Хиба за тобою плакав би — бо ти, он, яка красна“!

Вона видивилася на нього великими очима, а відтак мов не свідомо хапається за червоні маки, і витягаючи їх мовчки з за ух опускає на землю.

„А що роблять ті, з яких ти посвистуєш?“ — питає далі і впирає вигрибущо в його лице свої чорні очі.

„Або я їх маю вчити“? — відповідає. „І в них є свій розум, як і в мене свій. Мене ніхто не вчить. Неукій я“.

„Хиба ідуть світами“ — каже задумчиво — пів голосом.

„Не жури ся ними“ — потішає, і приступаючи до неї близько, заглядає їй мило в очи.

„З мене не будеш посвистувати“, — відповідає нараз твердо, рішучо, та про те тоне, губить ся своїм поглядом в його чорних очах.

„З тебе ні“ — каже він впевняючим голосом. — Ти моя зозулька“.

„Ти“! — Каже вона нараз понуро і простягає відпорно проти нього руки, так що її розпростерті пальці опирають ся о його груди. — „Ти“!! — повторяє ще раз. Ти знаєш що“?

„Знаю“ — відповідає і смієть ся очима. — „Ти красна мов бояриня і тебе я люблю“!

„Ов-ва!“ — обзиваєть ся вона.

„Ов-ва! — повторяє він запитуючи і крізь його голос зойкнув жаль.

„Гей, Туркине, Туркине“ — додає він погрожуючи голосом і очима, щасте твоє, що ти красна, а то“...

Вона хапаєть ся за уха і завважує, що цвітів нема.

„А он, на землі“, — каже він нараз чомусь з по корою, що стараєть ся зеднати собі її ласку.

„Самі випали? — питає ніби себе, не спускаючи з нього очей.

„Ти — каже він далі — така красна, що тебе одну я люблю“.

„О... о... о! — викликує вона болісно і згинаєть ся по червоні цвіті маку.

„Не віриш?“

„Що маю вірити“? — питає і підсуває зчудовано чорні свої брови.

„Що тебе одну люблю.

„Мене?“

„Тебе.

„І ти красний“ — каже вона просто, але мені тяжко на душі“.

„Чому“? — питає він щиро і нараз обіймає її за шию. „А он мені не тяжко“.

Вона виховзуєть ся. — „З тобою мені тяжко.

„Зо мною?“

„Так. Я пришла тобі сказати, що більше вже не прийду.

„Та за те я прийду“, — відказує він.

„Куда?

„Всюди — де ти будеш.

„Ба не всюди прийдиш.

„Прийду, як раз кажу.

„І до нашої хати?

„І до вашої хати. Та де ваша хата?

„Коло млина над рікою. Знаєш?

„До Іванихи Дубихи? — питає він зчудовано. — „Так?

„Так. Вона моя мати.

„То гонорна панї, — відповідає і майже свиснув. — „Здалека кусає“

„Моя мама богомільна, робить людям добре, саму правду любить“.

„Та що з того? — обзиваєть ся він.

„Ніщо. І тихо в нашій хатї, лиш вона та я і святї ікони; красно так і люблю“...

„Ще тебе в черницї дасть“, — жартує він.

„Може й дасть, як що коли захочу“.

„Як не посватаю“.

Вона спаленїла.

„Чи підеш за мене?

„Як захочу, піду.

„Ов-ва“? — наслідуює її знов.

„Ов-ва“! — обзиваєть ся вона згорда, не споглянувши на нього. Нараз додає спокійно: „Іди собі“!

„Піду, коли схочу, не розкажеш менї, хоч ти і Дубівна“!

„А менї ліпше, як тебе не бачу“, — обізвала ся вона зі спущеними в діл очима. І з тими словами завертаєть ся, іде.

„Туркине“! — кликнув він, з жалем, благаючи, а за хвилю опиняєть ся коло неї: „Зозулько!“

„Хочеш свиснути“? — питає вона і прошибає його великим, допитливим, мов остерігаючим поглядом.

„Туркине!“

„Іди собі! — майже молить. — „Менї тужно, менї тяжко. Менї сто раз ліпше, як тебе не бачу. Грицю! Іди, іди собі! — менї так тяжко... іди“!

„Дурна ти“! — обзиваєть ся він.

„Гадаєш, я не кажу правду? — відповідає і станувши близько перед ним, дивить ся великими щирими очима, з блїдого свого лица, і ще й додає: „І не вижидай мене більше, бо я вже не прийду“.

„Прийди, прийди, зозуле“! — просить він покірно, і схиляється низько перед нею. — Прийди і закукай тут лісом, а я буду тут ждати“.

Нараз поки він спостеріг, спамятав ся, вона відвернула ся живо від нього і не оглянувшись більше ані разу, розділила смерекові галузя, пурхнула між них мов та птаха і зникла... неначе її й не було.

Він не смів чомусь піти за нею. Згадав її матір паню, не хотів і її дразнити і остав, де стояв. Відтак вернув до коня, обняв мов товариша за шию, зітхнув, пождав коло нього хвилину, а потім не надумуючись довго, протяжно свиснув...

Слухає...

Легкий, легесенький, ледви замінний шум колишеть ся воздухом, наказує мовчане...

Все мовчить, вижидає.

„Не прий-ду“! — Долітає нараз з відкись з доли до нього тремтячим любим голосом. А вслід за ним відбило ся почерез яр на противній скалистій стіні виразно умліваючи: „не прий-ду“!

.....
.....

Збігла на долину до дому, задихана, зворушена, кинула ся перед святі ікони і молить ся: „Господи, мені смутно“!.. жаліть ся, затискаючи, мов удержуючись від плачу. „Господи, мені смутно. — Чому мені смутно“?

* * *

Вернувши скорою їздою до дому, Гриць іде просто до білолицької Настки. Йому хочеть ся до когось пригорнути ся, до когось притулити ся, комусь сказати, що він любить „Туркиню“. Що вона така — що вона сяка... Що його серце болить... що казала се... відповідала те — і багато такого іншого кипить в його грудях. Тому й пішов.

Настка ждала.

Вона все ждала.

Коли-б і не прийшов Гриць, вона все на нього ждала, однаково його любила. Без відміни і все радувала ся ним.

„Настуне, голубко“! — каже він сумно, тужливо і обіймає її. — Настуне, я дуже втомлений“. — Настка тулить і голубить, Настка догоджає, вона не питає. Що він хоче, вона мовчки сповняє, завше добра, завше любя.

Тепер сидять обое, обік себе і не говорять нічого... Само мовчане говорить за них.

Він глядить задумано в перед себе на ліс і гори, і нічого не бачить. На нього дивлять ся чорні очі з під лукуватих зчудованих брів, горять коло лиця червоні маки, дріжать в ухах золоті півмісячки — цвітуть любі уста.

„Туркине“ — стогне благає мовчки його стужене, зворушене серце, Туркине! — чому мене не любиш?

„Не прийду-ду!!“ відзиваєть ся в його слуху любий голос, і замирає в смутній глибині спрагненої його душі. „Не прийду“!

„Поцілуй, Насте“! — обзиваєть ся він нараз по якійсь хвилі, твердим, якимсь приказуючим голосом і притягає повнолицю слухняну дівчину до себе й тулить. „Поцілуй“!..

Поцілувала...

...„Так“ — каже вдоволено, — встає живо, не оглянувшись за нею, більше ні півпоглядом і відходить...

* * *

Повідцвітати червоні маки, якими прибирала ся ціле літо молода Тетяна. Настали понурі дні. Понурі, короткі і дощеві. А в хаті Іванихи Дубихи, що стоїть межі горою і гучною рікою, панує майже заєдно півтемінь. То смереки, що здоймають ся густими рядами перед хатою на горі, заслоняють вступ сонця, і творять в ній понурість; в хаті перед іконою Пресв. Діви горить як, звичайно у побожної Іванихи Дубихи, мале миготливе світелце.

Смутно і тужно тепер осінними днями красній Тетянї. Мати за господарством та справунками в млині, лиш не довго пересиджує в світличках. Тетяна прибравши їх рушниками, сушеними цвітами та килимами... не знає іноді що з часом починати, так багато, здаєть ся їй, має його зайвого. Хоча й помагає матери в господарстві... Клопочеть ся в раз з нею... в сім всеж таки бувають в неї такі хвилі... де здаєть ся їй... має його ще все за багато. Грубої челядинської роботи Іваниха Дубиха своїй однісинькій доньці не дає в руки, а туга за Грицем і потайна любов до нього підмулюють душевний спокій і рівновагу дівчини. Летїла би як птаха на гору до нього, він же кликав, молив лісом, щоб зайшла хоч раз ще. Однак вона не була. Щось, що було сильнійше від неї, держало її в долині, в дома, не допускало виходити проти нього.

Хотїла бачити — не йшла. Любила — не показувала ся. Зачинила душу, і ніби ждала чогось. Неначе бояла ся любити, так як була годна...

„А що буду плакати“? — гомонїло його голосом в її души, коли пригадувала собі розмову з ним, та те, що дівчата полюбивши повинні мати „свій розум“.

Так. Тому-ж і в неї був свій розум і вона не виходила в ліс до нього. Не вірила йому. — А он, бідній Маврі як пішло жите марно, марнотую, і всі покинули. Нікого окрім неї, та її матери, не мала вона, на всім світі. Та вона так не хоче. Ліпше не любити, як що мав би він її забути, висміяти, що так дуже його полюбила, в його очах душу загубила.

І чомусь їй лячно, і чомусь тужно. Скільки не молила ся, віри до нього в неї нема. Полюбить, покине, осміє і свисне! — остерігає заєдно якийсь внутрішній голос її серце. Так учила, остерігала Мавра, а Маврі вона вірить.

О! о! о! — виривав ся на саму таку лиш думку стогін з її грудий і віра, хоч би й була на час, щезла без надії — не вертає більше. Думка не стерпима. Вона мутить її душу, відбирає спокій. Насуває смуток, розпікає душу. Вона, Тетяна Дубівна, покинена, осміяна. Вона — що її мати держить мов цвітку за образами, шанує, пестить. Що все, чого-б не захотіла, мала по волі. Вона ним покинена, а він посвистує на неї!.. Мов під невидимим тягарем якогось незрозумілого їй самій страху — угинаєть ся Тетяна, терпить і умліває душею.

Так часто, так густо. Тому зачинені її уста, мовчать гордо, не признають ся нікому, про біль і рай в душі. Прийде він, або старости від нього, вона заговорить, все розкаже. А коли не так, нехай все в ній згасне.

Іншими днями знов Тетяна мов той лід весняний танає. До себе усміхаєть ся, радіючи цілою душею. — Він її любить! — Красний тай пишний, мов орел, літає. А все її любить, душею вялить. Грицю, Грицю! — Кличе її молода душа, простягає тужно свої чисті крила, тріпочеть ся надіями, усміхаєть ся щастем; коли прийде сам?

Сам!

На своїм дорогім, як вуголь чорнім коні. Прийде, поцілує, стане перед матір, скаже те, що треба, заповість їй щасте.

Та не спішить Тетяна лісом до нього, а біжить до Маври.

Казати? Оповісти? — питає її непевний голос: розповісти Маврі? Зрадити ся? Чи радше примовчати, аж настане час...

Ні, ліпше мовчати. Не зрадити ся ні словечком. Радше буде сама ждати, мовчки щастя виглядати, любити тайком, а промине час, він пришле сватів і все буде добре. Мати її віддасть за нього. Вони полюбили ся і вона упросить матір віддати її за нього.

Та не спішить Тетяна до нього, але спішить до Маври.

Хоч і не розкаже їй про свою любов, то Мавра знає ріжне

розумієть ся на всім, бубала в світі, знає ворожити, споминає іноді і про любов... лекше якось буде.

Ідучи одного разу лісом з такими ось думками, завертає Тетяна в сторону, де видніє Маврина оселя, і... врешті входить до неї.

„Мавро! — Кличе живо, — „А он я до тебе в гості, хоч і не неділя, та в нас в хаті тужно якось часами і сумно, а іноді аж... силує вийти... хоч би й до тебе! — І з тими словами тулить ся дівчина до старої приятельки, неначе бажає хоч і несвідомо пестощів і любови.

„Мавро! бачиш я тут... то-ж за те обійми, попести“...

„От і пригадала!“ — відповідає Мавра, та про те пестить і голубить свою доню.

Чому не приходила? — ставить питання. Забула вже Мавру? полюбила якого хлопця? Якого там хлопця? Нехай їй усе розкаже, все, щоб лиш не знала. Вона-ж лиш її має. Її одну на світі. Її одну над усе. Більше... кого їй любити? Хто бідною жінкою журить ся? Довкруги неї лиш ліс, ліс та гори. А он нині з ранка хлопці знов зверещали. Прилетіли злобні, на хату знов спали: „Татари ідуть!“ зверещали. В двері нагримали і заки вона з печі злізла, й пощезали. Кого їй любити? Кого там пестити, як не її, зозулю, зозулю біленьку!

...Тетяна сміяла ся.

„Страхали знов Татарами?“

„Так, злетіли звідкись і нуж бити в двері“. „Відчини, Мавро, бо Татари йдуть“. Тільки часу оставили, що хіба закласти, поховати зіля, щоб не розтрусили.

„Богато сього літа зіля узбирала?“ питає Тетяна і обзираєть ся по закуткам, де стара приятелька держала насушене чародійне зіле.

„Та доста“.

„А он там на печі, що се за зіле? — спитала цікаво Тетяна“. Я ще не бачила його в тебе, ще на сім не знаю ся.

„То-то зіля?“ — питає стара сухо.

„То-то. Від чого воно, Мавро?“

„Від усякого лиха“ — відказує знов сухо стара, воно з під „Білого Каміня“.

„Та від якого-ж лиха, Мавро?“ — допитуєть ся дівчина, придивляючись уважно листю зіля...

„От, від лиха... чує знов те саме. Даси напоти ся, то й переможеш його. Переможеш сном і вже його не буде. Воно дає сон“... додала відтак вже приязнійше. — „Не можеш ночами спати,

звариш, даси напитути ся і хоч би як, а мусиш уснути. Мабуть і мене тим зілем напоїли вороги тоді, коли мою долю порішили і з поміж себе викинули. Винесли в сні з шатра і я нічого не чула. Деякі в нас розуміють ся добре на зілю. Ще й до них як треба примовляють. Гей, гей зілячко!“ — додала і усміхнула ся чудно. „Мавра також знаєть ся на нім. Лиш собі не вари, донцю“, остерігала „хиба тяжкому ворогови. Та ще й знай, коли його копати“... Говорячи от так, та пояснюючи вплив сили зіля, вона неначе ще щось затаювала, та Тетяна про те й не допитувала дальше.

„Коли його копати?“ — спитала лише...

„Коли?“ — повторяє Мавра „Ось послухай, як, і коли, лише не забудь. Другий раз не скажу. Для себе будь коли, одноль з водою в роті. До схід водою налий, сама без сусідів горшків звари, глечик не кивай, а все мовчки. Так для себе. А проти лиха инакше“.

Тетяна усміхнула ся.

Мавра погрозила. „Не смій ся, дівче“, — додала поважно — „а красше затям. Може я загину, ти одна запамятай? Чому тобі не знати? Тобі нехай не придаєть ся, а знати все добре. Ось і знай, проти лиха... в неділю рано уюпай, в понеділок полочи, в вівторок вари; в середу рано напій, то і гей-гей який сон лихо захопить!..“ і аж заспівала, тріпнувши пальцями. Гай, га-й! — і розреготала ся.

„Ой!“ — кликнула відтак з жалем, — коби б я була те зіле тоді мала при собі, як він казав мені, що я одна всему винна, та ще і свиснув — не булаб нині Мавра, сама по лісах, сама на всім світі, а була би між своїм людом, з своєю дитиною... ет!“ — додала гірко і урвала...

„То й що Мавро?“ — питає Тетяна, і її очи отворили ся нараз широко, трівожно.

„То нехай був би хоч зо три дни переспав ся, як уже не що инше“...

Мавро! — крикнула дівчина з відразою, зморщивши люто чорні брови — „гріх, що ти говориш!“

„Може і гріх“... — притакує Мавра твердо. — „Але і мене молоду збавляти, порізняти з чоловіком також було гріх“.

„Мавро... ти його любила“ — обзиваєть ся знов Тетяна, з не-свідомою обороною в голосі, і сама не знає, чому їй ввижаєть ся той, кого вона любить, Гриць.

„Любила на свою біду, та на своє горе. Правда, що любила. Ліпший був, як Раду. Та що мені з того? Тепер нема ні його

ні дитини, ні Раду, ні родичів — нікого. Тетяно, Тетяно“, додає сумно, „що ти, донцю, знаєш, що значить у грудях в жінки жал. Він ваги не знає. І най Бог боронить, щоб ти його зазнала хочби і здалека. Ти збожеволілаб“, — остерігає Мавра і накладає люльку.

„Я збожеволіла-б,“ — повторила Тетяна зтиха і вже замовкла, зморщивши як перше брови над чолом. Нараз — станувши близько перед старою Циганкою каже:

„Мавро!“

„Що, донцю?“

„Ти багато знаєш“...

„Хоч не так багато, а що треба знаю“.

„То скажи-ж. Чи вже всі такі, як оден то й був?“

„Котрий?“

„Що ти його любила, а він тебе... зрадив, свиснув за тобою?“

Мавра дивить ся на дівчину, мов на малу дитину, прижмуруючи очи і відповідає:

„Хиба від тепер вродить ся, що такий не буде“.

Тетяна неначе умліває на ті слова. Сідає мовчки знов на лаву і більше не питає.

За те Мавра не мовчить.

„Донцю! — Каже нараз і дивить ся пильно на дівчину“. — Чому ти від якогось часу забуваєш про стару Мавру? Г-а?“

Тетяна стискає зуби.

„Не любиш її вже?“

„...Люблю“.

„А більше нікого не полюбила? Г-а-а?“ — питає і пакає з люльки, а чорними очима пронизує біле лице тої, що „одну“ її любить“.

В Тетяні на той запит щось бурить ся, щось здоймає гордо голову, що доси перед старою слухняно хилило ся, корило ся мов перед невидимою чорною силою, що намагало ся взяти верх над нею.

„А хоч би й полюбила?“ — питає нараз і дивить ся неустрашимо просто старій ворожці в очи.

„Тоді не вір!“

„А як повірю?“

„То відтак не жалуй!“ — остатнє слово вимовляє Мавра майже з погрозою.

„Я не пожалую“.

„Посилав вже старостів?“ — питає Мавра замість всього і знов пронизує дівчину оком аж до глибини душі.

„Ще він їх пішле“.

„З нашого села який?“

„Ні“.

„Здалека?“

„Не знаю. Нічого не знаю.“

„І ти його любиш?“

„І я його люблю.“

„Кажеш — він тебе посватає?“

„Він мене посватає“.

„Коли?“

„Не знаю.“

„Сеї осени?“

„Не знаю.“

„Тетяно!“ — остерігає Мавра з щирою строгістю і грізно киває пальцем — Тетяно!

„Що таке?“ — опираєть ся проти чогось у голосі старої Маври молода дівчина.

„Уважай, Тетянко!“

„Він же мене любить“.

„І ти його любиш?“

„І я його люблю.“

„І не з нашого села він?“

„Не з нашого.“

„А мама про те знає?“

Тетяна зворохобила ся. Сама думка, що в її любови до Гриця хотів би хто стати на сторожі або перешкодї зворушує її нараз і настроює бунтівничо. Вона тупнула ногою, як чинила в дитинстві, коли не сповняло ся її бажанє і відвернула ся люта. „Йй — мама!“ крикнула роздразнено, — „нащо ще й мамі знати. Він пришле вже в час старостів, тоді й дізнаєть ся. А тепер не треба.“

„А як тебе хто инший посватає сеї осени?“

„То не підү“ — відповідає рішучо і гордо.

„А як мама скаже?“

„Мама не скаже.“

„А як присилує?“

„Мавро!“ — кинула ся до неї дівчина з неописаним роздразненєм, не мов хотїла її вдарити, а очи в неї заіскрили ся люто. — „Мама не присилує!“

„Ні, ні, донцю, — утихомирє затрївожена роздразненєм дівчини Мавра, як за дитинячих її літ. — „Мама не присилує“.

„І ти допоможеш, Мавро“, — просить Тетяна приказуючи.

„І я допоможу, донцю; вмовлю маму“.

„Доки він старостів не пришле, Мавро“.

„Доки старостів не пришле“.

„Хочби і другі прийшли і мама силувала?“ — питає Тетяна з притиском, ніби забезпечуючись від тепер Мавриною допомогою.

„Хочби і так, дитинько. Але не жури ся. Ще час тим журити ся“.

Тетяна сідає близько коло печі, де тліє кілька вугликів і мовчить.

„А хоч богатирський син він?“ — питає по якійсь хвилині знов Мавра.

„А вже-ж“ відповідає Тетяна з горда і її голос застерігає собі заздалегідь іншу думку в старій приятельки, як ту, що він богатирський син.

„А красний?“

„... Н-у-у!“ — відповідає лиш молода дівчина з притиском і підсуває брови, відтак додає: — „Такий мабуть лиш твій був Мавро“...

„Нехай Бог боронить, щоб такий вже вдав ся“.

„Красний — кажу, Мавро.“

„Я чую, донцю“ — відповідає Мавра і питає жалісливо головою.

„Тому я прошала“ — додає майже співаючи, півголосом. — „Душу за ним дала — за його очима“.

„За його очима“... повторяє розмірено, задумано Тетяна.

„А як його звать?“

Тетяна вагається, відтак махає рукою, зневажливо і байдуже додає: „Подибала раз...“

„Раз? І вже полюбила?“

„Раз і другий і третій, а четвертий полюбила“.

„Тайком?“

Тетяна мовчить спустивши голову.

В млині? — розпитує, розгребує дівочу тайну Мавра.

Тетяна, зразу потакує мовчки головою, а відтак заперечує.

„Не хочу правди сказати“.

„Тетяно!“ — остерігає Мавра, майже молить. — „Кажі, най присилає старостів. Сама не виходь до нього!“

„Сам пришле він сватів“, — обзивається твердо дівчина.

„Най Бог помагає. І дальше стережи ся, Тетяно! Бо хто, донько, любить, той нераз і губить“, — додала пророчо.

„Губить“ — повтаряє ледви чутно шепотом Тетяна, а відтак вмовкає...

Тишина. Мовчанка.

Мавра задумавшись пакає люльку, а Тетяна знов бореться з чимось, мовчить якийсь час; відтак кидається до Маври, тулить ся до неї і благаючим голосом допитується: „Мавро, — чи вже справді всі такі як ти перше казала“...

Мавра відзивається ся, твердо мов камінь, що впавши в воду повороту не знає: „Хиба від тепер вродиться — що такий не буде“.

„Мавро!!“

„Донцю, моя дорога, як ти ніколи не вірила Маврі, то сим разом повір! Ти в мене одна на світі...“

„В нього щирі очи... я його люблю“ — відповідає, і ніби бореться молода дівчина з недовірчивістю старої няні.

„Любиш, донцю? Любиш? — відказує сумно Мавра. — „Тож люби шасливо, бо я—одна на всю гору, на весь ліс, на всю самоту, далеко широко, одна, тай одна...“

Зворушена вертає осіннім тихим лісом Тетяна і вже не йде до Маври. Її болить, як Мавра заговорить про них, а з тим і про того, якого й не знає.

Не піде. Не добре їй з Маврою. Щоб і не порушив, вона на все кидає тїнь. А Тетяна любить. Вона знає Гриця. І він її також любить. Своє добро вони знають.

Вона вижидає дома старостів від нього. Іноді і молять ся. Колись він лиш надїде — говорить їй серце — чорний кїнь зарже, і він увійде в хату. Здойме капелюх, як нераз вже в лісі і вклонившись покїрно скаже: „Я прийшов, Туркине! Тебе одну я люблю, одну на всім світі“.

Куди б не ходила, за що б не брала ся, а в її души грає одна і та сама пісня: „Гриць її полюбив, а вона Гриця“...

Звільна минає день за днем осїнь, наближається зима — аж і настала врешті. Біла, чиста і морозиста. Пушистий іней угинає сосни, а груба верства снігу застелила білу стежку. Весь ліс, куди не глянути, прикинув ся на час в якусь білу мрію...

З під густих смерек, обтяжених білим снігом, саме над яром веть ся прозоро-синявою гадючкою дим із Мавриного коминка. Вона зимує...

* * *

Поволи проходить молодому Грицеві осінь і зима. Зразу виїжджав іще за красною Туркинею, та пересвідчившись хутко, що вона держить слово, не являєть ся, як приобіцяла, що „не прийде“, він аж посумнів. Як би любила, то виходила б, — говорив заєдно — „хоч раз один, а все таки вийшла б, показала би — щоб бодай побачив, поглянув на неї. А то затяла ся і — ані раз. Холод, мороз витають по горах, а Гриця все ще видко від часу до часу на чорнім коні, як кудись жене і вертає повільним кроком сумно. Лиш як морози почали на добре притискати, а далі і сніг налягати на широкіх вітах смерік білою вагою, перестав він вижидати дівчину в лісі. Тим часом туга загніздила ся в його душі, скільки не розважувала її несвідомо своїми пестощами, щебетаннем та слухняністю білолиця Настка. Гриць мов не той вже, що був. Посмутнів. Старостів до Тетяни він також не може слати, бо в його сусідстві жиє Настка і він не хоче її смутити. До того й батько його не хоче землі відділити — каже ждати... з женячкою ще не квапити ся і він мусить батьковій волі піддати ся. Та ждучи оттак, і плекаючи в серці Бог знає які надії про Туркиню, він все таки не перестає, розвідуючись тайком про Тетяну, — заходить до схочу до синьоокої Настки, віддавати ся тому почуттю з нею, що його вязало і держало при ній. Він неначе міцніє душею, зачувши тут і там між товаришами, що вона крім нього, — що гуляє, мов ногами пише, не бачить иншого в селі, вяне за ним серцем і до смутку любить...

А Туркині не видно.

Однак не така вже кров у Гриця, щоб він довго з тугою в серцю возив ся. Одного поранку осідлав свого чорногривого коня і подав ся в село, де жила Іванина Дубиха з своєю гарною донькою. Їздить там по селу, вдаючи, що за справунками, а за Іваниху Дубиху все по при те розпитує. Чи — горда вона дуже і неприступна? Строга дуже пані?

Горда дуже, кажуть, і строга, а для своєї доньки, то здаєть ся чи не самого боярина вижидає.

А донька? — питає.

За жадного не хоче й чути. Доси відмовляє всім як одному — розказують. Каже, що не „по душі“ і не хоче.

„От, жвава, що й бідних любить“ — вихопило ся якось Грицеві з уст.

„Та яке там вже „любить!“ На жадного, а на бідного вже й тільки не дивить ся“.

„А гарна яка?“ — допитує далі Гриць, вдаючи, що не знає дівчини.

„Сам вже придиви ся“ — подають у відповідь. — „Поклонися їй низько, поглянь на брови, тоді осудиш власними очима, хто таке Дубівна, хто таке Туркиня.

В Гриця аж загоріло в душі. От його „Туркиня“ — спалахнуло в думці. Добре кажуть: на жадного не гляне. На нього вона дивить ся; от та Дубівна, до нього ласкава, прекрасна та Туркиня.

Дивить ся? Грицю, Грицю... уважай, що дієш. „Гадаєш я зараз для кожного? — пригадують ся йому її слова.

Я не для кожного...

Та Грицеви байдуже про слова дівчини. Він її любить. І щось здоймає в молодому хлопцеві гордо голову, неначе упоминаєть ся про своє право... а все инше йому байдуже. — „Для кожного, не для кожного, а його вона буде! Ще не було такої, що йому оперла ся б. І їде Гриць впрост відважно сам до Іванихи Дубихи. Хоч побачить Тетяну, слово—два спитає. Може вийде з хати...

Вийшла Туркиня, спаленіла, і зчудувала ся бровами. З шапкою в руці стоїть Гриць перед нею. — „Я прийшов, Туркине, — каже він покірно.

„Гаразд“, — відповіла вона і всміхнула ся очима. А за нею мати — висока, строга... в чорному одіта.

„В яких справах, молодий газдо? — запитала сухо і прошибла холодним оком Гриця і доньку.

Не питали з ранку люде тут за ним?

„Не питали“ — ще зимнійше відказала.

Чоловік, тай жінка...

„Не питали“ — кажу! З тим і обернула ся і ввійшла у хату.

„І ти донько, входь, на дворі не гай ся!“ — так прийняла його Іваниха Дубиха — і більше її не бачив.

„Іду, мамцю“... обзиваєть ся слухняно Тетяна, а сама з місця не рушаєть ся.

„Вийди, де лиш захочеш, я усюди прийду, або хоч до церкви, — просить Гриць, вклонившись знов покірно: — „Разом посумуємо, разом поговоримо“.

„Не вийду. Навіть і не жди“ — відповіла твердо.

Він жде хвилину, мне шапку в руках, потім озиваєть ся: „А в ліс весною прийдеш?“ — питає і з тими словами схиляєть ся перед нею, дотикаючи сим разом шапкою самої вже землі.

„В ліс весною прийду. А тепер вертай“.

„Як зазеленіє“ — притримує Гриць, а сам аж губить очи на її чорних бровах, на усміхнених устах, на всій її красі.

„Як зазеленіє“ — повторяє вона і знов усміхаєть ся.

Гриць кланяєть ся.

„Спасибіг, Туркине, що ти вийшла з хати, що сказала слово, спасибіг ще раз“.

„Спасибіг тобі, що додержав ти слова — та про те вертай — мати не жартує“...

Відлетів Гриць на чорнім коні і тихо стало коло хати, лиш на часок, ніби десь на спогад там комусь остав ся тупіт кінських копит у воздуху.

„В ліс весною прийдеш? — повтаряє Гриць в себе в дома заедно своє питанє, тоне в нїм, кудиб не ходив, за щоб не брав ся.

„В ліс весною прийду!“

„Як зазеленіє“...

„Як зазеленіє“... Господи Боже, от Туркиня і любить!

„Весно, прийди!“ — тужить, молить німо його молода грудь, зітхає горяче його серце. — „Весно, прийди!“

.....
Повеселів Гриць. Обіймає з потайного щастя синьооку Настку, тулить і голубить її. Вдоволяє батька, матір, а сам до себе усміхаєть ся. „В ліс весною прийдеш? — питає його серце.

„В ліс весною прийду“.

„Як зазеленіє“...

„Як зазеленіє“...

Зеленійте сосни!..

* * *

Весна настала.

Стоять смереки рівними зеленими хоругвами, витають ся шумом, клонять ся коронами одна другій, а все тому, що от весна прийшла.

Цвітуть вже і цвіти, колишуть ся і дзвінки коло скал, каміня, а все в честь весни, все в честь її повороту.

Порозпукували ся вже й маки молодої Тетяни і от от незадовго вона їх зірве вже, завітчаєть ся ними, поспішить зеленим лісом, прудкими ногами, до старої Маври, або й дальше...

* * *

Одної такої чудової весняної днини пустив ся Гриць в полонини оглянути худобу, деякі колиби, та на приказ батька вибрати кілька кращих штук худоби на продаж. Переходячи через село на противну гору, де саме простягали ся полонини його батька, подибавав по дорозі старого, з дитинства вже йому знаного діда Андронаті, що все раз на кілька років являв ся в їх селі і постунав до їх хати.

Заходив — як по що. Часом з ложками на продаж, іноді впрост по милостиню, іноді впрошував ся на сам відпочинок, а все поступав. Побачившись тепер з Циганом старцем, на пустій дорозі, Гриць поздоровав ся з ним, задержав ся.

Старець Циган прилучив ся до молодого хлопця і мало по малу оповіли собі оба, як їм живеть ся, що перебули за час побачившись і все таке инше з життя.

Старий Циган розказав Грицеві, що волочить ся вже до двадцяти років по світі, лише глибокою зимою опиняеть ся в Угорщині недалеко пусти, де тулить ся коло інших Циганів. Жінка в нього померла ще перед двадцятьма роками, не довго по втраті однісінької доньки, яку постигло нещастє, і вона або вмерла, або може тиняеть ся де по світі. Дитині тієї доньки що правда, поводить ся добре, говорив він, не дивлячись при сих словах на молодого хлопця. А його лиш та одна думка при житю держить, що він колись коло тої дитини затулить очи. Але поки те буде, він мусить волочити ся по світі, а як настане час, що його внук одружить ся, тогди він прийде до нього й остане.

Зимою перед роком — розказував, переходив він тутешні села збираючи милостиню, бо Цигани, коло котрих тулив ся звичайно, посварили ся між собою і погнали його шукати хліба в світі. Але який вже в нього заробіток, від коли не годен смиком по струні водити? Ночами пересиджувати, по весілях грати?

І заманило його й отсим селом піти, де бачив остатний раз свою доньку: але жалував. Зайшовши в ліс якоюсь стежкою, куди здавало ся йому дорога ближше, — він заблудив. І хоча впрошував ся до якоїсь там хатини в лісі, все таки не дістав ся до тепла і мало що не загинув в снігу з голоду та холоду. І вже від тоді жиє зимою в долах. Але він вже ослаб цілком; чує смерть за собою. І здаєть ся йому іноді, що Господь держить його лиш тому на ногах, щоб він іще прислужив ся в дечім своїому внукови.

„В чім“? — спитав Гриць.

А от се трудно означити старому дідови.. Але так йому ввижаєть ся. Окрім того хоче йому на весілю заграти на скрипці, хоч і старечими пальцями. Славний музик Андронаті грає йому ще на весілю... потім... нехай би й зараз помер. От що!

Розказуючи от таке, старий дивив ся з під брів вигребущим оком на молодого хлопця, як той здорово мов олень гнав в гору і щоб не оставляти старого по за собою, від часу до часу присідав на землю та ждучи, придивляв ся байдуже на тяжкий крок старця і на його самого.

„Тебе синку я отсе третий раз бачу“ — пояснив дальше старець молодому. „Ти мабуть не маєш родичів?“

„Кажуть „ні“ — відповів коротко Гриць, що не любив, як йому згадували, що він годованець.

„Але тобі добре“? — допитував ся цікаво старець; і не мов лиш ждав, щоб слово „добре“ перейшло уста молодого.

„Та добре“ — чує знов коротку відповідь.

„В богачів живеш“.

„Та ніби в богачів. Їсти, пити маю, одіжи гарної також старають; коня найкрасшого з стада також дарували“... і не докінчивши думку вмовк.

„А чого не достає тобі ще“? — питаєть старець і усміхає ся. „Любки?“

Гриць махнув рукою. „Є — каже їх доста, деб не захотів. А зпомежи тих є вибрані дві“.

„А богачки?“ — розвідує ся знов старець і його очи загоріли захланністю.

„Та — ніби богачки. Чорнява, кажуть, богачка, то може й не схоче її мати дати за мене; але синьоку, біляву мої родичи хочуть, а мене її родичі. І добра вона і не погана; як раз, кажуть, мені під пару. Зрештою Бог знає, котра мені сужена. І котра буде, то буде. От“ — і махнув при тім слові зневажливо рукою, — „всі вони однакові“.

„Що?“ — питає старець і отвирає уста, бо часом не дочуває добре.

„З того всього я пішов би в світ!“ — каже.

„Куда?“ — аж крикнув старець.

„У світ“.

„У світ? Як той Циган? от то, то і наговорив. Бідувати як я“?

„Е — ні — як ви по милостиню; а так собі, щоб бачити світ. Навкучило ся межі горбами. Так, діду, іноді мене тягне де інде в світ“ — говорить майже з тугою Гриць, що Господи Боже!
„Отже ні“.

„Дівчат шкода? Що? — спитав старий і розсміяв ся.

„Може і шкода, тої з чорними бровами — відказав Гриць просто—вона ніколи не навкучуєть ся. Все тебе ніби чимось новим годує. — Що правда, діду — гарна дівчина“.

„А я тобі кажу, сину, все пuste. Гарна, чи не гарна, біла чи чорнява — як богачка, то бери! Дуже гарної навіть стережи ся. Буде за другими спозирати“ — приучує старий.

Гриць розсміяв ся.

„А я від чого буду? — спитав. — Але вона гарна, мов боярська дочка. А білява за те люба і догоджує. Щоб не захотів я, вона вже зробила. За тими двома хлопці голови дають. А я ще не знаю, котру посватаю. Жаль одну покидати, а шкода і другу лишати. Гей, Туркине, Туркине! — кликнув нараз тужно. — Ти в душу запала, а сама, мов чарівниця... добре заховала ся! Гей, дівчата, злийте ся в одну і я вас посватаю“..!

При тих тужливих, а zarazом і горячих словах, розсміяв ся старець прикро. Йому пригадала ся, ніби давна якась казка, нещасна любовна пригода його доньки Маври. І Раду свого лютого любила і мадярського боярина любила, а сама одна остала... в світі десь пропала...

„Одну люби, синку...“ — перестерігає поважно. — „Одну люби та щиро“. — А далі і сам умовк. Ніби боїть ся свої слова пояснити, удовіднити. Щось розказати, що на уста рветь ся. Мовчить, щоб не відохнути від себе дорогого хлопця, не відстрашити чим на віки...

„Мабуть білу посватаю“ — обізвав ся нараз сам Гриць. — „Дарма, що чорвобриву може й більш люблю. І — де вона? Хто її вдержить? Вона... тут і там, тут і там, а хочеш її обняти, до себе пригорнути, вона „не для тебе“. Бог знає, як то ще буде. За білявою стариня потягає, а чорняву я оден лиш знаю. Ми любили ся потай, сходимо ся в лісі... Туркине, вий-ди! — гукнув тужливо, не зважаючи на присутність старого мов був сам оден на горі. — „Вийде, як зазеленіє..! А от вже і зеленіє“ — додав звертаючись до діда — якого ніби лише ще в останній хвили спостеріг. — „А ти..! У-х“! — Кликнув у друге тужливо з усеї груди, а відтак тріпнувши капелюхом до землі, кинув ся і сам на траву.

Старець доліз до нього і станув відпочиваючи.

„Любитесь потай з чорнобривою? — спитав.

„Зходимо ся все в лісі. До хати стара ще не приймає, чигає над нею, як вовчиця, навіть говорити не хоче! Тож ми лісом криємо ся“.

„Зле, хлопче,“ — перестерігає знов старець, і тоне в яких ось думках. — „Зле. Стережись. Світом ідуть проклони, може й тебе хтось з жалю за нею проклясти“.

„Але бо і красна! — поясняє Гриць, не зважаючи на слова старого, і станувши блискавкою на ноги, суне з чола свавільно капелюх на бік.

„За нею всі хлопці гонять. Але я, татку — додає гордо і щиро, неначе вдоволяє щось у собі, піддаючись його бажанню говорити, — „я оден буду її мати. Красна — кажу — і як дика коза шмигає по лісі; ми тут і любимо ся“.

„А я, синку, тобі лиш одну раю“ — обізвав ся знов старець, опершись перед молодим на палицю і думав. — „Одну та щиро любити; двох не голубити. Воно потягає гріх за собою, аби як чоловік себе хоронив“. — І зітхнувши якось тужно, він нараз спитав. — „Як їй на імя?.. Не з Циганів вона, коли чорнява?“

Гриць розреготав ся.

„От то вгадали! — кликнув. — „Самі вилізли з шатра, та і другого би там упхали“... — і знов розсміяв ся.

„Не глузуй з Циганів! — остерігав старий, якимось лиховістним голосом, бо ще не знаєш, з якого й ти роду. Ади — в світі тебе тягне дарма, що хліба-соли маєш. А що далі буде, ти ще не знаєш. З лица — каже, правда, ти білий, але хто твоя мати, хто був твій батько? Циган, чи боярин — ти не знаєш.“

Хлопець зкипів.

„Мовчи, Цигане!“ — крикнув. — „І не обзивай ся більше. Я як улючу ся, скину тебе з гори, що и не стямиш ся. Ади“... — додав погірдливо — „Йому моя мати нагадала ся. От, то!“ — і аж свиснув з якогось обурення. Але хутко успокоїв ся. — „Моя чорнобрива любка — додав — се „Туркиня“, діду. Знаєш її? Чув про неї? Ти мов та сновида по всім світі лазиш!“ — І знов розсміяв ся.

„Не знаю. Але як хочеш, розвідаю ся... і може ще тобі коли в пригоді стану. Але знати, не знаю“...

„Та вжеж... Вона з Циганами не братаєть ся“ — вколів Гриць бутно діда.

„Ні“ — каже покірно старий — „лиш любить ся“.

Гриць не зрозумів і вмовк. Йому стало ніяково від Циганових слів. Не зрозумівши їх, не хотів більше питати і чомусь споважнів.

„Коби я знав, коли будеш справляти весіля, я приволік ся би, — заговорив ще покірнійше дід. — Я здалека б, здалечку, синку — тягнув чим раз покірнійше, майже до землі склоняючись, — здалечку, здалечку.. лиш дивив ся і не надивив ся. Але де вже мені старому, та ще й бідному старцеві бачити, як женить ся богатир з богачкою“!..

„В осени“ — перебив йому гордо Гриць, — сеї вже осени — говорив мов до себе, буду женити ся. Прийди, як хочеш. Бідних

у нас милують, чому б старого Цигана ні? Зі скрипкою прийди“...

Старець покірно склонив ся. „Так я й хотів би“.

Гриць стояв перед ним, молодий, красний і дивив ся понад голову старця далеко в перед себе, над ліси і гори, неначе виглядав когось.

„Що визираєш? Над чим розважаєш?“

Гриць здвигнув плечима.

„Я про чорнобриву, дїду“... признав ся. „Так мене обмотала що з гадки не сходить, та хто знає, чи буде моя“...

„Як би я ворожбит, то поворожив би тобі, хоч би і на горбі, — відповів старий, притримуючи хлопця, щоб на нього надивити ся. — „А так хіба стану тобі може коли в пригоді... між дівчатами, щоб не дуже вже ними турбував ся“.

„Ов-ва!... закинув Гриць... мені їх не страшно. Зроблю, як схочу.“

„То хіба заграю тобі на весілю, поки умру“.

„На весілю“ — повторив з вимушеним усміхом Гриць.

„Як Бог дасть. Тобі одному ще заграю. Я рад би, щоб ти став першим богатирем у селі. Знаю тебе з дитини, а родичі твої були для чужого старця милостиві. Тому я рад би... хоч бідний... чужий Циган... рад би — і тут урвавши опустив нагло стару голову на груди і вмовк.

„Може й буду колись богатирем, — обізвав ся Гриць — не знаю. Кажуть, богацтву чорнобривої в нашім селі рівні нема, тому, хто знає, чи за мене дадуть.

Старий зачудував ся.

„Чим вона найбільше богата? — спитав.

Гриць видивив ся на нього. — „Чим? — а по хвилі розсміяв ся. — „Чорними бровами“... — відповів.

„Ой, як та чарівниця?“ — спитав.

„Чарівниця, дїду“.

„Стережи ся, сину... Чорні брови мають силу“.

„Кажуть — мають“ — обзиваєть ся Гриць і знов смієть ся. „Та я її не бою ся, коби лиш за мене дала її мати...“

„Чарівницям — кажуть“ — поясняє далі поважно дід, — „треба всю свою силу віддавати, інакше вони беруть верх над чоловіками; бодай в нас Циганів стережуть ся їх“.

„Я оден не бою ся їх — і все буду робить, як схочу. Грицеви не доросла жадна... зрештою і біляву маю... Не їм я піддам ся, а вони... мені“. — З тими словами став крутити вус і ніби усміхаючись — чомусь чимраз більше поважнів.

Мов перед двацятьма роками, коли Андронаті стояв з білим внуком на руках на верху, роззираючись по розкиданому селу, щоб доглянути хату богатиря і не находив її, так здавалося глядів тепер сам Гриць надармо по над ліси і гори, ніби роззираючись за своєю долею, що мала йому прийти від одної з дівчат.

Та в тій хвилі пронісся звідкись по над верхи як і перед двацятьма роками голос трембіти, смутний і протяжний,

Гриць застановився.

„Се на смерть?“ — спитав старець.

„Не знаю. Мабуть“... — відповів хлопець і нараз прискорив кроку. Хоч і як він звик до звуків трембіти, любив їх, а в тій хвилі вразили вони його болючо.

Старець не в силі держати з ним кроку, задихався і станув.

Гриць спинився на хвилину.

„Я лишу тебе, синку, верну в долину. Не годен дальше“.

„Ідїть“ — відповів Гриць, — „я спішуся... бо мене в половині ждуть“.

„Иди, синку, іди з Богом!“ — відказав старий. — „Рад, що бачив тебе, а далі нехай орудує Божа воля“.

„Побачите ще на весілю“, — потїшив Гриць, щиро, і нараз мов на внутрішній приказ зняв покїрно капелюх і схилився низко перед старцем.

„Поблагословіть, дїду, ще перед весілем!“ — спросив — „Хто знає, як випаде, чи вспїєте на час прийти. Поблагословіть, ви старенькі“.

Старець аж затрясся зі зворушення, захлипав. „Благословлю тебе, синочку“ — промовив розжалобленим голосом — „благословлю з усім добром і щастем — а не забудь свого дїда“...

„Не забуду, татку!“

І пішов Гриць. В душі ніс не то смуток, тугу, не то стїснену радість, а все з думками про весіля. Відтак станув і поглянув в долину. Де був його — як називав себе — старий дїд?

От був ще.

Старець сходив чим раз низше, чим раз низше між хати в долину, доки не згубився цілком

.

Неповоружено стоять гори навкруги, неповоружено густі ліси. Лиш хижуня, розпростерши крила, розкошують під небосклоном.

* * *

(Далі буде).

ЮРІЙ КМІТ.

Густав Гайерстам.

Помер елегійний співець згорюваного людського серця, мрійних настроїв ...

Модерна література взагалі, а з окрема шведське письменство, понесли дня 6 марта велику втрату в особі Густава Гайерстама, який 5 січня 1909 р. покінчив пятьдесят перший рік життя. Смерть його викликала в своїй і чужій пресі щирі спочування та різнородну оцінку його літературної фізіономії.

Густав Гайерстам, син ректора семінарії і власника фабрики, в дев'ятнадцятому році записався на філософський факультет в упсальському університеті, а по скінченні студій віддався літературній роботі, яку розпочав новелею „Grakellt“ (зимно і вохко). Писання його треба поділити на дві частини: До першої належать твори реалістичного напрямку, як отсі „Устелені хмари“, „Бідні люде“, „Ерік Гране“, „Аж на далі“, „Пастор Галін“, „Оповідання урядовця“, „Зібрані мужицькі історії“; до другої частини входять психологічно-настрівні річі: „Голова медузи“, „Мої молодці“, „Літня книжка“, „Боротьба за любов“, „Іван Літ“, „Книжка про братчика“, „Комедія любови“, „Сила жінок“, „Нільс Труфвессон і його мати“, „Ліс і озеро“, „Небезпечні сили“, „Мрії Каріни Бранд“, „Брати Мерки“.

З першої групи найінтересніші образки з селянського життя. Автор захоплює ріжні його боки; перед нами просувають ся вдатно обмальовані типи, характери й ситуації, а над сям усім простелюється природа зі своїми чарами та руїнами...

Візьмім пр. оповідання „Метільниця“. Хата далеко за селом. Тут живе шістьдесятлітній чоловік і його сімдесятлітня жінка. Впали раптом великі сніги, метільниця розгуляла ся на добре; засиділи все, зринули снігові гори. З тяжким трудом можна вийти з хати. Старцям не стало дров. Сумерком висунув ся Седерберг за паливом. Стара Стіна сидить у хаті і жде петерпливо чоловіка. Темно. Не світить лампи, бо старий лютив ся би за се. Пробуванка Седерберга видала ся Стіні занадто довгою. Острах узяв її, а ще до того темнота і свист з надвору навівали на неї яксь предивні страховища й тривоги. Вийшла на двір у деревляній обуви і в сій одежі, в якій була в хаті. Метільниця обсипала її снігом. Стоїть і накликає за чоловіком, але голос її губить ся в свистах хуртовини. Вертає збентежена і перестуджена. Годинник вибив годину. Се так злякало її, що аж скрикнула й шукала за сірни-

ками. Повільний, блакитний полумінь іще більше налякав її, так що з трудом засвітила лампу. Тепер почули ся кроки. Старий викричав ся за лампу.

На другий день не встає Стіна з ліжка, а вона давнійше все перша вставала і приготувляла сніданне. Старий зладив каву і подавав жінці. Вона простогнала: „Не pomoже вже ніщо. Зі мною вкоротці буде кінець. Тяжко дожити вечера“. Ся напрасна звістка про смерть незвичайно збентежила його; не знав, що вона у вечір тяжко перестудила ся на дворі. Автор майстерно описує внутрішню боротьбу й резигнацію старого. Стіна відгадала його гадки і не споглядаючи на його, каже: „Ще воно не так далеко. Але добре би було покликати кого, коли думаєш перейти сніг“. „Перейти перейду, коли лише ти зважиш ся бути сама“. „Міні не лячно“. „Не лячно тобі вмирати?“ „Ні, я тільки втомлена“. По сім розговорі зрозумів, що жінка буде вмирати, бо вона перед сим усе бояла ся смерти.

Вибрав ся до села, віддаленого пів милі від його хати. Тяжка була його дорога... Треба було брести глибокими снігами... Йдучи роздумував, чому як раз тепер умирає стара? Коли б давнійше була се зробила, то смерть її була би йому полекшею, а може й щастем... Оженив ся би з богацькою дівкою, але вона жила, а його все охота зносила до молодих дівчат. Їх житеві відносини все були холодні. Трицятьлітня Стіна примусила його оженити ся з нею... Молодий був та не здавав собі з подружжя справи. Тепер на старість з її смерти не прийде йому нічого; Стіна була йому тепер конче потрібна, а тут инакше стало ся... Старий по дорозі, а стара в хаті, згадувала за своє життя... Зайшов до багатого мужика. Тут було багато людей. Під лиху годину забавляли ся безжурно. Всі здивували ся, коли побачили Седерберґа під такий час між собою. Розповів про причину свого приходу. Господар вислав свого бездомного брата. Седерберґ не барив ся, хоча його припрошували де-що випити, але вибрав ся з товаришем у дорогу. Думка мучила його, чи ~~стане~~ ~~стане~~ жінку в живих... Товариш упевняв та розраджував. Увійшли до хати, але не застали Стіни в ліжку. Грїла ся при печі. „Мене страшно зимнить. Мабуть смерть приходить. Седерберґ?“ Йому було ніяково; хотів їй щось сказати, але не знав що. Жалко робило ся йому, що він „часто був супроти неї несправедливим і острим“. Западав вечір. Віддих старої слабшав що раз більше. Тїхо в хаті, лише прихожий кури в файку і тикав годинник. На дворі метїльниця. Раптом стара відчинила очі і проговорила тихо: „Нема нікого, хто пішов би подивити ся до корови“. „Я можу пійти“, відповів прихожий. Стіна закрила знову очі. „Аби ти, Седерберґ, не забув їй колись-не-колись дати трохи соли“, прошепотїла стара. Довша мовчанка. Стіна порушила ся. „Що се?“ запитав Седерберґ. „Нічо, нічо, тільки так темно“. Седерберґа пройняв

біль, що він висварив на неї вчора за світло. Засвітив лампу і сів знову при ліжку. Стара поворушила ся, відчинила кілька разів уста і покінчила жите. Седерберг' зложив руки і стояв у німому болю. Запамотів під дверми товариш. Седерберг' отямив ся, аби не дати пізнати нікому свого болю. „Вже по всьому“. Прихожий приступив до ліжка і оба гляділи на помершу. „Всі мусимо вмирати“, проговорив товариш Седерберга.

Ми умисно переповіли трохи довше зміст одного з найкрасших оповідань, аби бодай приблизно дати пізнати, з яких частин побудовані його речі. Зображувані події зринають перед нами як найвиразніше з усіми, навіть найменше помітними подробицями та скупляють ся в одну гармонійну цілість. Усе в тих мужицьких образках оригінальне, свіже, інтересне. Візьмім нр. одноокого Петра Бергена. Автор проводить муки та страждання, яких мусить зазнавати покритвджений природою на тілі, показує його боротьбу з оточенням та змагання увійти до такого рівня, до якого інші доходять легко. Подобала ся йому дівчина Кляра, але вона собі з нього смієть ся, має з іншими діти; Петра болять се, та щож? В кінці Кляра навіть виходить за нього, коли переконала ся, що ніхто инший не візьме її. Петро вдоволяєть ся, бодай обскубаною часткою, коли доля загарбала йому повноту щастя... Він і се прощає Клярі, що вона йому сироневірюєть ся, тільки сього не дарує нікому, коли хто зашуткує з його сліпоти. Се найбільше його болять і вражає, бо сліпота причиною його лиха; за для неї він не може розпоряджати собою по своїй волі і вподобі. Доля виведених осіб понайбільше сумовита, безуспішна у змаганнях. „Від сього часу мушу я мандрувати одинцем по своїй стежці життя і не можу більше думати про Софію в тому світі, що повен клопотів та жури для тих, що хочуть чесно ходити по божих дорогах“. Так песимістично і безнадійно пише герой одного оповідання до своєї любки. Пролетар залюбив ся в дівчині багатого мужика, одначе богач не хотів навіть нічого чути, щоб бездомний сватав ся до його доньки. Тому коханець узяв ся на спосіб: любка стала від його матірю. Тепер іде з повною відвагою та певністю в успіх: батько мусить віддати доньку за його. Одначе стрінула його повна неудача, мрії розвіяли ся... Воля мужика тверда, як скала, завзяте неповоружне. „Хоча-б ви мали десятеро дітей, то я ще є чоловіком, що зможе їх усі десятеро і доньку сам виживити, а ти не потрібуєш до сього вторкати свого носа. Забирай ся до чорта і більше тут не показуй ся, ти, проклятий обідранче!“ Поки порозумів вагу висказаних слів, а вже мужик майнув ним аж на подвірє.

Песимістичні риси авторових річий затирають ся багатою різномодністю малюнка і влучною характеристикою. Одначе не твори з пер-

шого періода поставили Гайерстама на одній висоті з Сельмою Лягерлеф та Стріндбергом. Се вчинили психологічно-настроеві писання. Щож лягло в основу сих писань? Думаю, що не помилю ся, коли вкажу на Едгара По і на Метерлінка. Не хочу сказати, немов би тут було яке наслідованне або залежність; ні, тільки ся атмосфера, яку вони втворювали або якої стали представниками, відбили ся в де-чому на його писаннях. Що перейшло від Едгара По? Фаталізм, загадкова потаємність, які рівняють ся „хорому пунктови, що кровавить нутро усіх героїв Гайерстама. Вони живуть і люблять разом, говорить один критик, але в своїому нутрі носить кождий сам своє найсвятійше, яке другому чуже, та раптом завважують, що стоять одинцем, що на край світа віддалені від сього, хто їм був найблизшим, з розпучливою тугою намагають ся перекинути мости понад пропастями нутра, але таки не можуть себе взаємно віднайти, сумують і вмирають...“ Від Едгара По перейняв мабуть автор теж і пошану жіноцтва (Frauenverehrung). Сею рисою відрізняєть ся від чільних речників модернізму, що в жінці бачать демона, уособленне житевого зла, від якого одначе не можуть визволити ся, яке їх усе манить у свої сіті... З модерного напрямку заважило мабуть найбільше се, що нашло свій вислів у тому резюме Метерлінка: „З найглубшою увагою прислухую ся всім невиразним голосам чоловіка. Попереду сього потягають мене несвідомі поворушення бутя. Хотів би я прослідити все, що неозначене в нашому ествованні, що не знаходить вислову в смерті і житю, що глядає голосу в серці. Похиляю ся з цікавістю над інстинктом, у розумінні внутрішнього світла, над здібностями і непроясненим, занедбаним і приспаним знаннем, над невирозумованими товчками, над чудами смерті, над містеріями сну, в якому — мимо надто міцного впливу денних вражінь — є змога завважити иноді проблиск якогось загадкового, справдешнього, первісного бутя; над усіми незвісними силами нашої душі, над усіми сими моментами, коли чоловік вириваєть ся з питомого свого догляду, над містерцями дитинства“.

Справді, Гайерстам малює нам у писаннях з другого періоду найтонші, найскритші, найніжнійші, найбільш розміряні поворушення людського серця... Мрійність, меланхолія, ніжність, жіноча м'якість і лагідність, які одначе далекі від солодкавого сентименталізму — се головні риси літературної вдачі нашого автора; далі треба піднести незвичайну ясність стилю, чудову його простоту, невишуканість; иноді таки дивуєш ся над майстерством та умілістю розв'язувати ясно, просто найглубші проблеми, найбільш замотані й невиразні відрухи людської душі, людського серця й сумління... Найвеличнійшим, та найкрасшим твором із психологічно-настроевих писань являєть ся „Книжка про братчика“. Признаю ся, що такого вражіння, як ся „Книжка

про братчика“, не зробила на мені жадна річ зі сучасного письменства. Чим частійше читаєть ся її, тим більше віднаходимо краси й нишноти. Засядно бє з неї чудодійна сила, яка веде за собою цілу низку настроїв... Коли-б автор не полишив був нічого більше, тільки сю одну річ, то таки належало ся би йому повне право до безсмертності. Як довго буде естувати людське серце, як довго будуть трівати любовні відносини між чоловіком і жінкою, як довго будуть батьки і діти, так довго запевнена живучість і інтересність сеї книжки. „Книжка про братчика“ — се нарис подружнього пожитя між літератом Юрієм і Ельзою, у яких троє дітей: Ольоф, Сванте і Свен. Подані тут любов, радощі, занятя, прочування, смуток, хороба наймолодшої дитини, від якої названа книжка, і хороба матери, забіги привернути здоровле хорим, конанне і смерть дитини та матери. Пильна обсервація, глибока психологія, пієтизм до переживаних подій, належне мотивованне, щирість і ревність чутя, непосредність житя — се головні чинники, що надають високу артистичну вартість сьому творови. Як пр. психологічно вірний образ остраху в Юрія перед операцією Ельзи. Щоб се зрозуміти, треба представити собі взаємні відносини між ними. Юрій: „жінка дорогша, ніж саме житє. Хай буде благословлена земля за для тебе. Виноград і розі має вона приносити. Не притрапляло ся ніколи, щоб між нами старіло ся щось і призвичаювало ся. Наше житє було щасливе, наші дні веселі, наші хлопці росли і наповняли наше огнище своєю веселою втішністю“. Ельза: „Я знаю тільки, що хочу думати як ти, вірити як ти, бути як ти. Бо нема ні такого, як ти, нікого, нікого на цілому світі. Кождий день, що минає, робить мене богатшою. Кожда година здаєть ся міні наповненою моім щастєм. Я-б нічого не бажала, щоби було що инше, як житє, яким маємо жити ти і я. Хочу жити з тобою, аж хлопці будуть великими і підуть у світ. Тоді старіймо ся разом — ти і я — щось иншого не можу собі подумати. Не можеш міні ніколи, ніколи дати відчутти, що між мною і тобою щось постаріло ся і призвичаїло ся. Сього дня, коли се стане ся, хочу вмерти... Невже я тебе (синка) породила в болях? Ні, в щастю я породила тебе, в щастю і утісі“. Тепер порозуміємо се напруженне, сей трагічний острах, коли Ельза прощаєть ся з усіма перед небезпечною операцією, коли маленький Свен видрапав ся на лоно матери і ніжно притулював та ніжно проговорив: „Мама не можуть умирати у Фраці (одно з імен Свена, яких уживано при пєстоцах). Куди не повернемо ся, за що не хопимо, все гарне, ніжне, правдиве, майстерно побудоване. Кількома рисами вельми чудово змальовано ожданку народин дитини та поважний настроій хвилі; з якою докладністю та інтересністю зображено, що дитину займає, цікавість, як вона глядить на стрічувані річи; не уйшло уваги автора й се, як мати

вкладає дитину до сну, як держить її в руках при грудях. Ніжність, складність, горяче чуте матери таки очаровують читача своєю правдивістю... Зринають величні настрої... Щасливому подружжю ся книжка поширює, поглиблює та освідомлює щасте, недібраному — накликає знову тяжкого жалю за змарнованим житем... А над усіми подіями, над цілою книжкою звенить безмежна туга: „Чом се не в силі чоловіка так уладнати розвиток житя, як він сам хоче?“ Як знову багато думок пливе із сих слів: „Як щасливими були ми, Юрій“. „Ми й ще раз будемо щасливі“. Одначе не сповнило ся вповні, бо Ельза від ранньої молодости мала зарід хвороби, яка більше і більше розвивала ся, а вкінці скосила її жите та вирвала Юрієви щасте...

Тут годить ся зазначити ще один чинник, спільний всім важнійшим творам Гайерстама, а то: фаталізм. Думаю, що найвірнійше сей бік писаня представлю на отьому образі. Гарний огород; виростають чудові квіти, препишні дерева, лунає чарівний спів і чарівна музика. Сим, що сюди заходять і проживають, сходять дні розкішно, приємно і втішно. Одначе до сих чарів та розкішних тонів долітає злегка якийсь дикий, попурий скрегіт і гомін. Надходять хмари. Зблизили ся. Зринула острашна хуртовина і одно поломила, одно повивертала з корінем, а иншому пообчімхувала листя, повривала конарі; сі останні ще живі, але підорвані, сумно глядять на розвернену могилу дорогих товаришів. Такого демона духа руїни дочуваємо ся зараз таки на початку кожної повісти Гайерстама.

Всі ті чинники, які ми стрінули при „Книжці про братчика“, стрічаємо і в „Комедії любови“. Ся повість стоїть на сій самій висоті артистичної вартости, що й „Книжка про братчика“. Мрійність, меланхолія, ніжність, елеґійність, простота і ясність змалювання, „хорий пункт, що ранить нутро“ — се головні риси сього цінного твору. Се все не можна переповідати, але треба читати. Розвиток подій однаковий, як і в инших писаннях сього автора.

Чоловік і жінка живють щасливо, весело. Але якось виявлюєть ся, що приятель їх колись любив сю жінку. Се допроваджує до того, що чоловік і жінка розходять ся. Чоловік проживає зі своїм хлопчиком. Сей мрійний, ніжний синок умирає. Його смерть злучує на ново чоловіка і жінку, які „вчать ся, як каже д. Фред, на сій дитині бачити, що таке подружжє, вчать ся розуміти, що жінки дають своє найбільше у своїх дітях“¹⁾.

Прегарна, поетична повість про Каріну Бранд звісна читачам Л.-Н. Вістника, де була надрукована в р. 1906. Гарним твором була й остання повість „Братя Мерки“, де автор змалює історію надмірно розвиненого любовного чутя між двома братами: старшим Карлом Генрі-

1) Das literarische Echo 15. Oktober 1903.

ком і молодшим Нільсом Геранном. Між братами, що від ранньої молодости горячо любили ся, зринає ненависть, яка спроваджує прикрі наслідки для родини. Вдачі братів неоднакові. Карло Генрік безжурний, лагідний, отвертий, іде в світ, стає офіцером, женить ся з бідною дівчиною, але доля зарядила, що йому дістаєть ся великий спадок. Се щастє, легко, без труду придбане, викликало в молодшій братї, що полишив ся на батьківщині і тяжко боров ся з житєвими невзгодинами, завдрість, а з сього під впливом жінки—ворогованне, ненависть. Коли Генрік, який заховав у серці давню любов і симпатію, дізнав ся про завдрість і ненависть Нільса, почув тяжкий біль, прикрі думки нашли його уяву; під впливом сього болю та розчаровання, стає байдужним до всього, навіть до жінки і дитини. Жінка журить ся, гризеть ся сею зміною в поведенню чоловіка, а треба знати, що вона в тяжи. Ся жура привела на світ дитину калїку; мати під впливом сього нещастя збожеволїла.

Вже сам зміст показує, що до належного оброблення такої теми треба не-аби якої сили талану. Драматичний конфлікт розвинув автор як найкраще з усіма своїми випробованими нюансами, про які ми згадували вище.

Коли Гайерстам іде психологічно-настрєвним шляхом, тоді подає нам артистично викінчені річи; коли знову зійде на бік з сеї дороги, зараз завважуємо, що автор розминув ся зі своїм завданням та призначенням. Такими втеряними дітьми його духа були „Нільс Туфвессон і його мати“, кримінально-патологічна повість, і „Небезпечні сили“, політична повість. Нільс Туфвессон — се скарікатурований модерний Едип. Мужичий син за намовою здегенерованої матери душить свою молоду жінку, щоб мати вільні полові зносини з своєю матірю. Одначе не сповнили ся бажання... Мати йде на шибеницю, а син до тюрми. Шкода тільки авторових зусиль, щоб випустити сю річ до царства штуки, бо тут є зазначені межі, по-за які не можна нікому переступити... „Небезпечні сили“—се понайбільше балаканка на політично-суспільні питання, одначе не бачимо в ній живих людей, не бачимо натурального розвитку подій, з яких би зринали проголошувані ідеї самі собою. Але се відокремлені випадки неудачі. Вони не вменшать значіння та вартости літературної діяльности Гайерстама, що побудована на тривких, міцних підвалинах. Мало таких співаків, які з такою ніжністю і теплою ставились би до болів людського серця, його горя та страждань. Чудові картини з „Книжки про братчика“, „Комедії любови“, „Сили жінок“, невловимі настрої, закляті чудодійною рукою в згаданих творах, а понайбільше в „Лісі і озері“ ще довго ворухитимуть людську душу, поширювати будуть уяву чоловіка...

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

Спустилась ніч в очерети
 І тихо сунеть ся на воду.
 Укрила берег і плоти;
 І білу постать пароходу,
 Що спить під берегом сумним,
 Вдягла серпанком прозорим.
 І скрізь огні ночні засяли:
 На пароходах, на плотах
 І далі геть по пристанях.
 Горять... на воду смуги впали...
 І там дроблять ся і тремтять
 Низки огняні золотії...
 Немов склизькі блискучі змії
 До лихтарів на світ біжать.

Люблю я тихою ходою
 Під неба синього шатром
 Вночі ходить понад Дніпром.
 Люблю я тішити очі грою
 І срібних зірок, і огнів,
 Що і в воді й понад водою
 Стоять і движуть ся юрбою
 Уздовш туманних берегів.
 Люблю ночами мовчазними
 У п'їтмі стежити за ними,
 Стрічати їх і провозжать
 І в думці кожного питать:
 Куди ідуть вони й відкуди

Сюди із темряви пливуть?
 В яку дорогу звідсіль люде
 Їх з переходом поведуть?..

Хожу в ночі й нема охоти
 На гору в город повертать,
 Хоч він вже й стане засипать
 Після вседенної турботи:
 Там все буденне і бліде,
 Усе щоденне, прозаїчне,
 І не прогляне там ніде
 Щось пезвичайне, поетичне.
 У тих будинках кам'яних
 І сам я духом засипаю...
 Тому в-ночі і утікаю
 Я на Дніпро сюди од їх.

Бо як тут гарно! Скільки вроди
 В собі таять сї сонні води,
 Сї золоті ясні огні...
 Огні зелені і червоні...
 Гучні гудки і тихі дзвони...
 І іскр тремтячих мільони
 В воді і в неба глибині!
 Який простор в ясній блакиті!
 Яка цілюща сила там!
 І як привільно у півсвітї
 Душі і стомленим очам!..

ЛЕВ ЛОТОЦЬКИЙ.

До музи.

Промов до мене нічу —
 Росою злинь на душу,
 Тиж знаєш, що у день я
 Ярмо носити мушу...
 А й знаєш, що твій легіт
 Весну д мені чарує,
 І я забувшись стою
 А панський плуг дармує. —

І йде вже пан окомон
 Сопе, кричить і лас,
 А серце що раділо
 Немов ось завмирає.
 Промов до мене нічу,
 Росою злинь на душу,
 Тиж знаєш, що у день я
 Ярмо носити мушу.

ОРЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ.**Пірогов у Києві і його проводи.**

Через півтора року сповнить ся століття народження Пірогова, а в квітні цього року минуло трохи не півстолітя з того часу, як він роспрощав ся з Києвом, лишаючи посаду попечителя учебної округи. Небагато вже зосталось між живими сучасних свідків тієї доби, та й ті були в той час занадто молодими, щоб змогли змалювати духовну постать Пірогова, як те кажуть, у весь зріст. А проте й їх спомини мають свою вагу. Бо хто такий був Пірогов, яко учений і філософ, які були його думки, змагання і таке інше, се усе сам він занадто яскраво зясував у своїх творах та в автобіографії; а от — яким здавався він тодішній молоді, який вплив і вражіння робив на неї — про се і про таке інше можна дізнатись тільки з оповідань сучасників, хоч вони, може, де в чому трохи й помиляють ся що до точности фактів. Недавно один із таких сучасників, тодішній студент київського університету, а тепер поважного віку і стану суспільний діяч, на наше прохання, уділив нам де-які згадки свої про Пірогова, і хоч вони занадто дрібні й епізодичні, проте й вони можуть пригодитись яко матеріял до змалювання тієї славної, весняної доби, 1860-х років, коли на чолі пресвітної справи в нашім краї стояв всесвітно знаний учений, щирый гуманіст і справжній педагог. На жаль, дуже недовго він керував у нас просвітною справою, усього $2\frac{1}{2}$ роки (1858 — 1861), а проте й за такий короткий час спроміг ся розбудити сонне царство учебної казенщини, вдихнути в неї душу живу, привабити до себе і до своїх ідеалів молодь і лишити по собі світлу, незабутню память.

— Я був студентом київського університету, — так распочав свою згадку шановний оповідач, — коли ми почули, що попечителем в нас призначено Пірогова. Хоч ми й мало читали газети, — та їх майже й не було ще тоді у Києві, опрічь мізерного „Київ. Телеграфа“ — а все ж чули, як Пірогов вславив ся на війні в Криму, яко головний лікар, тай з Одеси доходили до нас добрі чутки про його, як дуже освіченого, гуманного і ліберального попечителя. І ось як ми вперше побачили його зовсім несподівано.

В університеті відбувався чийсь діспут на доктора медицини. Після того, як офіціальні опоненти промовили своє, декан звернув ся до публіки, чи не зволить хто й собі зробити які уваги діспутантови. Аж ось встає з середніх рядів якийсь пан високого зросту, одягнений у довгий „пальмерстон“, який тоді носили, і гучним голосом починає

докоряти факультетови, що як же, мовляв, ви, панове, звертаєтесь до публіки, щоб вона прийняла участь в диспуті, а про те не дбаєте, що дисертація не надрукована й через те звісна тільки де-яким членам факультета, які читали її в рукописи? І ся догана зроблена була з таким знанням діла й таким авторитетним тоном, що по всій залі пішло шепотінне: „хто се? хто се?“, а через хвилину уже всі знали, що се новий попечитель, Пірогов. Після вияснилось, що він, трохи не зараз же по приїзді до Києва, дізнавши ся про диспут, пішов собі пішечком до університету та й сів просто між публікою. З того часу в київським університеті завів ся вже такий порядок, що дисертації конче мусіли друкуватись ралійше, ніж їх пускали на диспут, для чого власне й заведені були „Универс. Извѣстія“.

Скоро після того пішла по Києву говірка про инший незвичайний учинок нового попечителя. Як поробив він усякі офіціальні візити, правитель канцелярії й питає його:

— А чи були, ваше превосходительство, й у митрополіта?

— Ні, не був, — каже Пірогов. — А чого я поїду до його?

— Як же можна! аж сплеснув у долоні правитель. Та то-ж буде превелика образа такій особі!

І почав йому доводити, через що саме необхідна така візита.

Пірогов послухавсь його, зодяг мундира й поїхав. Там його спершу не дуже прихильно зустріли, яко пришедшого во єдинонадесятий час, а далі митрополіт Ісідор трохи змягчив ся та й каже:

— А я маю до вас велику прозьбу.

— Про віщо саме? — здивовано запитав Пірогов.

— Є в мене дуже хороший чоловічок, одставний діректор гімназії Іван Григорович Кулжинський; так чи не можна-б дати йому знову діректорську посаду?

А треба пояснити, що той Кулжинський діректорствував у Немирові ще за часів Бібікова, вислужив ненсію, жив власним домком у Ніжині, рядом з поштовою станцією, і знічевя видумав собі ось яке діло: як тільки смотритель станції відбере звістку, що через Ніжин має „прослідувати“ отака-то особа, то зараз же оповіщає про се свого приятеля Кулжинського, а той швидче натягне на себе мундир, причепить кавалерію і в усій формі сусіль на станцію: „так і так, ваш—ство, прочувши про благополучний проїзд через наше місто, счел священним долгом представитись вашому—ству“. Инша особа на се тільки головою хитне, а инша й рада, що буде з ким погомоніти, поки коней перепряжуть. Так було й з митрополітом Ісідором, як він уперше їхав до Києва і задержавсь на ніжинській станції, щоб напитись чаю. Іван Григорович був, як то кажуть, „малый не промахъ“: пючи чай з митрополітом, він

йому наказав про себе багато де-чого, як то він насаждав православіє та „русскую народність“ у Немирові, та як його за се переслїдували Поляки то-що, а як сам він походив з духовного званія, то ще додав де-що й од писанія, так він уподобав ся митрополітови, що той охоче згодив ся закинути за його слово попечителеви, що й здійснив тепер.

Але Пірогов був прінципiальним ворогом усякого протекторства і рішуче ухилив ся від того, щоб сповнити бажанне владики, давши йому делікатно зрозуміти, що він мішаєть ся не в своє діло.

— Не візьму ж я, владико, смілости, — додав він, — просити вас за столоначальника моєї канцелярії, щоб його наставили архимандритом.

Митрополіт прикусив язика, а у нового попечителя побільшало ворогів.

А то ще ходила тоді говірка про таку ж незвичайність Пірогова, але вже супроти самого міністра.

Служив тоді інспектором пансіона при 1-шій гімназії князь Дабіжа. Се був звичайний тоді тип панича, та ще й титулованого, які робили собі карєру в світських салонах і не втомляючи себе службовою працею, дуже швидко дослужувались „до степеней извѣстных“. Наш Дабіжа до того ще й на вроду був непоганий і дуже піклував ся своєю красою: кажуть, либонь економ гімназії повинен був що-вечора поставляти сирі котлетки, які князь на ніч прикладував собі на щоки, щоб зберегти свіжість лица. Так от сей князь вирахував собі, що він уже доволі послужив інспектором при пансіоні і пора вже зайняти йому вищу посаду. А тоді як-раз стала зайвою посада окружного інспектора при київській учебній окрузі. Чому б її й справді не зайняти князеви? Тільки він звернув ся з тим не до попечителя, а почав з вищого кінця. І ось надходить до Пірогова пакет з листом від дірєктора департамента народної просвіти, в яким значить ся, що міністр, маючи найліпші відозви про вдачу і службову діяльність князя Дабіжі, певен, що попечитель не кого иншого, як іменно його представить на посаду окружного інспектора. Прочитавши сей лист, Пірогов так і скипів.

— Відпишіть зараз, — каже він правителеви канцелярії, — що бажанне міністрове не буде здійснене, бо я не взяю Дабіжу за гідного на ту посаду.

Правитель аж очі вирячив.

— Писати таке самому міністрови! Змилуйтесь, ваше прев-ство, та я таких бомаг й зроду не писав, не відаю навіть, як вони й пишуть ся.

— Коли не вмієте, — каже Пірогов, — то подайте міні паперу, я сам напишу.

І написав усе своєю рукою, ще й додав при кінці: „А коли ваше-ство сами назначите Дабіжу на ту посаду, то звольте з того ж часу лічити мене абшитованим з посади попечительської.“ Міністр, звісно, не зробив такої прикрости Пірогову; він хоч і назначив таки Дабіжу окружним інспектором, але в иншу округу. А у Пірогова знову побільшало одним ворогом, та ще й не аби-яким.

Студенти взагалі дуже любили Пірогова за його чемність, щирість, звичайність, доступність, бажання їм добра. Усім звісний його девіз, який він власноручно написав і на тому портреті, що подарував студентам, прощаючись з ними: „Люблю і поважаю чужу молодість, бо пам'ятаю свою“. Так він і дійсно поводився з студентами і за те мав велику між ними популярність. Але в ті часи уже розпочався розрив поміж студентами, що з такою силою вибухнув саме перед польським новостаном 1863 року. Уже й тоді поміж молодіжню йшли чималі суперечки про те, чий власне університет київський: польський, чи український, або „руській“, як казали общеруси? Пірогову дуже не подобалися отсі змаганя. Він взагалі дуже толерантно відносився до національних питань, але не терпів шовінізму і отверто гудив шовіністичні змаганя студентів-Поляків. За се й вони його не злюбили, і навіть якось рознеслась чутка в університеті, либонь Поляки збираються бити Пірогова, скористувавши з того, як він звичайно виходив на прогулку. Кажуть, що знав про се (з анонімного листу) й сам Пірогов, а проте не звернув на те ніякої уваги, і в звичайну годину, як робив і завжди, вийшов прогулятися. Ніякого нападу на його, разумеється, не було.

Безперестанні спірки та змаганя з товаришами-Поляками довели врешті студентів Українців та Росіян до того, що вони на сходці постановили послати до попечителя депутацію, чи не зволив би він подбати перед вищим урядом про те, щоб для Поляків відкритий був власний університет у Варшаві, куди б вони й вибрались з Києва, давши покій тубольцям. Пірогов з увагою прочитав резолюцію сходки і сказав депутатам, що він розмислить над сим питанням і через який час покличе їх, щоб дати їм відповідь. І справді, їх було покликано занадто скоро, але вони почули таку несподівану відповідь, що вона вразила їх непомалу.

— Приймаючи вас в той раз, сказав Пірогов, я не встиг розглянути гаразд пакети, які прийшли тоді з пошти. А поміж ними був і такий пакет, в якому лежав мій абшит (одставка). Тим то, панове, я вертаю вашу резолюцію і раджу вам знищити її, бо хто знає, як зрозуміють сю справу ті, хто лишать ся по мені; глядїть, щоб часом не прийшлося вам зяснати її навіть жандармам.“ Сказавши се, він уклонився й пішов до свого кабінету.

— Діти моєї повісти про Пірогова, — закінчив наш шановний оповідач, — бо про те, як виїздив він з Києва, як його шанували при сьому, і як він прощав ся з студентами, докладно було розказано у свій час в „Основи“ 1861 року.

Не будемо й ми переказувати те, що там написано. Замітимо тільки, що прощання Киян з Піроговим тяглося трохи не два тижні; брали в йому участь всі верстви тодішнього освіченого суспільства, було чимало обідів і різних зборів, а на їх ще більше усяких промов. В різноголоснім хорі сих діфіраблів з однаковим палом промовляли і бувший помічник попечителя Мих. Юзефович, і проф. Віталій Шульгин, і всі вони навипередки славили Пірогова і кидали гострі закиди в сторону „тупой неподвижной рутины, неспособной осмыслить его прогрессивных начинаний“. Але між такими промовами трохи не найбільше вражінне зробила палка, гаряча промова молодого студента Михайла Драгоманова, яка запалила всіх присутніх і дуже зрушила самого Пірогова. Спритний проф. Шульгин зараз же з запалом підкреслив в своїй промові, що в сих „благородных“ словах молодого студента, недавнього гімназиста, він вбачає найбільш яскравий слід і вплив корисної діяльності Пірогова.

Почесне шанування Пірогова не скінчилось у Києві, а по дорозі з ним перекинулось ще й у Бердичів, по тодішньому трахту до Виниці, куди прямував у свій маєток абшитований попечитель. Але про се вже ми дізнаємось докладно з адміністративної переписки, яка була заведена з сеї нагоди. Діло в тім, що в київськім шануванні Пірогова, між іншими, брали дуже помітну участь „образовані Євреї“, які гаряче славили його за реформу єврейських шкіл і взагалі за його прихильність і „защиту загнанного єврейского племени“. Один з таких промовців, делегат з Бердичова Горенберг, на обіді 4-го квітня закінчив свою палку промову так: „Миколай Іванович! Образовані бердичевські Євреї не прощають ся ще з вами: вони сподівають ся, що будуть ще мати честь попрощатись з вами у себе в Бердичові“. Мабуть се дало привід „неподвижной рутины“, на яку натякав Юзефович, понишпорити в Бердичові, що там справди затівають „образовані Євреї“. І от 12-го квітня, за три дні до виїзду з Києва Пірогова, бердичевському ісправникови послано було секретне предписання мати на оці, яку там зустріч Жиди готують тайному совітникови Пірогову, і про все, що там буде коїтись, докладно допести по начальству. І певно, самому тайному совітникови, так гоїно та щиро ушанованому у Києві, й не снилось, що, рушивши в дорогу, він так прямо й попаде під поліцейський догляд. А бердичевський ісправник таки пильно підглядав за ним і 19-го квітня ось яке справозданне послав кнївському губернаторови Гессе:

„По зібраних мною секретно відомостях про те, як тутешні Євреї

зготовились до прийому тайного совітника Пірогова, дізнано, що дійсно був у них замір скликати до 200 чоловік на сю урочистість і зібрати чималу суму грошей на розхід для сього. Найбільше дбав про се і усією справою керував і закликав розсилав смотритель тутешньої єврейської школи Горенберг' разом з доктором Ротенбергом, який користується особною прихильністю самого Пірогова; але будувати для сього случаю триумфальні ворота Євреї не збирались, може через те, що за кілька днів що до приїзду Пірогова Горенберг' прислав з Київа депешу, що з причини наступаючого страстного тижня Пірогов ухилиється від торжественної стрічі й обіду. 16-го сього квітня¹⁾, 6-ої години по обіді, прибув у Бердичів д. Пірогов; його опередили сюди поміщик Кисловський²⁾ і студент київського університета Драгоманов. На зустріч д. Пірогову виїзжав смотритель Горенберг', котрий перед самим його приїздом прискакав у Бердичів, сповістив усіх, що швидко прибуде й сам бувший попечитель, і яко-мога дбав про те, щоб побільше зібрати тих Євреїв, які тепер почитують ся образованими. Обід був тільки на шість осіб. Після обіду зібралось до господи Пірогова більш 20 чоловік Євреїв; там же були поміщик Кисловський і студент Драгоманов. Тут почались промови. Першу проказав з Євреїв доктор Ротенберг'; він особливо „превозносив“ Пірогова за його „заботливость обь образованіи евреевъ и соединеніе ихъ безъ различія со всѣми вѣроисповѣданіями въ одно общество“. Другу промову сказав поміщик Кисловський, в якій теж „высказывалъ какоє-то попеченіе и заботливость г. Пирогова о соединеніи просвѣщенныхъ людей не различая вѣроисповѣданій въ одно общество“, разом з чим Кисловський сказав, що йому київське „общество“ доручило „препровождать“ д. Пірогова до Бердичова і передати його бердичівському „просвѣщенному еврейскому обществу“, на що він має особне дорученне на письмі, підписане „многими лицами“. Третю промову говорив студент Драгоманів; він теж пояснив, що йому таке ж саме дорученне дала громада київських студентів. Четвертим промовив кандидат на равина Моргуліс; він дякував Пірогову „за соединеніе въ одно общество всѣхъ евреевъ прогресистовъ съ другими вѣроисповѣданіями“ і запевняв, що єврейське „общество“ дбатиме про те, щоб досягнути мети, „указанной й внушенной наставленіями г. Пирогова“. П'ятим промовляв удруге смотритель Горенберг'; в своїй промові він теж „весьма много исчислялъ какія-то особенныя благодѣянія, оказанныя г. Пировымъ просвѣщеннымъ евреямъ, и соединеніе ихъ съ другими просвѣщенными обществами“. На всі ті промови тайний совітник Пірогов дав відповідь в своїй промові, в якій дяку-

1) Се була тоді як-раз Вербна неділя.

2) Се був звисний тоді у Київі славянофіл.

вав усіх за те, що вони зрозуміли його, і пояснив, „что во всемъ этомъ руководили его чувства (sic) оттого, что привыкъ съ юности своего видѣть въ образованныхъ людяхъ братьевъ, не различая религіи, и постоянно стремился къ достиженію какой-то цѣли“.

„Після кожної промови усі пили тост за д. Пірогова“.

„Нарешті зібранне пропонувало заложити у Бердичові в пам'ять Пірогова школу для жидівських дітей під титулом „Піроговської денної школи“, дякуючи за що, д. Пірогов зволив ся на те, тільки прохав, щоб ранійш склали програму школи і прислали йому на розгляд. Потім усі розійшлись.

„На другий день, 17-го квітня, ранком о 10-й годині, д. Пірогов поїхав з Бердичова трахтом на Виницю в супроводі з тих же осіб 15-ти чоловік, між якими були Кисловський і Драгоманов. На четвертій верстї за городом всі вони попрощались в останнє з д. Піроговим, котрий усім дякував за „преданность“ до його.

„У вечері того-ж 17-го квітня зібрались до господи доктора Ротенберга Кисловський, Драгоманов і смотритель Горенберг і пробули там до пізньої ночі. Єсть чутка, що там вони списували промови, які говорили д. Пірогову, щоб послати їх до „Кіев. Телеграфа“.

„18-го квітня ті ж самі Євреї давали обід Кисловському і Драгоманову в господі Ротенберга, куди скликано було для сього до 25-ти осіб самих Євреїв. Там були між іншими: смотритель Горенберг, лікарі Ротенберг і Гольденберг. За сїм обідом безперестанно пили тости за Пірогова, а потім за Кисловського і за „все общество“, при чому Кисловський і Драгоманов говорили промови про нерозривну дружбу Євреїв з „образованными обществами“.

„Того ж дня, у шість годин по обіді, Кисловський і Драгоманов виїхали з Бердичева по трахту на Житомир; їх провозжали ті ж Євреї, чоловік до 15-ти, до четвертої верстви.

„Сим і закінчив ся проїзд через Бердичів тайного совітника Пірогова і пробування тут Кисловського з Драгомановим. Начальник повітової поліції Кафтарев“¹⁾.

Губернатор Гессе відослав се донесеніє для відомости генерал-губернаторови, але той не положив на нїм ніякої резолюції, і воно поступило прямо до архиву.

¹⁾ Від сучасників ми чули, що сей Кафтарев любив уживати чудну поговірку: „Возмути Богъ народъ, а деньги будутъ“. Певно, ся поговірка була зложена після повстання 1863 року.

НІЧ.

День хилив ся до заходу, але наоколо не помітно було зовсім вечірнього заспокоєння. Навпаки, жвавий і неспокійний рух все тільки зростав.

На чорних полях журавлі ще крутили свій военний танець, паруючись на сей рік. В непроглядно густих вербах над низиною потоку птаство заводило якісь безнадійно горячі спори, пересипані криком. Звірята і люде однаково чули прилив якихось неспокійних сил. Здавало ся, приглянувши ся уважнійше, можна було помітити, як трівожно ворушила ся земля, томлячи ся бажаннем розродити ся силою живих істот, що бушували в ній.

Ніч спускала ся, вохка і тепла, але дотик її ніжного пахучого покривала, що оповивало землю, тільки ще більше дражнило і підіймало енергію життя. Міриади животінь тиснуло ся на світ. Сухе листя рухало ся і шамотіло під ударами трав, що пробивали собі вихід з землі в світ. Комахи, жуки, хробаки розривали покрови своїх сховків в пориві жадоби руху і множення. Набрякли пупінки тріскали, сповняючи солодкавим бальзамічним запахом повітре, наповнене густими випарами життя і бажання.

Трепиханне життя переливало ся густою піною переповненої чаші.

.....

Коли ніч стемніла, долина наповнила ся незвичайним рухом.

Фіртка неустанно рипіла, впускаючи на цвинтар юрби хлопців підлітків і парубків в нових настовбурчених свитках і таких же чоботях, підкованих великими нестертими залізними підковами. Вони наповняють голосом тихий дідинець, де беззвучно витали тіни мерців, і щільно обсаджують весь сей церковний горб, що підіймають ся над долиною стрепихатих верб. Одні стучать своїми підковами на плятформі дзвіниці, на її сходах. Інші ідуть в середину темної церкви, „на одіяніє“. Але вони не довго зістають ся там, і найбільше їх бере участь в розкладанню огнищ. Червоні стовпи іскр, огня й диму підіймають ся наоколо церкви. Вони то опадають, то підіймають ся високо, коли хлопцям удаєть ся розшукати якусь значнійшу штуку до спалення. Святий огонь - чиститель палить і нищить мертві останки і очищає землю для нового життя. Він проганяє ворожих духів холода і смерти і допомагає землі розродити ся.

.....

Весела, шумлива юрба наокола огнів. За тісних груп людських тіл огонь проривається тільки непевними, рухливими проміннями в темну долину і надає фантастичний характер тому рухови, що йде далі на дорозі в долині. Групи людей темних і загадкових як гноми, чергують ся з запряжками волів і возами з „свяченим“. Таємничий рух і оживлення змагають ся на церковнім горбі. Темні купи людей ворущають ся серед могил і нагробних хрестів, і нелегко відрізнити сі невиразні постати людські від темних гіляк, що распростирають ся над ними, і нагробних хрестів, що розстягають над ними свої рамена. Гроби, дерева і люде — все мішається, рушається і коливається в сю чудову ніч, повну тайни і очікування.

Велика містерія нависла над землею. І все притаїло ся ждучи її обявлення.

.....

Серед сього здержливого руху і безпокійної тиші відчинили ся двері темної церкви і випустили процесію. Разом з тим різко затрепихали ся дзвони під нервовими, напруженими ударами добровольців-дзвонарів, що так довго чекали сього щасливого моменту. Звуки з початку різкі і не рівні, далі трохи більш гармонійні, поплили по широким просторам доохресних долин, і на зустріч їм летіли також звуки, тільки ослаблені віддаленням, через те більш музикальні, з далеких сусідніх горбів, вінчаних червоною луною огнів, де чуло ся таке ж оживлення і рух життя.

Юрба людська лила ся, лиля ся без кінця з розчинених дверей, з корогвами, фанами, хрестами, лихтарями, образами, що в півтмі приберали такі фантастичні контури і форми, серед червоних плям світла, що миготіли, гасли, під поривами весняного вітра, і засвічували ся знову. Крикливі, різкі голоси співають сумний, похоронний мотив, але слова його звучать радісною вістю життя, і самий спів що далі лунає все більш тріумфально. Сильні руки з завзятем витримують хорогви против ударів весняного вітра, як побідні прапори, і їх прапорища шуршать, опираючи ся о гіляки дерева що звисають над церквою, й радісно обіймають ся з ними. Ми йдемо в густій юрбі серед могильних горбів наших дідів і не можемо стримати ся, щоб не потріпати привітно глибоко порепаних, напівзогнилих їх намогильних хрестів, ділячи ся з ними нашим радісним екстазом, що проймає нас усіх, всю юрбу. Ми підспівуємо радісним співом серед веселого, галасливого гуку дзвонів, і ми чуємо, як до наших крикливих, живих людських голосів примішують ся

глухі звуки иншого світу. На нашi пісні побiди над смертю відзивають голоси мертвого світу, повні радості і співчуття.

Дзвони змовкли раптом. Ми стоїмо перед темними, зачиненими дверима серед напруженої тиші людської юрби, серед містичного, повного звуків мовчання природи. Ми жадаємо приступу, вступу для нашого тріумфального походу житя. І коли ми нарешті зачинаємо тріумфальну пісню воскресення, двері відчиняють ся перед ними. Преображена, просвітлена церква розкриває перед нами своє святочне нутро. Проворні паламарі в штивних, обшитих юхтом свитках і в мастодонтальних чоботях спішно проробили свою нехитру церемонію перебирання церкви. Чорні страстні образи замінені золотими, жалібні застїлки — червоними. І не вважаючи на щорічне повторення ся нехитра церемонія сердечно розчулює нас. Старенькі червоні плахти з потертими галунами тішать нас як не знати яка краса. Ах се ж радість! І вона чуєть ся у всім. В сих масивних купах поломіння тоненьких свічечок, що стерчать пучками скрізь. В назвичайній масі голосів на хорах, що співають так нечувано завзято. В галасливих дзвонах, що спішать обізвати ся в кожній хвилі й пильнують надзвонити в призначений їм момент як найбільше й найсильніше. Як міцно і рівно трмаєть ся сього дня наш дїд, скинувши з плеч свої вісім десятків; як розкішно блище його волосє на нових сріблястих ризах, і як сильно звучить його голос, коли він заводить великодні пісні.

Ах, сї пісні переняті такою радістю, що не можна їх довго слухати пасивно. Ми підспівуємо, ми похитуємо ся ритмічно. Ми хотїли б пустити ся якимсь урочистим хороводом, побожним танцем святого царя перед святим ковчегом. Радість в нас така велика, що ми не можемо противити ся екстатичній жадобі руху. Ми виходимо на дїдинець, як і инші, що йдуть то до ясно освітленої церкви, то до темного подвіря, щоб дати вихід радісній екстазі. Ми прислухаємо ся з надвору співам, і підспівуємо їм півголосом. І нам знову причуваєть ся, що разом з нами приспівують якісь хори, приглушені, але такіж радісні. Чи се покоління одшедших підспівують разом з нами? Ні, тут чують ся ноти відмінні, тільки в дуже загальнім характері схожі з нашим великоднім співом. Чи се покоління давнійші, які ще не знали Паски і не вмїли наших пісень? Вони співають пісню весняного відродження, не знаючи Христа. Се ж така недавня річ, сей християнський культ. Йому в сих сторонах минуло ледви кілька сот лїт!

Був Великий Пан, потім зявив ся страждущий Діонис; девять-

надцять століть тому з'явився Христос. Природа ще не знає його, вона не може слідити за такими новими явищами. Їй не знана ідея духового відродження, тріумфу над матеріальною смертю вічного життя духа. Вона співає старий гімн Великому Пану, вічноживущій в вічному оновленні силі життя. І в наших великодніх співах пізнає вона свій старий гімн і до наших великодніх пісень підспівує на честь Великого Пана. І в наших душах, в нашій великодній екстазі чи не відзивається старе свято весни, і сі веселі юрби чи не продовжують несвідомо її старий культ?

Знову яраються дзвони, знову днуть співаки. Нова процесія, вже при ранішій світлі, обходить знову церкву. Але всі вже утомлені довгою нічною екстазою. Упоєні, хмельні радістю, люде хитаються, йдучи знову під похилими гіляками, серед густо зрешених могил і гробовців.

Чути близькість сонця. Птаство наново підіймає крик на деревах. Пупінки і пучки розпукують, спішатися побачити світло. Листя і пагонці, свіжо проколовшися з землі, розкриваються на стрічу дню. Свіжо народжені покоління комах радісно роззираються в сім безмірно широкім і блискучім світі.

Ідемо хитаючися як п'яні — упоєні радістю, утомлені екстазом.

З тяжких гілячок спадають на них краплі роси — поронені в нестямі.

В холоднім, передрозвітнім повітрі чути як підіймаються хвилі ароматів близького дня.

Все тріпоче приглушеною, ледво стриманою жагою життя, його уживання і множення в безконечність.

І чується як сонішне проміння проникає десь-десь уже зовсім близько, щоб ударити між сі причаєні сили і об'явити довершену містерію життя.

Українські поети в новім перекладі.

Іванъ Рукавишниковъ. Молодая Украина. Спб. 1909, мал. 8^о с. 259.

Українська література не дуже щаслива взагалі на гарні російські переклади. Тим, що брали ся серіозно за сю справу, часто бракувало докладного знання української мови: через те мимоволі впадали в дивні помилки, які цілком нищили оригінал. Найбільш цікавили ся Кобзарем Шевченка, та і сьому великому поету пощастило не більше. Я пригадую собі, як чекали російські інтелігенти повного перекладу Кобзаря в виданню тов. „Знанія“, але і сей переклад не вийшов ліпший, ніж інші попередні.

Між тим українська література росте невпинно, розвиваєть ся і своїм пишним зростом викликає цікавість російської інтелігенції, яка може знайомитись з нашою літературою лише з нечислених перекладів та з також дуже нечислених критичних статей.

Через те кожний новий переклад варт уваги. Через те приваблива ідея познайомити російську читаючу публіку в перекладі з новішою українською поезією. Через те малаб велику вартість і ся нова збірка перекладів „Молодая Украина“. Мала-б, як би лиш инакше була вповнена.

Перше, що шукає звичайний читач, беручи в руки книжку перекладів з чужих поетів, се передмови. Чи коротенького загального начерка з характеристикою наведених поетів, чи принаймні пояснень, чому перекладач вибрав для перекладу тих або інших поетів. Се конче потрібно, коли переклади подають ся з маловідомої літератури, а в такім положенню як раз стоїть звичайний російський інтелігентний читач до української поезії.

І як раз такої передмови тут бракує. Справді є в сій книжці кілька вступних рядків, але вони нічого не дають тому, хто шукав би тут пояснень незнайомим іменам Пачовського, Чарнецького або Карманського.

Ось, наприклад, закінченне вступу —

„Такъ и должно быть въ созвѣздіи Креста.

„Такъ и должно быть всюду, гдѣ фигура Креста.

„И вотъ книга новаго созвѣздія.

„И я, звѣзда завершения созвѣздія, говорю каждой изъ звѣздъ созвѣздія; звѣздамъ всѣхъ трехъ величинъ :

„Въ этой книгѣ я — это ты и я. Въ этой книгѣ ты — это я и ты“.

На місці звичайного російського читача, беручи вперш книжку перекладів з іменами незнаних поетів, я замість сієї мішанини астрономії з браманською містикою з більшою приємністю прочитав би вступні уваги про нові відтінки символізму та його боротьбу з старими традиціями.

Але не давши ніякої передмови, перекладчик завдав труднощі також і критику. Якої системи тримав ся перекладчик? якій він склав план для сього видання?

Не розв'язує сього питання самий покажчик книжки. Ми бачимо тут, що між 16 поетами, прийнятими до Пантеону „Молодой Украины“, виступають з одного боку Чарнецький, Твердохліб, а з другого боку — Франко, Леся Українка, Чернявський... Чи можна ж разом завести до збірника „Молодой Украины“ Франка та Твердохліба? Твердохліб наймолодший здасть ся представник найновіших течій в українській поезії, а Франко в своїх віршах публічно відрекав ся від сих нових течій...

Подати разом і Франка і Твердохліба — се свідчило б про бажанне дати загальну характеристику сучасної української поезії, загальну характеристику старших і молодших, старших традицій і нових течій. Але против сього говорить брак пропорціональності — з Франка узято лише чотири поезії, та і вибір не дуже характеристичний. Для загальної характерістики сьогочасної української поезії вибір поетів і поодиноких віршів зроблено поверхово, неуважно.

Коли не можна признати сей збірник загальною характеристикою сьогочасної української поезії, то може се обмежена група нових поетів, нових течій, нових шляхів? Але як на такий план, перекладчик вніс багато зайвого, хоч супроти наймолодших він дуже уважливий: в його збірці вся „Молода Муза“.

Може се безсистемний збірник поетів та віршів, які подобають ся перекладчику? Тоді можна б пояснити присутність різнородних елементів; але назва „Молодая Украина“? Якими роками життя рахувати сю молодість, коли разом Франко і Чарнецький?

Лишивши непорішеним се питання, придивимось ближше до змісту. Поетів всього 16, але увага між ними поділена дуже нерівномірно. Найменш узято: з Луцького — оден вірш, з Ол. Коваленка — два, з Чарнецького і Шаповала — три, по чотирі вірши узято з Вороного, Чернявського і Франка; для останнього се виглядає трохи дивно: як не рівняти Франка з наймолодшими що до числа наведених віршів, всеж таки можно б дати скільки, як з Лесі Українки (7), більш ніж з Маковей (6), — розумієть ся, як припускати тут якусь систему. Як зачисляти

Олеся до наймолодших, а на се він має, здасть ся, право, то його покрити з його дев'ятьма зразками. Найбільш щасливі, без порівняння, Твердохліб — з нього 16, а з Пачовського — 28 віршів!

Переходимо тепер до перегляду самих перекладів. Звичайно, переклади, коли вони дійсно переклади, а не варіації лише на позичену тему, не повинні далеко відходити від оригіналу. Коли перекладчик в своїм перекладі міняє ритм оригіналу, удовжує або вкорочує, се можливо прийняти лише в дуже рідких випадках. Частійше такі операції нищать те вражіння, яке робить на читача оригінал, і свідчать проти перекладчика.

Подивимось, як поставив ся перекладчик збірки „Молодая Украина“ до своєї праці.

Візьмемо для початку кілька простіших віршів, які по техніці та по виконанню не будуть занадто важкими для перекладчика. Наведемо при тім зараз же переклад д. Рукавішнікова: читаючи їх оден коло одного, легко зауважити як поводить ся перекладчик з своїми оригіналами.

М. Вороний.

Нічого !..

Нічого, нічого.. Ні цвіту буйного,
Ні проміння сонця, ні усміху
з неба.
Ні сна чарівного, нічого, нічого,
Не треба!
Не сила, не сила.. Бо рученька мила
Влила в мое серце отрути,
Мій рай оганьбила.. Не сила, не сила

Забути!..

Ничего !..

Ничего, ничего... Сердца нѣтъ. Для
него
Нипоющаго луннаго взгляда,
Ни весны, ни цвѣтовъ, ничего, ничего
Ужь не надо.
Силы нѣтъ, силы нѣтъ... На страданья
въ отвѣтъ
Она яду дала мнѣ напитокъ,
Осквернила мой рай.. Силы нѣтъ, силы
нѣтъ
Позабыться!

Таким чином кілька слів — ні проміння сонця, ні усміху з неба, ні сна чарівного перекладчик заміняє в перекладі одним лише нипоющаго луннаго взгляда, але се виходить далеко від оригінала та й взагалі не підходить до лірики М. Вороного. Додане від перекладчика — сердца нѣтъ, зовсім зайве і неясне, а забути здобуло в перекладі зовсім инший вигляд: позабыться, значінне зовсім відмінне. Настрій другої строфи зовсім не передано в перекладі.

Візьмемо тепер з віршів П. Карманського:

Заснула як лелія стята,
Що впала на покоси трав,
А з нею вся здрімнулася хата,
Лиш він один не спав, чував.

Затихла какъ лилія скошенная,
Затихла больная. И спить.
И тишь завладѣла всей комнатою.
Лишь онъ— онъ не спить и молчитъ.

Припав до хорої, склонив ся
 Як корч лози посеред піль
 І в тихих мольбах затопив ся,
 А серце в'явлює лютий біль.
 По хаті сумерком задуми
 Носив ся смуток по кутах;
 Розбуджував журливі думи
 І навівав на душу страх.

Онъ рядомъ. И сердце заръзанное
 Впиваетъ томительный страхъ.
 Разбилась любовь печаленная
 И нежитью стонетъ въ углахъ.

Бачимо тут ще вільнійше поводженне. Ціла середня строфа викинута без жадної заміни. Друга половина перекладу тільки перерібка оригіналу. Зовсім не гарно серце заръзанное навіяне словами оригіналу: біль крає в серце. Зовсім самостійна у перекладчика згадка про любов: се доповнення до оригіналу. Незрозуміле і цілком не підходить до загального тону вірша — як любовь стонетъ нежитью (?).

Наведем ще кілька подібних же хірургічних операцій над українськими віршами. Ось вірші С. Твердохліба:

Я кинув там камінь і слухав —
 Прогалина тихо ковтнула...
 Приповз я і глянув без руху,

Я кинуль камень. Слушалъ чутко,
 Какъ пропасть стонами завывала.
 Подползъ. Взглянулъ. Какъ ново-
 жутко.

Тривога слова всі забула...
 Втім скічка біжить на долину!
 Хто здержить? стрілою майнула —
 Упала в прогалину сину
 І мов би ніколи не була!
 Я радо б журбу свою кинув,
 Що серце від неї холоне,
 Хай слід би за нею загинув!
 Плітка на се пропасть бездонна...

Моя душа слова забыла.
 Забыла всѣ слова...
 Тоску съ души я въ пропасть кинуль.
 Молчитъ... Убилась.. Слушалъ чутко.
 Проклятый врагъ мой сгинуль! Сгинуль!
 Я счастливъ! Сердце бьется жутко.
 ..Ты кинуль камень лишь.

Таким чином з поезії сієї зовсім викинута середню частину, 4 рядки; за те перекладчик повторив остатній рядок першої строфи. В оригіналі такого повторення нема і сліду. Довільно змінено в перекладі тривога на душа, а се зовсім не те саме. Цікаво, що в оригіналі пропасть тихо ковтнула, а в перекладі аж стонами завывала: се дуже цікаво, я ще вернусь до сієї деталі в иньшій звязку.

Але зовсім сміливо поступив перекладчик з третьою, останньою строфою. В оригіналі заховано всюди би, перекладчик зробив з того здійснений замір, реальний факт — кинув. Щасливий д. Рукавішніков, він виповнив те, чого не міг би зробити С. Твердохліб — кинути журбу свою в пропасть... Останні п'ять рядків перекладу се чиста фантазія, і не ратує його останній рядок, де перекладчик, згадавши випадково про оригінал, робить оговорку, зовсім без звязку з попередніми чотирма рядками. С. Твердохліб тільки подумав, як би добре було кинути, жур-

бу в пропасть, а д, Рукавішніков кинув, чув що воно (тоска) мовчала, себ то вбилась, радїв з своєї перемоги і... лише потім зауважив, що се був тільки камінь...

П. Карманський.

В мойй душі страшна порожня,
Як в зимній келїї черця,
І я стою, як придорожня
Стара святиня без жреця.
Престоли давніх божиц впали

І стратили весь чар прикрас,

Цїнні ікони люде в крали,

В лампадах весь огонь погас.

І з острахом дивлюсь довкала,
Шукаю для душі богів;
А сірі дні пливуть спривола
І з груди рветь ся скорбний спів..

Въ мойй душѣ такъ пусто, пусто нынѣ.
Моя душа — забытый, древній храмъ.
Не ну ж н ы й людя м ѣ храмъ.
И н ѣ т ь ж ре ца И разворованы святини.
А м и м о в ѣ т с я и у т ь к ѣ ж е л ѣ з
н ы м ѣ г о р о д а м ѣ .

И в о е т ь с т р а х ѣ в ѣ х о л о д н ы х ѣ
с в о д а х ѣ ,

И в о е т ь в ѣ т е м н ы х ѣ п е р е
х о д а х ѣ .

И в о е т ь с ѣ р ы й с т р а х ѣ б е з ѣ
с л о в ѣ ,

Ища боговъ.

Ми бачимо таким чином, що замість 12 рядків оригіналу в перекладі стало лише 9 рядків. При тім же перекладчик ще дав від себе рядки 5—8, яких зовсім нема в оригіналі. Але він лишив без перекладу 3 рядки (5, 6, 8) з опису покинутої святині та з закінчення рядки 11—12. За те два рядки 9—10 він переробив в 4 рядки перекладу, переробив так що стан псіхічний — з острахом стало персоніфікацією срахъ, який аж тричі воетъ. Може при тім переклад виглядає більш страшним, але не передає відтінків настрою оригіналу.

Візьмемо ще оден псіхольогічний малюнок з Карманського.

Иди... Не йму тебе молити
Й візьму па себе всі наруги.
Та знай, що ти не в силах вбити
Колишніх споминів і туги.

кроваву мару

Моєї вбитої любви.

Иди. Молить тебя не стану.
Иди. Печаль моя п а м н ѣ .
Иди к ѣ з а б а в л о м у о б м а н у .
Однажды к ѣ счастью, какъ во снѣ,
Увидитъ огненную рану.
И вздрогнешъ ты, увидѣвъ рапу,
Какъ грѣшникъ знаки на стѣнѣ
Насталъ твой праздникъ печестивый,
Буди любовника. Зови!
Межъ вами призракъ молчаливый
Тобой зарѣзанной любви.

Перекладчик переробив вповні оригінал. Що сталося з граціозною поезією Карманського! Яким важким вийшло се місце оригіналу про кроваву мару, що стала разом огненною раною і призраком молчаливимъ. Як важко виглядає се тричі повторене иди! се ж не Агасфер.

Далі, у Карманського ясно сказано :

Куди не ступиш, де не будеш...
Побачиш все...

Замість того у перекладчика однажды, яке зовсім инакше виглядає. Побачити однажды хоч би і яку страшну огненную рану, се не те, що у Карманського бути ціле життя під важким тягаром колишніх споминів і туги.

В попереднім було зазначено, як перекладчик в своїх перерібках надає трагічнійший кольорит оригіналу, наприклад, пропасть стонами завыла або воетъ сѣрый страхъ. Але се не одинокі приклади. Перечитуючи під ряд книжку та рівняючи переклади з оригіналами, можна побачити певну тенденцію зміцнити вражінне різним страхітем, якого зовсім нема в оригіналі. Цікавий зразок поезія М. Вороного — „Я її в домовину живу поховав...“ І сама по собі в оригіналі поезія ся виглядає трагічно, але перекладчику сього було за мало. Чого тільки він недодав тут від себе. Міняючи самовільно ритм оригінала, перекладчик пише :

Тільки пугач кричав, тільки вітер ревів,

Только вѣтеръ ревѣлъ Только филинь
кричалъ.

Похоропний виводячи спів

Такъ упыло ревѣлъ. Такъ пугливо
кричалъ.

Я же ужасъ впиталъ и молчалъ.

в оригіналі лише раз — пугач кричав, перекладчик розкладає се в повторение -- кричалъ, такъ пугливо кричалъ, такъ упыло ревѣлъ. Цілком як лякають малих дітей. Останній рядок наведеного уривка перекладчик дав від себе, і хоч се неоправдана перерібка оригінала, та виглядає не дуже гарно, він повторяє ще раз сей рядок наче refrain, хоч і сього нема в оригіналі.

В иньших випадках перекладчик передасть по своєму одно-два слова, додасть від себе дещо і поезія приймає в перекладі змінений вигляд.

Як буря, хвилина страшна надійшла!..

Что стало? Мгновенье какъ плеска
громовъ! (с. 20).

Схопила в обійми, кудись понесла...

Въ объятя схватила, взнесла до
громовъ (с. 21).

Снуюсь самотою, з сестрою нудьгою,
І слухаю скорбних душевних квилінь...

Бѣгу я съ преступной сестрою Тоскою.
О, дики тѣ крики въ полночной тиши
(с. 31).

І втоплю ся в бездоннім морі смутку..

Я утоплю себя въ безъмьи черныхъ
словъ (с. 42).

З сих прикладів легко побачити, як вільно поводить ся переклад-

чик з оригіналами: де що лишилось без перекладу, дещо перекручено, дещо додано в перекладі від перекладчика.

Таким чином бачимо, що збірнику „Молодая Украина“ треба б було додати підзаголовок — на теми з новітніх українських поетів, тоді б принаймні не було сумнівів у читача. Складений без жадної системи, збірник сей не може дати скільки небудь повної характеристики сьогочасної української поезії, а що до поодиноких поетів та зразків не можна покладатись на перекладчика з огляду на його манеру відступати від оригіналу та перероблювати його.

Ю. БУДЯК.

Пісня про поступ.

Номо homini lupus est..

Туман і мряка живуть в долині,
 В долині сумно, в долині ніч,
 Ми там од віку живем до нині,
 Од віку дохнем у скутій скрині,
 Блищить лиш віра, як племіннь
 свіч.

Нужденним тілом стираєм скелі
 По грудці грудка — і я, і ти.
 Одна на другій із хмари стелі,
 Дарує смертю земля пустелі,
 А стать не можем, — повинні йти.

Повинні взяти верхи блискучі!
 Не нам конати в п'їтмі як скот!
 В огні замірів, у шумі бучі
 Ми звернем гори, зрівняєм кручі,
 Ми — люди, вищі з усіх істот.

З кілками, голі, мов дикі звіри,
 Ми в стіни бились — шукали
 шлях:

Нікчемний досвід, — безодня віри,
 Мізерна зброя, — тверді заміри,
 Ведмежа сила була в руках.

Та камінь-кремінь — твердійший
 дрюка:
 Ламались кілля, як ногті ніг.
 З експериментів росте наука,
 І наша зброя — вже камінюка:
 Сокіра-кремінь і турів ріг.

З шипіннєм змія уяв ся кремінь,
 Довбав вибої — ступні ногам,
 І сипав іскри — розгонив темінь,
 Аж різав увязь — бичачий ремінь,
 Кришив камінне, кришив ся сам.

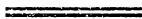
Та ми уперто щипали гору:
 Одну ступеньку за цілий вік!
 Не впали стіни з того напору,
 І ми, безсилі, залізли в нору
 Товпою хмурих, вовків-калік...

На стінах-горах лишили руни:
 Імя героїв і їх діла,
 За ними битись гукали струни,
 Та нас минали дари Фортуни,
 І впала знову давуча мла.

.

І в млі одчаю нам блиснув промінь:	Трясли повітре побіди звуки,
Огняно-бурий, тугий метал,	З вершин камінне неслоь як грім,
В душі заняв ся побіди племінь,	Повзли ми в гору ужі-гадюки,
По всій долині підняв ся гомін, —	Мицнійше зброю стискали руки,
І меч скували Квірит і Гал.	Ревіло дике: „Ходім!“ „Ходім!“..
І брязнув грізно метал з долини:
„Валіте гори під брязкіт лір!“	Тягли ся довго криваві свари,
І вже блищали близькі вершини,	Не рік, не десять іде війна;
Була побіда питаннем днини,	Ми зносим голод, наругу, кари,
Та зброя збилась об груди гір...	Та вже далеко під нами хмари,
А далі влізла отрута-зрада	Уже хитнулась гора-стіна.
Братів-коханців — найтяжча з зрад:
По наших трупах, мов ящір-гади,	При світі Сонця найшли ми зброю,
Взяли вершини — мету одради	Мицну, страшнійшу — твердий бу-
І в нас сипнули каміння град.	лат,
Наруга зради роздерла груди, —	З лежні вкривав ся він густо
Не бив ніколи так грізно меч!	ржою—
Лютійші звіра зробились люди —	Не міг і днини пробуть без бою,
Палив проклятем цілунок Юди,	І грізно вдарив, як местник-брат.
Зняли ми жалість із наших плеч.

На горах лемент, палà трівога,
 Нас бють залізом, печуть огнем,
 Каміннем давлять во имя Бога...
 Та недалеко уже дорога,
 А ми все з низу ідем, ідем!..

Основні питання федеративного устрою.

А. Яценко — „Международний федералізм. Идея юридической організації чело̀вѣчества въ политическихъ ученіяхъ до конца XVIII в.“ (Москва, 1908, ст. XXI—385, ц. 3 руб.). Так називається дуже цікава й з величною ерудицією написана книжка, що не так давно появилася на російському ринку. А. Яценко вже відомий з своєї не менше цікавої праці „Соціалізмъ и интернаціоналізмъ“, що вийшла в 1907 році. Його нова книжка хоч і трактує про міжнародний федералізм, але дає децю цікавого й до питання про федерацію взагалі. З цього погляду особливо цікавий розділ одинадцятій книжки, де автор розглядає „основні питання міжнародного федералізма“. Сей розділ ми тут і зreferуємо коротко.

Та насамперед зазначимо, як задивляється автор на федералізм. На вступі до своєї книжки він пише: „Коли автор наважився присвятити свою працю вивченню історії міжнародного федералізма, він кермував своєю свідомістю великої важности саме сеї проблеми. Наша доба живе в атмосфері федералізма, й теорія федералізма являється найбільше здатним до життя й повним блискучою будучности напрямом. Міждержавне, державне і соціальне життя уявляють з себе безконечну кількість усяких федеративних спілок“. Спеціально що до життя державного, котре нас найбільше повинно цікавити, ми бачимо, що федеративна форма протягом останнього століття бере гору по різних країнах. Установивши ся в Сполучених Державах, вона явила ся зразком для державного устрою Аргентини, Бразилії, Венецуелі та Мексики; в Європі її перевели в життя Швайцарія та Німеччина; Канада й Австралійська громада склали ся на федеративний зразок; поставлено питання про федерацію цілої Британської імперії; федеративний рух сильний в Австрії“.

Незалежно від цього, сказати б, територіяльного федералізму, розвивається ще й позадержавний, соціальний федеративний рух. „Сучасна суспільність охоплена глибоким асоціаційним рухом. Під впливом, з одного боку, зросту солідарности людей між собою, збільшеної соціальної диференціації, з другого сучасна людина виходить з стану відокремленого соціального стану й еднається з другими людьми в соціальні клітини. Повстають спілки та групування, основані на спільности професійних, економічних, промислових, міжнародних, наукових і ін. інтересів. Кожда з таких спілок являється родом федерації окремих осіб; ці спілки в свою чергу намагаються зєднати ся в ширші федерації. Найрізше сей федера-

тивний рух проявляє ся в повстанню та злуках професійних спілок. З деяких поглядів сучасний світ нагадує добу перед розцвітом середніх віків, коли людскість завдяки широкому розвитку корпорацій та федерацій громад вийшла з многовікової анархії та пів-аморфного становища в період ширшого державного та національного життя. Замість теперішнього хаотичного, по справедливості анархічного економічного життя федеративний рух хоче поставити викінчену самоорганізацію продуцентів, сполучення робітників одної продукції в корпоративні союзи й об'єднання всіх цих союзів в одну велику конфедерацію, котра й явила ся б політичною організацією нового світа. Криза політичних наук, криза держави, демократичної ідеї та парламентаризму, здаєть ся, знаходить своє розв'язання в прийнятті теорії федералізму. З усіх боків найспокійніші дослідники стверджують, що в політичній організації відбуваються глибокі переміни й що сучасна держава повинна утвердити ся на нових принципах, де всемогутність центрального парламенту була б обмежена й різні парости правительственої діяльності організовані на федеративний зразок“.

З сеї дуже високої оцінки значіння федерації робить автор такі практичні висновки. Сучасне публичне право повинно перейняти ся ідеєю федералізму: міжнародне право має зайняти ся проблемою утворення все-світньої конфедерації, державне право — питанням про децентралізацію та запровадження в державний устрій федеративного принципу територіального та особистого характеру, адміністративне право — урегулюванням руху до корпоративного зєднання соціальних сил.

„Наскільки сучасне право забуває сю свою основну задачу, настільки воно лишаєть ся чужим для дійсних потреб життя, що вічно хвилюєть ся й розвиваєть ся, відстає від поступу історії й тим готує в лоні суспільности грізні конфлікти. Поволі все більше й більше приймаєть ся думка, що федеративний принцип являєть ся одним з найбільше досконалих вистворів політичного життя. Ще Монтеסקе казав, що лише федеративна система може погодити добрі сторони великих та малих націй, зовнішню силу монархій та внутрішню свободу республік, порядок та свободу. Вона одна може погодити поступ особи з розвитком соціалізації. Історичний процес — се одночасний зріст суспільної інтеграції й відповідної соціальної диференціації. Поділ праці, все збільшуючи ся, сприяє повстанню різнородних суспільних груп. Лише федералізм може дати юридичний вираз сій диференціації, сьому повстанню суспільних груп. Для життя та нормального розвитку суспільности треба, щоб між інтеграцією та диференціацією завше заховувала ся певна рівновага, треба, щоб не один тільки центротяжний, але і відбіжний рух одержував зовнішню юридичну організацію“. Бо, на думку автора, як надмірне пере-

веденне принципів децентралізації, політичного роздроблення може вести політичне життя до хаосу аморфних відносин, так і надмірна централізація, занадто велике зміцнення центральної влади веде до політичної смерті, бо централізація скрізь убивала особисту свободу, нищила різноманітність суспільного життя, а разом губила приватну ініціативу, свою живу силу, на котрій тримається вся людська суспільність, і таким чином легко переходила в свою протилежність — анархію.

Нарешті, „федеративний устрій має ще ту велику перевагу, що перешкоджає встановленню тиранічного правління. В країні, опертій на федеративних підставах, неможливий державний абсолютизм, бо тут центральна влада впливає не на окремі особи, а на могутні часом колективні одиниці. Скрізь, де запановує думка, що право — се державний закон і держава може робити все, де влада централізована та всемогутня, — там витворення між особою та державою посередніх політичних організацій повинно ставити опір абсолютистичним тенденціям“.

Виходячи з таких поглядів автор і задумав прослідити історію розвитку міжнародної сторони політичного федералізму. Свою працю він поділив на три головні частини. В першій досліджується універсалістичний ідеал, в другій — теорія всесвітнього права і в третій — ідея федеративної організації людскости. Не зупиняючись над сими розділами перейдемо просто до розділу одинадцятого, де хоч говорить ся про основні питання *міжнародного* федералізму, але він має далеко ширше значіння.

Соціальне життя людей уявляє з себе найрізніші ступені організованості, починаючи від цілковитої безформності, цілковитої відокремленості осіб, аж до унітарного деспотизму, де всі раби забаганок одиниці. В основу класифікації союзних політичних форм найкраще покласти ступінь влади союзу над особою, инакше кажучи, той чи инший розділ суверенітету між цілим та частинами.

Щоб вияснити собі природу соціальних сполучень, треба допустити певну основну соціальну силу, в розумінню психічної енергії, наслідком котрої між окремими особами повстає соціальний зв'язок і витворюється соціальна єдність. Сей силою являється психічний потяг, рід психічного притягання між спеціальними атомами та молекулами. Соціальне притягання існує між окремими особами, і вони, зв'язані сею силою, витворюють перші соціальні колективності. Між колективністю та особою повстає зв'язок, рід енергії, що тягне особу до єднання з колективністю. Окремі колективності в свою чергу тягнуть одна до другої й витворюють вищі соціальні сполучення. Наскільки сила психічного притягання проявляється в тім, що життя особи визначається життям колективності, вона являється суспільною владою, себ-то, инакше ка-

жучи, суспільна власть се соціальна енергія, що встановлює певне відношення між особою та суспільністю.

Коли ми почнемо аналізувати природу суспільної власти, ми повинні будемо розрізнити в ній три основні елементи: матеріальну залежність частин від цілого, свідомість особами як факта сеї залежності так і потреби її, й волю осіб на встановлення тої чи иншої форми сеї залежності. В природу власти входить принаймні один з сих елементів, але немає потреби, щоб вони входили всі. Наскільки в власти представлений самий лише елемент чистої свідомости, власть носить неорганізований характер і проявляє ся, головним чином, в юридичній сфері. Людські союзи являють ся системами енергії, сполученнями сил, що тягнуть до визначеного центру. При сьому треба розрізняти власть, як силу, що встановлює певне відношення між цілим союзом та його частинами, і здійснення сеї власти за посередництвом певних органів; в кождім союзі існує суверенна власть, себ-то та власть, від котрої залежить форма союзу, й є суверенні органи, що здійснюють сю власть. В кождім політичнім союзі, наскільки його можна бачити з усеї людської суспільности, повинна бути своя суверенна власть.

Політичні союзи в процесі організації можуть приймати різні форми; розглядаючи ці політичні форми з погляду відносин части й цілого, себ-то з погляду організації власти, ми одержуємо три основних типа політичної будови: аморфний, федеративний і централістичний. При аморфії політичні відносини не виливають ся в визначену організацію, але заховують свій самовільний характер; в федеративних сполученнях відношення між цілим та частинами встановлюється їх згодою, при чому в конфедераціях захованне союзу залежить однаково і від волі всього союзу і від волі кождої його частини, а в федераціях умови сполучення встановлюють ся й змінюють ся за обоїлною згодою цілого й частин; в централістичнім союзі та чи инша організація власти й її компетенція залежать виключно від волі всього союзу; можливо, що окремі частини союзу мають широку самостійність та автономність, але коли ці самостійність та автономність залежать виключно від волі всього союзу, ми маємо до діла з централістичним політичним сполученням.

Аморфія, конфедерація, федерація, автономія і централізація різняться між собою степенем обмежености волі частин, що належать до сполучення, себ-то степенем залежності частин від цілого, степенем свободи частин і власти цілого. Сі роди сполучення можуть бути приложені до всяких людських союзів, індивідуальних, групових, областних, державних, міжнародніх. При всякім таким сполученню відношення частин і цілого може розглядати ся виключно в сфері сполучення, не-

залежно від положення самого сполучення до зовнішнього світа. Так по різному типу можуть бути утворені товариства, по різному типу єднають ся робочі синдикати та корпорації (повна незалежність аморфних відносин, конфедералізм, федералізм, автономність та централізм). Можна через се говорити про суверенітет (про право на компетенцію) окремого синдиката, що являєть ся частиною союзу синдикатів, розуміючи під суверенітетом ступень свободи даного синдиката відносно до самого союзу. Се, розумієть ся, ані трохи не перешкоджає тому, що сам союз, як цілість, в межах держави відносно до верховної влади може бути позбавлений усякої незалежності. Так само, при аналізі природи державних сполучень, ми можемо говорити про той чи инший розділ суверенітету, минаючи на боці питанне про те, чи з абсолютного погляду суверенітет належить до держави чи до союзу цілої людскости. В межах кожного юридичного союзу завше здійснюєть ся та чи инша ступень влади, й через се можна говорити, до кого належить в нїм суверенна власть, себ-то верховна відносно до всякої иншої влади, що проявляєть ся в данім союзі.

Кожний послідовний політичний напрям повинен або зробити особу центром усього, дробити всяку політичну організацію, в тім числі й державу, до соціальних атомів і значить, — обернути людскість в однородну масу, або перенести весь осередок ваги на союз, на цілість і прийти послідовно до централістичної концепції, або нарешті має погодити обидві крайности в федеративнім втворенню; в першім випадку ми маємо перевагу прінципа свободи й анархічний устрій, в другім — перевагу прінципа влади й авторитарний устрій, й нарешті в останім випадку сполученне прінципів влади і свободи.

Для нас особливо цікавими являють ся форми федеративних сполучень, котрі намагають ся погодити прінцип влади і свободи. Теоретично можливі дві таких форми — конфедерація і федерація. До розгляду й характеристики кожної з них ми тепер і звернемо ся.

Під конфедерацією в сучасній юридичній науці розумієть ся основане на свободній умові сполученне незалежних осіб (колективних або індивідуальних, державних або недержавних), при котрім се сполученне має проте, що до своїх цілей, тревалий і всесторонний характер і виливаєть ся в визначену постійну організацію. Конфедералізм се організований юридично індивідуалізм; в новій історії він повстав з середньовікового конфедералізма й учення про недоторкані права особи. Першу концепцію юридично-філософської системи конфедералізму ми знаходимо в англійських конгрегаціоналістів XVII віка. Ідеї конгрегаціоналістів мали сильний вплив на політичний устрій перших кольоній в Північній Америці й на утворенне дальших конфедсрацій та федерацій на американському суходолі.

Конфедерація се цілком свободне сполучення, при чому союз не тільки не може поширити своєї компетенції без згоди кожного члена конфедерації, але й кождий член конфедерації має право вийти з спільного союзу; через се конфедералізм в основі своїй являєть ся анархічним напрямком, чим і поясняють ся, що сама теорія конфедералізму була головним чином розроблена анархістами конфедералістами, особливо Прудоном. Прудон означав конфедерацію як договір, за посередництвом котрого кілька батьків родин, або кілька громад, або кілька груп громад, або держав взаємно й рівно обов'язують ся один перед другим в однім або кількох спеціальних питаннях, котрі після сього переходять в спеціальне й виключне кермування делегатів конфедерації. Договір, що лежить в основі конфедерації, повинен мати реальний, а не фіктивний характер. Се — позитивний, дійсний договір, що реально пропонуєть ся, обговорюєть ся, голосуєть ся, приймаєть ся й правомірно змінюєть ся по волі тих осіб, що договорюють ся. Дальшою характеристичною рисою федеративного договору являєть ся, на думку Прудона, те, що особи, котрі складають договір, не тільки взаємно зобов'язують ся одна перед другою, але укладаючи умову, індивідуально заховують за собою більше прав свободи, власти, власности, ніж уступають. Обов'язана виконувати сей договір власть ніколи не може цілком панувати над складовими частинами союзу, себ-то конфедеративні права ніколи не можуть ні в числі, ні в значінню перевищувати права громадських або провінціальних властей, так само як останні не можуть перевищувати права та прерогативи людини та громадянина. Конфедеративна система протилежна ерархії або адміністративній та правительственній централізації, котрою характеризують ся імперські демократії, конституційні монархії та унітарні республіки. Її основний принцип той, що в конфедерації права центральної власти спеціалізують ся, обмежують ся, зменшують ся в числі, безпосередности, й коли можна так висловити ся — в інтензивности, в міру того як конфедерація розвиваєть ся через прилучення до неї нових держав. Конфедерація в точнім розумінню слова — не держава; се — група суверенних та незалежних союзів, сполучених договором взаємної гарантії. Так само конфедеральна конституція не те, що розумієть ся під хартією або конституцією й що являєть ся коротким викладом публичного права країни; се — контракт, що містить в собі умови сполучення, себ-то взаємні права та обов'язки союзів, що уклали умову. Те, що звуть конфедеративною властю, не являєть ся правительством: се — агенство, витворене сторонами що приступили до умови, для спільного виконання певних політичних функцій, від котрих кожда відмовляєть ся й котрі таким чином входять в компетенцію фе-

дериальної влади *). Одно з головніших питань конфедеративної теорії розглядає, чи може окремий член конфедерації, виключно з своєї волі, відмовити ся від союзу. Прудон каже, що може, і уважає, що відділення цілком законне, коли справа йде про питання державного суверенітета, полишеного поза спільним договором. Та може трапити ся, що з різних причин претенсії меншости не годять ся з потребами більшости, що відділення компромітує свободу держави. В сїм випадку питання розв'язуєть ся правом війни, себ-то найбільша частина, розпад котрої потяг би за собою найбільшу шкоду, повинна перемогти слабшу.

З юридичного погляду головну особливість конфедерації можна звести до двох основних точок: сполученне заховує свободний договірний характер, і компетенція союзу над своїми частинами дуже обмежена. З сеї тези, що конфедерація свободне договірне відношення, випливає, що вона не має державного характера й не має суверенної влади над своїми складовими частинами. Кожда частина, що приступає до договору, заховує свою верховну владу. Суверенітет належить до частин, а не до цілого. Поширення або обмеження компетенції союзу відносно до частини залежить виключно від волі сеї частини. Центральна власть не може вийти поза визначені для неї межі без свободної та одногосподної згоди всіх злучених частин.

З виложеного само по собі випливає, що в конфедерації державам членам прислугує право нуліфікації й право відділення. В силу права нуліфікації окрема держава член має право робити остаточні постанови в конфліктах з приводу компетенції, що можуть виникнути між нею та союзною властю. Як всякий союз, і конфедерація має союзну владу. Остання, кермуючи союзними справами, не являєть ся проте суверенною властю. Вона не має державного пановання над членами союзу, бо вона не розпоряджає державно-правовими засобами для примусового здійснення своєї волі. Протилежний погляд, що надає конфедеративному союзу корпоративний характер і через се дає союзній влади права пановання над союзним частинами, неминучо приводить, як цілком слушно каже Еллінек, до зачислення конфедерації до союзів, в котрих є суверенна центральна власть, і таким чином утрачуєть ся різниця між нею та федеративними союзами.

Компетенція союзної влади має дуже обмежений характер: кожда держава заховує в конфедерації сливе всю попередню частину своєї незалежности, своє окреме військо, окремі суди і т. д.; конфедерація звичайно не має навіть спільного суду. Конфлікти між її членами здебільшого розв'язують ся третейським судом. Поодинокі держави допускають

*) Proudhon, Du principe fédératif, 1863, стор. 47 і дал

тільки таке обмеженне своєї власти, яке потрібне, щоб центральний організм міг правильно функціонувати. Вони лишають при собі участь в утворенню союзної волі. Більшість конфедерацій мала один союзний орган (сойм або конгрес); послів на нього безпосередно визначала кожда держава, і вони одержували обов'язуючі для них інструкції; кількість послів звичайно була однакова для кожної держави. Для перегляду договору потрібна одностайна згода всіх держав. В виконанні постанов союзного органа брали участь самі держави - члени. Поодинокі держави уступають союзній власти тільки ті права, котрі потрібні, щоб забезпечити внутрішню та зовнішню безпеку для членів союзу. З сього останнього випливає, що від окремих держав, поки вони являються членами конфедерації, відбирається в відносинах між ними право війни (інакше се була б не конфедерація, а аморфний стан); право укладати умови з не-членами конфедерації обмежується обов'язком, щоб ці договори не були небезпечні для конфедерації або для одного з її членів. Так виглядає одна з форм міждержавних сполучень.

Звернемося тепер до другої форми — до федерації. Питання про юридичну природу федерації, себ-то про те, до кого в союзі належить власть і яке відношення між федеративним союзом та членами сього союзу, являється досить складним і запутаним. Пануючий напрям, котрий можна було б назвати унітарним, відкидає теорію розділу суверенітета й признає єдиний суверенітет союзної власти. Класично сю теорію сформулював Лябанд. Відповідно до сеї теорії всі державні сполучення хоч як би вони ріжнилися що до своєї організації та цілі, можуть бути зведені до двох категорій: вони або договірні (міжнародно-правові), або корпоративні (державно-правові). Ріжниця між сими категоріями така сама, як в області приватного права ріжниця між юридичною особою і суспільністю. Юридична особа се суб'єкт прав, суспільність — правовідношення. Так само конфедерація держав се правовідношення між державами, а не суб'єкт прав; федеративна держава, навпаки, се організована єдність, особа, а не правовідношення. Конфедерація держав, хоч які б вона мала широкі та значні функції, по своїй юридичній природі являється витвором міжнародного права, а не державного; навпаки, кожда держава, навіть з найслабшою будовою та зв'язком своїх членів, виключає в межах своєї організації прикладання принципів міжнародного права. Юридична підстава державного сполучення, як суспільности, се договір; юридична підстава держави, як корпорації приватного права, се конституція, статут. Юридична індивідуальність держави лежить в тім, що держава має власне право панування для виконання свого завдання та обов'язків і самостійну волю панування. Саме в с'їм лежить точка ріжниць між усякими формами держави з одного боку, й усякими формами

державних сполучень — з другого. В конфедерації держав воля союзу являється виразом спільної волі членів, навіть і тоді, коли встановлено, щоб меншість погоджувала свою волю з волею більшості. Навпаки, в державі федеративній воля держави різниться від волі її членів; вона не являється сумою їх волей, але волею незалежною від них, навіть і тоді, коли вони покликані брати участь в витворенню сеї волі. В конфедерації публичні права панування окремих сполучених держав належать кожній на її території, хоча б було встановлене користання з сих прав на спілку або за спільною згодою. Натомість в федеративній державі існуючі верховні права не суть права його членів, з котрих вона користується тільки як спільний адміністратор для всіх, але сі самостійно належать до держави; члени не беруть в них ніякої участі, навіть коли покликані користати з них. Права федеративної держави не являються правами членів, лиш правами над членами. З сього випливає, що при міжнародно-правовім сполученню держав члени його самі являються суб'єктами верховної юридичної влади, тим часом як при сполученню держав в одну складну державну істоту є власть, котра знаходиться над державами-членами і над ними юридично панує, а останні не мають верховної влади. Вищу верховну власть, котра не має над собою ніякої іншої, ми зовемо суверенною. Істотна різниця між союзом держав (конфедерацією) та конституційно-організованою, корпоративною, складною державою (федерацією) лежить, значить, в тім, що при першій суверенна власть окремої держави, при останній — центральна власть*). Ознака суверенітету — здатність вільно означати в межах права свою власну компетенцію. Сю здатність всі конституції визнають в федерації за центральною властю, а не за поодинокими державами. Наслідком сього являється те, що федеральний закон силою самого факту свого опублікування касує закон окремої держави; на випадок конфлікту між федерацією та поодиноким державою його розв'язує центральна власть.

Виложена теорія, що приписує суверенітет в федерації союзу, виходить з принципу так званої неподільності суверенітету; при чім па користь сеї неподільності наводиться звичайно цілий ряд доказів: указується, що сама природа влади така, що суверенітет повинен бути єдиний; власть се воля політичного організму, а воля одна й неподільна, через се подільність суверенітету заперечує єдність державної влади; суверенітет се прикмета абсолютного характеру і не допускає зменшення. Проте посилання на прикмети волі замало, бо волева теорія се лише фікція, лише гіпотетично виложена аналогія, часто, може бути, вигідна для теоретичних міркувань, але котру треба зараз залишити, як тільки

*) Laband, Das Staatsrecht des deutschen Reiches, 3 вид., Freiburg, 1895, I, стор. 50 і дал.

вона стає в суперечність з фактами дійсності. Тим часом відкидати подільність суверенітету значить не розуміти самої сути федерації, як специфічного політичного витвору, й лишити без пояснення багато явищ реального життя. З погляду того розуміння суверенітету, яке ми розвинули вище, нема питання про суверенітет влади, як про матеріальне право; як сила, влада обмежена матеріально-юридично нормою вищого права, а фактично признанням тих осіб, в свідомості котрих вона лежить і котрі їй підлягають; питання про суверенітет влади виникає тільки як питання про формальну необхідність за посередництвом зовнішніх органів розв'язувати питання про право й зводить ся таким чином до питання про суверенітет органів влади; історично тільки се останнє й мало значінне в боротьбі монархічного та народного суверенітета. Питання про те, до кого належить суверенна влада, переходить в питання про те, який орган влади являється суверенним. Боронити в данім разі неподільність суверенітету се значить боронити унітарний абсолютизм та централізм. Намагання теперішніх юристів збудувати понятє суверенітету, як прикмети неподільної, одної верховної влади цілком нагадує намагання середньовікових глосаторів та постглосаторів збудувати систему єдиного всесвітнього римського права. Звести до формальної неподільної єдності се звичайне стремління формалістичної юридичної думки, як прикмета людського розуму — *reductio ad unitatem*.

З погляду централістичного розуміння суверенітету неможливо розуміти природу федеративної держави, — треба відмовити державний характер або федерації або окремому членови сеї федерації. Вихід з сього положення можна знайти тільки в прийнятю теорії співробітництва органів в витворенню суверенної волі. Не може бути кількох суверенних органів, що мають кождий свій суверенітет, але можна допустити, що суверенне рішення досягається в дорозі згідної чинности багатьох органів. Хай не буде подільности суверенітету, але є співробітництво різних органів в його витворенню, є корпоративне розумінне суверенітету, що приводить до того самого висліду, як коли б ми допустили подільність суверенітету. В федерації суверенітет не належить в цілости ні до окремих держав-членів, ні до всього союзу в цілому, він належить і до нього й до них в їх сполученню в одну нерозривну цілість. В сім співробітництві цілого й частин лежить своєрідна особливість федеративної держави. Суверенітет не належить до союзної влади, бо при сім затрачується всяка різниця між федерацією та автономією, і ми бачимо, що фактично розширення компетенції не належить до самої союзної влади; суверенітет не належить до окремої держави, через те, що при сім затрачується всяка різниця між федерацією і конфедерацією і через те, що фактично в існуючих федераціях не можна говорити про

суверенітет окремих держав; суверенітет не поділений між центральною властю та окремими державами так, що й ті й другі суверенні в своїй компетенції, бо фактично в федерації ні союзна власть, ні окрема держава не мають одностороннього права на розширення своєї компетенції; суверенітет належить до союзної власти й власти окремих держав що ділають згідно одна з другою; ні та, ні друга не суверенні, суверенні вони лише в своїй цілості.

В данім випадку являєть ся така сама можливість говорити про подільність суверенітету, як в парламентарній державі, де суверенна власть не належить ні до одної з трьох властей (до палати, президента, або короля), лише до всіх них разом, коли вони ділають солідарно. Подібно як в унітарній державі державний суверенітет розумієть ся, як органічна єдність права, котра часто одержуєть ся в дорозі співробітництва багатьох державних органів, напр. короля і парламенту, так і в федеративній державі така єдність верховної власти одержуєть ся через співробітництво власти федерації та власти окремих держав або штатів. Субсктом державної власти являєть ся множина державних союзів в своїй органічній єдності. Федеративна власть не тільки власть над державами - штатами, а ні сума властей штатів. Теорія федеративної держави дуже гарно пояснюєть ся ученнем про співробітництво властей. Кожда складова частина спільного суверенітету, федерація і штати мають самостійну сферу діяльності, не мають вищої власти над собою, але для повности потрібують доповнення один одного. Область державної діяльності поділена між усім союзом і окремими державами; в межах своєї спеціальної сфери й та й друга незалежні і власть їх має повну самостійність. Ся самостійність забезпечуєть ся поділом державних функцій. Компетенція власти окремої держави й держави сполученої мусить бути строго розмежована. Центральна власть повинна бути самостійною відносно до власти окремої держави. Ся самостійність осягаєть ся тим, що 1) центральна власть в межах своєї компетенції має до діла безпосередно з народом, а не з окремою державою; вона видає закони, що обовязують безпосередно, й сама виконує їх; 2) центральна власть володіє самостійними та военними засобами, потрібними для виконання своїх завдань; 3) утворюєть ся окрема організація центральної власти, — незалежне від окремих держав центральне правительство, окрема репрезентаційна палата, що заступає інтереси всього народу, поруч палати, що заступає інтереси окремих держав, і незалежний союзний суд.

При такім розумінню природи федеративної держави відкидаєть ся одностороннє право центральної власти на розширення своєї компетенції. Право на розширення компетенції припускає центральну власть, що охоплює всі області державного життя й зводить окремі держави до

такого становища, що вони навіть в області своєї обмеженої компетенції мають тільки таку владу, яку їм схоче дати центральна влада. Різниця між федерацією та унітарною державою в тім, що в федерації центральній владі та централізації поставлено такі межі, котрих не можна перейти. Істотною ознакою федеративної держави являється те, що в ній забезпечена не тільки єдність та сила цілого, але й свобода союзних частин. Ця остання досягається не тільки тим, що поруч загальнонародного представництва утворюється представництво окремих держав, але й тим, що самостійність окремих держав забезпечується твердим позитивним означенням компетенції союзної влади.

Зберемо тепер коротко все сказане. Політичне життя людей переходить через різні ступені організованості. Це суспільне життя, де немає організованого союзу і де кожній особі прислугує повний суверенітет, себ-то влада розпоряджатися своєю компетенцією, се аморфія, тут суверенна кожна особа (ми вживаємо особу і в розумінні індивіда і в розумінні колективності, що входить, подібно як особа, до спільного союзу з іншими колективностями). Це єднання, де окремі особи заснували спільний союз, але при с'їм лишили при собі повний суверенітет, себ-то право компетенції, се конфедерація; тут суверенний і союз змінити свою компетенцію, суверенна й особа, бо їй прислугує право вийти з союзу. І аморфізм і конфедералізм однаково являються відмінами анархізму; різниця між ними в тім, що при конфедералізмі уважається потрібним втворення певної й сталої організації, а при аморфізмі немає й сього. Зрозуміло, що конфедералізм се тільки недосконалий компроміс між суверенітетом цілого та частин, перша стадія на дорозі до втворення суспільно-політичної організації, і він уявляє з себе нетревалий стан; з позитивно-юридичного погляду се non-sens, бо тут суддею кожного конфлікту являються і союз і особа. Натомість той політичний союз, де точно визначена компетенція цілого і частин і де кожна зміна сеї компетенції залежить від згідного рішення цілого та частин, являється федерацією; тут суверенітет належить спільно цілому й частинам. З сього погляду конфедералізм однаково ворожий як аморфізму, так і у централізму, де суверенним визнається весь союз.

Події з людського життя.*(Затиски селянина ¹⁾).*

Не було на всю Соснівку чеснішого і добрійшого чоловіка над селянина Луку Порошуна: хоч би він коли раз сказав лихе слово на чоловіка, засміяв ся з кого, — не довіку; навіть перед малою дитиною і то він шапку скине і поздоровкаєть ся, а перед старими, то й говорити нічого.

До роботи він був такий митець, що ніхто від його скорійше не зробить; по хазяйству в його і муха не пролетить: усе в дворі і к місту поприбіране і чисто завжди; як де трохи скотина напганила, так він і біжить з граблями, загребе та ще й мітелкою підмете.

Дарма, що в Порошуна був один наділ землі, хліба в його більш було, ніж у кого два наділи: він своє поле як ізоре, то баба й грядки так не скопає, глибоко й мняко: грудки землі, як кулак завбільшки і одної не знайдеш на всьому полі; все в його робило ся добре і в пору, і що року і врожай добрий був. Горілки він і в рот не брав і мав у себе безпереч півсотні рублів у кишені, і от маючи в себе такі гроші нужди він ніколи не знав, а ще й других рятував не раз.

Марина, жінка його, теж добра хазяйка була, без діла і хвилини не посидить: як тільки упоралась коло печі, так і біжить чоловіку помагати, коли не молотить, дак солону вяже, або інше що робить.

На дітей тільки Порошуну і не везло: із шости душ під кінець осталося всього двоє, хлопчик — Васильок, років п'ятнадцяти та дівчинка — Ганнушка років трьох.

Василя Порошун як свого ока беріг і жалів, і куди б він не їхав, то безпереч і Василя з собою брав для розмови.

Раз зімою Лука Порошун задумав поїхати у город пашні продати та купити де чого до хазяйства; він найбільше усе в городі купував, бо в городі куди дешевше ніж у селі, та ще він потроху і не купував: хоч мила, дак цілий цудяку візьме, хоч і карасіну, теж не менше і йому обходить ся зовсім дешево.

Звечера насипавши лантух вівса в сані налаштував усе, як

¹⁾ Автор селянин з Харківщини, Сумського пов.

треба бути, і увійшовши в хату каже до Василя: Василю, збирайся, на завтра поїдем у город.

Почувши про город Василь страх як зрадів, та хто б і не радий був, бо се не аби куди їхати, а в самий город; там скільки диковини усякої побачиш, три дні дивись і не надивиш ся на все.

Як почув Василь, що в город він їде, то до самої півночі не спав та все думав про город, тільки лихо: про що думаєш та гадаєш, того гляди і не прийдець ся; так і Василю не прийшло ся у городі бути: вранці, як став його батько будити, то у Василя так кріпко заболіла голова, що він і підвести її не міг і все тіло було гаряче, як жар.

Лука Порошун хотів було свою поїздку оставить на другий раз, але не схотілось йому вівса пересипати із саней, а тут ще й сусід заїхав до його, з котрим вони радились разом їхати в город, котрий увійшовши в хату сказав:

— Ет, охота тобі, Лука, малих возить зімою, ти його можеш зовсім занапастити зімою; літа як дождемо, тоді й повезеш куди захочеш.

— Се й правду ти кажеш, Грицько, одмовив Порошун і став лаштувати ся їхати.

Із дому ідучи Порошун приказав Марині, щоб вона, як не получає Василю, пішла б та покликкала бабу Ведмедиху, щоб вона його уміла непочатою водою, та вишептала пристрїт, бо його запевне хтось пристрїв.

Приїхавши в город Порошун не став довго ходити по крамницях та розпитувати де більшу ціну дадуть за овес; яка перша попалась по пути крамниця, там він і продав свій овес; купив швидко чого йому було треба і став їхати до дому, бо його дуже Василь налякав, — хороше, як воно так пройдець ся, думає він, а як не дай Боже, дужче заболїє та й умре, тоді що казати, бо се не мала дитина, а вже підпарубча, — через рік, через два, поміч яка хоч буде.

Але ж поки Порошун зсипав свій овес та купив чого йому треба було, то на дворі вже й вечір став, та ще й заверюха така зхопилась на дворі, що й світа Божого не видно було; заверюха крутить почала, як ще вони в город уїждяли і чим далі все більша розбіралась, просто хоч і не їдь до дому. Та Грицько, правда, і не думав їхати, в його навіть і з дому не було думки обиденно вертати ся; чого проти ночі бить ся та скотину мучити, думав він, — оддав пятака на постоялому — та й спи як дома; так, що Порошун, як спитав його, чи поїде він до дому, то Грицько аж здивував ся і сказав Порошуну:

— Куди тебе понесе нечиста мати по такій халепі? розуму в тебе не має, чи жите надоїло тобі? — се брате, тобі не пять верстов проїхати, а цілих двадцять треба бити ся; поїдемо на постійний переночуєм, а завтра, Бог дасть, перестане і поїдем поранше до дому.

— Не можна мені, Грицько, ночувати, — одказав Порошун журячись, — ти сам добре знаєш, що Василь захворів...

— Ну дак що, як захворів, Бог дасть одужа!

— Значить, нічого мені з тобою довго й балакати, — сказав з сержця Порошун, — я і без тебе дорогу знаю і поки добре смеркне, то я пів дороги й проїду, і зараз же швидко зсочив на сані, чухрунув пугарою коня аж до сіделки і поніс ся навзаводи од Грицька.

— Щасливої путі! — крикнув Грицько йому в слід, — закусиш добре, коли не послухав мене.

Грицько постояв трохи, поки Порошуна не стало видно, пішов купив собі рибу печену, пшенишну паляницю і подав ся пити чай у трахтир. Людей у трахтирі багацько було, грілись та чай пили.

Грицько сперше заходив ся пополуднати риби з паляницею, а тоді вже і за чай прийняти ся, щоб лучче він пив ся; розложив ся на зайвому столі, сів і мене собі помалу, як ось підходить до його чоловік увесь у снігу: — бач і кум осьде! — загомонів він до Грицька, — а я вас давно шукаю.

— Се ти Михайло? Їй Богу я тебе не пізнав, чи ти в снігу осе качав ся?

— А тож, качав ся, піди виглянь на двір, що там робить ся.

— Еге, куме Михайло, а Порошун же поїхав до дому і на заверюху не подивив ся.

— Та невже таки поїхав?

— Їй Богу поїхав!

— Той скнара і пятака боїть ся стратити на ночівлю, у в отаких, куме, і гроші водять ся.

— Та ні, — сказав Грицько, — він поїхав через те, що його хлопець в дома захворів.

— Ну, гляди ж, куме: із його дудка буде, там така чквиря, що я ще такої й зроду не бачив.

Куми раді, що зійшли ся до міста, купили собі пів кварти горілки і випили добре після холоду, потім напили ся чаю і поїхали на постійний двір ночувати; думали, що там і Порошуна найдуть, але Порошуна на постійному не було.

— Та хіба таки осе поїхав він до дому? — казав кум Грицько.

— Ні, він не поїхав, — казав кум Михайло, він десь ночує; він ото як виткнув ся за город, подивив ся — дорогу занесло, ну і завернув ся назад у город, бо дворів постійних багацько у городі

Цілу ніч страшенна заверюха крутила, в городі і ліхтарі світили на дзвінцях, і в дзвони дзвонили, щоб люде, котрі запізнались у полі, по світлу та по дзвонах знаходили собі дорогу.

На ранок заверюха не вгамувалась, а навіть ще більше розібралась, не можна й носа виткнути було на двір, так і засипало снігом очі; окрім заверюхи, ще й мороз здоровенний був, хоч і не виходь з хати.

Кум Грицько та кум Михайло подивились вранці на заверюху — їхати не можна було; положили коням харчі, а сами у трахтир чай пити, і так за чаєм та за горілкою не всчулись, коли той і день збіг; к вечеру заверюха почала трохи притихати, а нічку зовсім утихла і на дворі зробилась одлига. У досвіта, як почало розвиднятись, куми поїхали до дому. Грицько, як у двір вїхав, зараз попитав у жінки про Порошуну, чи приїхав він до дому?

— Та хйба ж ви не образ їхали? — каже жінка.

— Я їхав з Михайлом, а Лука ще позавчора поїхав до дому.

— Його ж іще нема, — каже жінка, — недавно се Марина приходила питать, казала що нема.

Грицько почувши, що Порошун ще не явив ся, підкинув коневі соломи і подав ся сам розпитати Марину, але тільки за фіртку вийшов, а Марина сама вже біжить.

— А наш же де? — питає назустріч.

Грицько розказав Марині, як у їх діло вийшло; Марина так і вдарилась плакати — се ж його мабуть вже не буде, змерз десь у полі.

— Та що, дивного мало, — казав Грицько, — по такій заверюсі не трудно збити ся з дороги, але може він і приїде, може він зблудившись з дороги заїхав куди на село тай ночує там, підождем до вечера, як не буде, тоді й будемо думать инше...

На дворі був уже й вечір, але Порошун не приїждяв, проїшла і ніч, а Порошуну теж не було. Марина і крихти не спала, усе ждала, та виглядала чоловіка, та плакала з горя. До ранку добувши вона прибігла плачучи до Грицька за порадою.

— Не плач, Марино, — казав Грицько, — сльози не допоможуть; чому буть, того не минеш, ходім у волость та заявим, під таку заверюху може не один твій змерз.

Поки Грицько з Мариною причвалали до волости, там вже були два панських охотники, котрі ранком туряючи зайця напали

в проваллі чоловіка мерзлого і коняку дохлого із саньми. Марина почувши таку звістку ще й гірше стала плакати; даремно її люде розважали, казали, що то може і не її Лука змерз, а инший хто небудь, ніщо не помагало, тужила бідолашна на весь голос.

Началство недовго гаючись звеліло запрягти трое саней, взяли душ скілька пойнятих і подались за мерзлим чоловіком.

Провалле те, де найшли мерзлого Порошуна недалеко і од Соснівки було: півтори верстви усього; як би шкапа не збилась з дороги, Порошун би й до дому приїхав; в темноті і навпроти вітру коняка набрела на провалле і загурчала туди сторч головою (провалле глибоке було: сажнів шість глибини), сама вбилась і Порошун добре ogrівшись головою об мерзлу землю закипів коло неї.

Марина побачивши свого чоловіка і сама трохи не вмерла, Боже! як тільки й плакала вона і розказати не можна! так й упала на його, так і облила гарячими...

Обдивившись на Порошуна, як він ізмерз, звалили його на сані і повезли на гробовище в капличку, і там він аж три дні лежав, поки прийшла бомага од станового, в якій було сказано: „Мерзлого чоловіка Луку Петровича Порошуна поховать по християнському обряду“.

Скілька тих сліз вилила сердешна Марина поки його поховали! за три дні така зробилась, що й пізнати трудно було, років на десять ураз постарійшала: ох! кого то те горе не збагнітує!

Небога поховавши свого чоловіка й сама тяжка заболіла; Василь бідолашний, теж як замучений ходив; то він був веселий та балакливий, а то зробив ся такий мовчазний та сумний, що й слова за день не почувш, одно плаче та й плаче по батьку.

Одна тільки маленька Ганнушка і однаковою була, звісно дитина, що—їй таке? вона того нічого не розуміла, що її батька поховали, і що його білш уже ніколи не буде, не тямилла вона; як і перше гралась з лялькою та з старим рудим котом на печі.

Минали дні за днями, а Марина усе хиріла і де далі дужче, що й з ліжка вже не вставала; даремно її сусіди розважали, щоб вона так тяжко по чоловіку не журилась і сама себе журбою не губила.

— Послухай, голубонько, — казали їй сусідки, — гріх дуже вбивати ся по чоловіку, сим ти тільки Бога гнівиш; знаєш ти, Бог що не дає, то все к лучшому: не се було-б, то що небудь инше, а вже чому бути, тому не минувать, од Бога не вкриєш ся, його святая воля.

Але Марині ся річ не дуже помагала, однаково вона журилась і дужче слабла.

Минула вже й зима, весни діждали; на дворі зробилась тепло та гарно, дні соняшні та веселі, все ожило, тільки одна Марина і не вставала; до того розболілась, що почала вже й замелювати ся в словах і не пізнавала сусідів і своїх дітей, а далі і речи одібрала. Три дні як раз була без річей і не вернувшись до пам'яті під самий Великдень, як стали дзвонить до великої утрені, важко зітхнула разів тричі і закрила на вік свої ясні очі.

На другий день Великодня Марину поховали; який тільки похорон був, вся Соснівка була: мале й велике йшло і всі як один плакали, але по Марині мало плакали, найбільш об сиротах; „Марині що?“ казали де які, „умерла й лежить собі, а душа її в раю вітає“. Люде, бач, лічать тих щасливими, котрі на Великдень умірають; балакають, що тоді цілий тиждень одчинені двері в раю, і хтоб не вмер у ті дні, то душа його іде прямо в рай, хоч би він і грішний чим був: так, що де які аж завидували Марининій смерті.

Поховавши Марину сусіди зібрались до Порошуна в хату помянуть покійників і порадити ся, що з сиротами робити. Довго радились; одні казали, що хату треба заперти, сиріт розібрати і годувать їх усім селом кожному по тижню, поки вони й виростуть. Другі мовили, що так не гаразд буде: нехай вони живуть у своїй хатині, а ми будем по черзі ходити ночувати до їх і варити їм їжу.

На послідню умову і Василь згодив ся; я, — сказав він, — із своєї хати нікуди не піду і Ганнушки нікому не оддам; буду жити як прийдець ся.

— А так, то й так, — одмовили сусіди, — живіть і в своїй хаті, ми вас нічим не оставимо.

На перший раз заступила ночувалницею до Василя черниця Варка, котра бажаючи своїй душі спасіння осталась цілий вік дівкою, але в монастир не пішла, а жила в селі з двома черницями, такими як і сама спасенницями.

Перші ночі душ по скільки приходило ночувати, бо після похорону дуже сумно було у хаті. Черниця Варка усї свої сили прикладала розважувати Василя і забавлять Ганнушку, котра тільки те й робила, що все плакала та кликала свою маму.

Не плач, дїтка! — забавляла Варка, — мати прийде, гостинця тобі принесе, от зараз прийде, от, от; на ляльку, пограй ся, на копійочку, а де киця? кицю! кицю! — Мау-у! — озивав ся рудий кіт із під лавки.

— Он де й киця! а піди її піймай, піди!

Дарма, що Варка не мала в себе ніколи малих дітей, але вона уміла забавляти дітей не хуже рідної матери. Бувало як коли ніщо вже не помагає забавить, плаче й плаче дитина, вона тоді ухопить дитину на руки і понесе скрізь по селу; то собака біжить по дорозі, вона його займає: — дивись дїтка, он Рябко побіг, Рябко! Рябко! на! на! цуцу! — Собака почувши, що його манять, стане та хвостом крутить, а дитина дивить ся на його та смієть ся; або хто їде по дорозі, або води йде...

І так не тим, дак иншим чим, а забавить і за день дитина і разу не заплаче.

За місяць Ганнушка так привикла до Варки, що й про матір перестала згадувати. Сусідки часто сходились до Порошуна в хату та все дякували Варці за її щире пильнування:— от спасибі, тобі Варко, дай Боже здоровля за твоє усерде, мов та рідна мати, так ти над сиротами побиваєш ся.

— Не дякуйте мені, — казала добродійка Варка, — ні за що, се довг кожного хрещеного чоловіка приглядать за сиротами, а для мене, то й в особливости, бо не маючи своїх дітей, мені сам Бог велить доглядати сиріт.

Час не стояв, дні проходили за днями, ночі за ночами, Василь вже став по-троху забувати батька та матір, звикав ся з своєю гіркою долею, став менш журитись і плакати, та деж тих і сліз набереш ся що дня плакати, бо він їх і так не одно відро виплакав.

Здорово його Варка угрущала, щоб він не журив ся і не плакав по батьку та по матери; як почне йому оповідувати з святого писання, то наче чернець який старий, або піп проповідь у церкві каже.

— Не плач, Василюку, по батьку та по матери — умовляла Варка, — їм жити краще ніж нам, вони живуть аж на небі.

— Як на небі? — питав Василь, — хиба я не бачив, як їх у яму покладали та яку силу землі насипали, краще так!

— Ох, голубчику мій, ти не знаєш, то тільки тіло їх положили в землю, а душі їх пішли на небо аж у рай.

— А які се душі? — питав зацікавлений Василь.

— Ось я тобі розкажу, які душі, слухай: душа є в кожній людини, є і в тебе, і в мене, і в Ганнушки, і в батька, і в матери, — у всіх людей є; вона, сказать тобі, як пташка: в старого чоловіка як голуб завбільшки, а в малих дітей як горобець, або як ластівка і живе вона в нутрі кожного чоловіка; а тоді, як чоловік умирає, душа вилітає з його і летить на небо, там вже душу

беруть янголи і призначають яка душа куди заслужила: як чоловік жив праведно на сім світі — не забіждав нікого, не крав чужого, старцям милостини давав, не пив горілки та не лаяв ся материним словом, одно слово жив по правді, того вже чоловіка душу янголи беруть і несуть в рай, там вона і житиме до віку.

— А який се рай? — питав Василь, — будинок такий гарний як у панів, чи инше що?

— Ні, серце, рай не будинок, рай садок величезний на небі; там ростуть такі дерева, що й не надивиш ся на їх; повсіда ростуть і цвітуть і зими ніколи не буває, одно літо й літо. Там іночи ніколи не буває, усе день ясний, а райські пташки як щебечуть, як би ти почув! не можна й наслухати ся... от де сину, живуть душі батькова й матрина!

— А що ж вони там їдять? — питав Василь роззявивши рота, котрий рад був слухати таку солодку мову до самого вечора.

— Ах ти моє дитятко, — казала Варка жалістливо, — їсти їм у раю є що, там ростуть золоті яблука й груші, тільки Бог так дає, що їм не хочеть ся ні їсти, ні пити... Отак то, сину, не треба журитись по батьку та матери, їм дуже добре жити.

— А як хто жив не по правді в світі, тих вже де душі живуть?

— Тих, сину, борони Боже, душі у пеклі мучать ся; ти може бачив у нас дома картину страшного суду? — ось хай я тобі покажу, там ти все побачиш, як грішні душі киплять на огні у смолі та в сірці в казанах.

Після таких чудових оповідань Василь робив ся веселішим, менше журив ся по батьку й по матери і почав виходить до хлопців на вулицю, почав ходити до річки рибу ловить, у ліс по ягоди, а там незабаром і жнива настали; хоч Василь сам і не жав свого жита: йому люде добрі пожали і позвозили; він тільки молотив по малу та й то не сам, товариші йому помагали, а вечером, то навмисне зіходились під його двір пісень співають та казок розказувать, щоб як небудь йому тугу розважати.

І Василь мало-по-малу привикав та збирав свою силу, щоб нове горе перенести, котре не забарилось до його навідати ся. Днів за три перед Маковіюм Ганнушка ні з сього, ні з того заболіла і як не було її на світі, через три дні і вмерла.

Боже мій праведний! як тільки Василь по її й плакав: як би люде не задержали, то так би в яму й загурчав, не хотів і до дому іти, ліг коло могили та й плаче: куди ж, тож тільки й усїї

родини було в його, що сестричка, без неї він остав ся, як та билина в полі, нікого рідного в світі.

— От! — казали сусіди важко зітхаючи, — як пороблено, зовсім зведеть ся семья, за рік три душі як не було; як він, сердешний Василь, і терпить таке горе?

Черниця Варка теж по Ганнушці дуже плакала, а хиба ж її так і не жаль було? вона до неї так звикла, як до своєї рідної дитини; сердешна з жалю не захотіла і із Василем більше жити, та пішла з горя в Київ Богу молити ся.

Але ж Василь і без Ганнушки оставшись не захотів іти із своєї хати, остав ся сам жити; сусіди, як і перше, не неволили Василя кидати свою хату, ходили до його ночувать і їсти варили.

Як ось незабаром прийшла бабуся з другого села, котра не мала в себе ні роду, ні хатини, яку сусіди попрохали і вона з великою радістю поселилась у Василя жити; сусіди приказали бабусі, щоб вона пильно за Василем дивилась, бо вони боялись, щоб він собі і смерти не заподіяв з горя.

Але воно й справді трохи не заподіялось того: Варка як наторочила Василю про рай, що там живуть його батько й мати і жити їм дуже добре, то він і собі захотів умерти, щоб быть у раю з своїми. На щасте, бач, він надумав ся збагнітувати своє життя не різанням і не вішанням; він просто задумав уморити себе голодом; і от так надумавшись одного дня не взяв ся ні їсти, ні пити цілий день, а вечора діждавши ліг на піч і думав, що ніччу вже й душа з його вилетить, та ще щоб душі легше було із рота вилітати, він ліг до гори і роззявив здорово рот; лежав, лежав ждав усе, от от вискочить душа і не всчув ся, коли й заснув.. Заснув і йому приснило ся: буцім то він справді вмер і став душою, тільки не голубом, як казала Варка, а таким же як і був хлопцем; та крила стали на спині, як у янголя; розмахавшись крилами підлетів він аж під саму хмару. Літав літав і прилетів на якусь високу гору; дивить ся, на тій горі садиче здоровий-прездоровий, та самі все яблука та груші висять, а дітей в садку така сила, що й перелічити не можна; усе бігають, та грають ся, та квітки рвуть. Дивить ся Василь, і Ганнушка з дітьми бігає, квітки рве; він її почав кликати та за нею бігти, а вона од його тікати, бігла, бігла і заховалась у куш якогось дерева. Василь за нею до куща, розгортає куш, шукає її, як ось замість Ганнушки, як вискочить з під куща здоровенна гадюка, як гламоне Василя за ногу, як закричить він з ляку і прокинув ся. Прокинув ся та зхопивши себе за ногу сів і плаче на

печи; баба чує — Василь чогось з просоння голосить, засвітила світло та до його на піч, питає: а чого се ти, сину, плачеш?

— Гадюка мене укусила за ногу, — каже Василь.

— Яка гадюка? — питає злякавшись баба, — де вона там на печи взяла ся? — присвітила ближче світло, дивить ся так: нога в його червона як жар і саме на литці, — спік на гарячій печи; — се ти її сину опік на гарячій печи, — каже баба; — гарно не підослав свитки та й ліг так.

Довго сидів Василь задумавшись, не міг ніяк розібрати, що воно таке з ним було, чи він то справді умірав, чи сон такий приснив ся.

— Чи ви, бабусю, чули в ночі, як я із хати виходив? — запитав Василь бабу.

— Ні, не чула сину, та ти здаєть ся і не виходив, кріпко спав усю ніч.

— От, бабусю, який мені чудовий сон снів ся, такого мені ще й зроду не снилось: буцім то я вмер, тільки не знаю, може то я й справді вмів, бо я хотів умертвити себе, щоб бути з своїми на тім світі. Ото ви як давали мені їсти борщу та каші, а я не схотів нічого їсти і був цілий день голодний, щоб умерти з голоду; у вечорі я ліг на печи, роззявив рота і ждав, що душа вилетить з мене, і вже не знаю, як вона вилітала, тільки здалось мені, що я став з крилами як янголи і полетів у рай. Там і Ганнушку свою бачив, хотів до неї підійти, а вона од мене утікла і заховалась у кущ; я тоді до куща, розгортаю та Ганнушки шукаю, а відтіля як вискочить гадюка та мене за ногу і вкусила; я осе й прокинувся од того.

— Бач, сину, гріх так робить, гріх морити себе голодом, — сказала з жалістю бабуса, — ото на тебе Бог і наслав такий страшніючий снище за те. Уставай та вмивай ся, бо вже на дворі світає, поїси чого небудь; бач, як ти змарнів за день не ївши нічого.

Василь і справді за день добре проголодався; вчорашню вечерю як за себе кинув, ще потім попросив і сала; як би хто з жиру так зробив, то можна б і пугою постьобати за те, ще й другий день їсти не дати; але Василь бідолаха не з жиру се зробив, а через своє одиноцтво, через своє тяжке горе, тим то бабуса на його і не посварилась, лишень зкривившись плакала на його глядя.

Через кільканадцять днів після сього, раз Василь сидів самотою в хаті і йому почув ся Ганнушчин голосок, немов вона забалакала що. Василь з радістю став прислухати ся та озиратись

по хаті, думає: чи не прилетіла душа її з того світа одвідати його. Але скільки він не прислухав ся, куди не заглядав, не чув більш голосу і не побачив нічого такого, навіть і комаря в хаті не було; одна тільки хусточка і лежала на лавці, якою запинали головку Ганнушці. Узявши в руки хусточку Василь подивив ся на неї і почав плакати і втерать хустиною сльози. Ганнушки Василю жальніше над усіх було, він нею як квіткою втішав ся, цілий вік думав з нею жити.

Наплакавшись доволі Василь вийшов за ворота подивити ся, чи не вглядить кого з товаришів, щоб поговорити та розважить своє горе; поглянув на всі боки — не видно нікого, постояв трохи і надумав ся: — піду на гробовище та одвідаю свою рідню і пішов собі. Рідня Василева була похована у в однім місці; батько та мати лежали рядом, а Ганнушка у їх у ногах. Могила Ганнушчина була ще зовсім свіжа, навіть і квітки не позасихали, котри ми була уся могила обкладена; ставши над Ганнушчиною могилою Василь побожно перехрестив ся і впав на могилу гірко обливаючись слізьми; довго він плакав, переходячи з могили на могилу і під кінець на одну як припав та там і заснув, до самої півночі проспав. Опівночі прокинув ся і дуже злякав ся, бо він забув, де він і є; але протерши очі дивить ся, при місяцю хрести біліють; бач, де я, — здумав він; — як я заснув? перехрестив ся разів двічі і пішов скорійше до дому.

Ідучи вулицею Василь zobачив у переді під одним двором лежало щось біле, так як мов би собака. Василь його за собаку й прийняв і ідучи мимо тину виломив собі дрючину, щоб бува, як кинеть ся до його собака, було чим обороняти ся.

Виломивши дрючка Василь сміло йшов і зовсім наблизив ся, але собака не кидаєть ся на його і не гавка. Став, постояв, придивив ся, на собаку не підхоже, а щось инше, — чи воно не відьма? — подумав Василь і почав хрестити ся; перехрестив ся разів скільки і пройшов мимо оглядаючись назад, щоб бува знишку не схопило; одійшов він далеченько, а біле щось усе лежить на однім місці.

— Що-ж воно таке є? — дума Василь, — як би відьма, то вона певно кинулась би до мене; мабуть то хтось загубив що небудь, давай завернись та подивлюсь на його зблизька; як що відьма то лежить, то я її дрючиною одгону, а як не сила самому буде, закричу пробі, щоб бігли люде рятувати.

Надумавшись так і пішов до того білого; підійшов як є до його, дивить ся, щось білим полотном замотане, мов би мала ди-

тина; постояв трохи і хотів у руки брать, але на Василя острах напав: коли-б вона за руки не гламонула, дай сперше поверну його палкою, і тільки що дотронув ся палкою, як заверещить видтіля дитина: ку-ва! ку-ва! Василь почувши крик злякав ся, як печений одскачив і побіг скільки вхопило духу; далеко одбіг, але оглянув ся, дивить ся, за ним ні хто не турить ся.

— Що-ж воно є? — дума він; — а дитина на всю вулицю репетує ку-ва! ку-ва! — наче так як і дитина, — дума Василь, — та чого-б вона там на вулиці валялась, хто-б її кинув?

Постояв трохи і надумав ся: дай піду її перехрещу і візьму; як бува то лежить що недобре, то воно од хреста ісчезне, а як дитина, візьму її до дому, може то Бог мені послав замість Ганнушки.

Надумавшись так вернув ся до дитини, перехрестив її тричи і взяв на руки; розгорнув пелюшки повернув до місяця придивив ся: мала дитина; з радости не став довго й розглядати, ірвонув скільки сили до дому.

Бабусі Васильової і дома тоді не було як він пішов на гробовище; приходить вона до дому, дивить ся, його в хаті нема, — се він мабуть з хлопцями десь гуляє, — подумала вона, але вже й вечір був і смерклось добре, а Василь не приходив. Стара почала клопотати ся; підождавши ще з півгодини пішла сусідів питати; у три хати сходила і ніхто не бачив, так і прийшла до дому. — Де-ж він є? — дума стара, — коли-б, борони Боже, не заподіяв собі чого, ще на мене нападсть буде, скажуть, стара сучище хлопця не берегла. Довго стара журилась і плакала і, ізнемігшись лягла, погасила світло і почала дрімать... коли враз як біжить Василь у хату, як гуконе на всю глотку: бабуся! ти в хаті?! скорій світи світло!

Бабуся як опечена зхопилась і в одну мить злізла з печи: — Василю що з тобою? ти цілий? ти живий? — запитала його.

— Скорій світи світло, я дитину найшов! — репетував Василь з радости, дитина теж почала плакати.

Почувши дитинячий голос стара трохи заспокоїлась і стала світить лампу, але руки її здорово дріжали з ляку і вона засвітивши лампу ніяк не могла настромити скло на горілку, сяк так настромила боком і сіла на лавку.

— Ох, та й перелякав же ти мене, так перелякав, що я подумала, що за тобою хто з ножем гонить ся, бо зна що я й подумала...

— Дивись, бабуся, се дитина? — теребив Василь до неї під пику.

— Де ти її взяв? — питає стара, — чия вона є?

— Бог мені дав бабусю, — казав сміючись Василь, — я її найшов; і розказав усе бабі, як йому трапилось її найти.

— А давай я на її подивлюсь, що воно таке є, хлопчик чи дівчинка?

— Се ти собі брата найшов, — сказала стара узявши дитину в руки.

— Хлопчик, бабусю?

— Хлопчик.

— А як же його звать? — питав Василь і аж сляв з радощів.

— Сього вже я не знаю, — одказала стара, про се ми аж завтра визнаємо.

— А хто ж нам про се скаже?

— Та хто ж, понесем у церкву перехрестим, піп і скаже як звать.

— А може він вже крещений?

— А ось я зараз узнаю, — сказала стара, — як що є в його на шиї хрещик, то значить дитина хрещена вже; — розгорнувши пелюшки, стара почала обдивляти ся дитину і побачила срібний хрещик на шиї, який був на шовковій червоній стьожитці; воно вже хрещене, — сказала стара; — тільки, що воно за дитина? воно не з мужицьких, пелюшки на ньому панські. — Розгортаючи далі пелюшки, стара напала носову хустку, в якій було щось завязане узликом, — а на, подивись, сину, що там є?

Василь, розв'язавши хусточку, найшов там гроші і якусь записку; гроші були бомажки.

— Гроші, бабусю! — крикнув Василь, — дивить ся: аж ціла жменя.

— Так і є, що гроші, — здивувалась стара, — та ще глянь і не малі гроші, — самі бомажки.

— Ось я їх зараз полічу, — сказав Василь і почав лічити три рублі! п'ять! десять! п'ятнадцять!.. угадайте, бабусю!

— Скільки?

— Аж цілих тридцять карбованців!

— Дак от диво! — дивувалась стара, коли б ще нам чого не було за сю дитину... а ну дивись що, воно то ще за записка, чи розбереш?

Розгорнувши клаптик бомажки, Василь почав по складам читати: По-ки-ну-та ди-ти-на хрещеної віри, ймення йому Павлусь; прохаємо годувати і доглядати як своє рідне, гіркі обстанови примусили його кинути...

— Що, розібрала, бабусю?

— А як же не розібрала, Павлусем звать, хрещеної віри.

— Я його, бабусю, нікому не оддам, буду сам годувать і берегти.

— Ні, сину, ти його не вигодуєш, мале воно дуже, йому з тиждень усього, його треба годувати молоком.

— Ну то що, як молоком; молоком і буду годувать, канфети буду купувать, пиріжки пшенишні, грошей багацько є.

— Ні, сину, він того нічого не їстиме, що ти кажеш, йому треба матиного молока з груди, а в тім, як не піде навмируше, то можна і таким молоком вигодувати, бо я й сама зосталась без матери двохмісячною, а бач і виросла.

— Значить, бабусю, можна вигодувати? — Та вже як Бог поможе, то й вигодуєм.

— Як би се, бабусю, було в нас молоко, то я б йому й зараз дав, щоб він не плакав.

— Підождем, сину, до ранку, тоді де небудь добудемо.

— А він же з голоду не вмре до ранку?

— А Бог його знає,— сказала стара,— а дитина усе плакала, та так жалібно, аж скиглила. Василь і не одступав од дитини, одно зазирає в її у вічі та трогав рўчки та ніжки, мов пташеням гуляв ся.

Дитина мабуть то дуже їсти хотїла, одно плакала та й плакала і стара почала боятись, щоб вона й справді до ранку не вмерла не ївши. — Що з нею робить? — бідкалась вона, — як би се в день, то понїс би до такої молодиці, що дитину годує, нехай би погодувала трохи, а то куди ти ніччу підеш, та близько й нема таких... та стій! — здумала стара, — я, дивись і забулась: воно в Тетерикової Настї позавчора тільки дитина вмерла, от би щасте, як би згодилась дитину погодувати.

— Хто такий бабусю?

— Та Настя Тетеричка.

— Дак я побіжу покличу її, тільки ми їм не дамо Павлуся, хай нам.

— Та вони й не візьмуть, у їх своїх четверо дітей.

— Ну, дак я побіжу.

Положивши гроші в шафу, Василь як вітер полетїв із хати; він дуже радий був такому щастю і певно думав, що то йому сам Бог дав Павлуся замість Ганнушки.

Прибїгши до Тетерикової хати спинив ся на призьбу та як загрюкотїв по вікнах, трохи і шибок не побив.

Тетерикови почувши таку грукотньову так перелякались, що

думали або хата горить, або розбійники в хату лізуть; в одну мить із хати вискочили, дивлять ся, і хата не горить і пожеару близько нема...

— Одчиняйте скорій! — гукав Василь під фірткою.

Упустивши Василя в двір і взнали в чім діло; Тетерик старий сказав йому: ну, хлопче, щасливий твій Бог, що ти сирота, як би кому іншому, їй Богу б морду розбив до крові, ти нас так перелякав, що ми й зуб на зуб не попадем.

— Не сердіть ся, дядьку, се я з радощів так зробив.

— Я то не сердюсь, тільки в другий раз так не роби, а то на сердитого як наскочиш, то зіси доброго прочухана.

— Піди, Насте, узнай, що там у їх є, а я дітей присплю і сам навідаюсь.

Тетеричка прийшовши до Василя в хату, як побачила малу дитину, так і залила ся слізми; їй здало ся, що то її маленький Кирилко був, яким вона за два тижні і не навтішилась добре.

Приложивши до груди дитину, Настя почала жалібно причитувати: О, моє манюсінке, їсточки схотіло! о то мати така добра, не хотіла хлопчика годувати; цить, цить, маленьке; ми тобі їсточки дамо!.. — Мабуть то давно голодає бідна дитина, — сказала Настя до старої, — дивіть ся, дивіть ся, як припало до груди та кріпко так ссе, мов рік йому вже, а очицями як ясно дивить ся, мов вимовить що хоче.

— Ах, моя сестричко, — сказала журливо стара, — німий язик у його, воно б тобі сказало: спасибі тобі, моя добродійко, що ти мене од голодної смерти збавляєш. — Бабуся промовила сі слова та й заплакала з жалю. Василь бідолаха і собі заплакав: осе сирота, — подумав він про Павлуся, — далеко гірший від мене.

Через скільки хвилин і Тетерик прийшов у хату. — Ну, що тут вам Бог дав? — питає.

— Братіка Бог дав Василю, — одказала стара.

— Ну, поздоровляю тебе з братом, — сказав Тетерик осміхнувшись, — осе брата ти собі найшов, а там років через три і молоду собі найдеш, усе по Божому робить ся. Бог лучче нас знає, будем його тїшити, хай великий росте та щасливий буде!..

На другий день уся Соснівка взнала про Василеву находку, і повна хата найшло людей дивить ся на дитину та розпитували Василя, як він її найшов.

Тетерик тут за батька порядкував, він та трохи любив випивати і надумав ся хрестини справляти: — а що братці? — зго-

монів він на мужиків та на жінок, — давайте лишень на четвертину скинемось та випемо по чарці, а то може за сією дитиною ніхто й по чарці не випив.

— Та треба б випити, — сказали де які, — ся дитина, як видно по пелюшкам не мужицького заводу, а мабуть то якоїсь пані з города, де хрестин та иншого не дуже то поважають.

— А може ся дитина і не з города, — умішались деякі.

Який там хрін не з города і не видно хиба: по одному хрещику пізнати можна.

— Ет, почали варнякати! — загомонів на всіх Тетерик, чия б вона не була, а тепер наша. Давайте по пятаку та пошлем, випем по чарці і порадимось, що з нею будем робити.

Через півгодини в Порошунівій хаті, мов справдішні хрестини були: мужики четверть горілки принесли, а жонота нанесла усякої страви і повна хата як раз була народу; пили, та закусували, та пісень співали; як ось вже під кінець один сусід надумав ся і загомонів: — а що, братці? — ми пить пемо, а про малого і не гугу, треба ж побалакати, хто його буде годувать і яке йому прозвище буде?

— Еге! еге! — загомоніли всі, — об прозвищу, дивись, ми й байдуже; треба придумати, без прозвища ніхто не живе, а ну думайте.

— Та я вже надумав ся, — озвав ся один.

— Ану кажи!

— Давайте ми його прозвемо Найденком, через те, що він найдений.

— Еге! еге! се й добре, Павло Найденко, отак і будем прозивати.

— А по мойому б не так, — озвав ся Тетерик.

— А як же? — спитали де які.

— По мойому слідує його прозвать Богданом, бо його Василю Бог дав.

— Осе так, — сказали більша половина, — се краще буде, так Богданом і нехай, у нас колись був і батько гетьман Богдан Хмельницький, хай царствує, а сей хай великий росте!

Послідне прозвище прийшло ся всім дуже до вподоби і де які сказали Тетерику:

— Ну та й Кузьма Семенович, добре вліпив, тобі б слідує старшиною в нас бути, ти б добре діло повів.

— А що ж думаете не повів би діла? — казав жваво добре підпивши Тетерик, котрому ся річ дуже до вподоби була, — ви

думаєте, що осе я ликом підперезаний, дак і розуму в мене нема? Еге хлопці!!

До самого вечера Соснівці пили горілку та раділись, що з дитиною робити і постановили: що коли Василь її найшов, то йому вона й застаєть ся, але Тетерикову жінку попросили, аби вона підгодувала трохи, поки мале научить ся їсти де яку їжу; Тетеричці за те давали і десятку грошей, але Тетеричка грошей не взяла, сказала: я сирітськими грішми не наживу ся, як Бог дасть здоровя трохи погодую, все може за те трохи гріхів збавить ся.

Як тільки Василь випровадив мужиків із хати, зараз же достав на горищі колиску і почав Павлуся гойдати та пісні співати; мов та люблязна мати над своєю дитиною, так Василь над Павлусем побивав ся: цілісінський день так його на руках і виносе, але на ніч Тетеричка до себе брала Павлуся, дак і там Василь сидить поки і мале не засне.

Де які, правда, з Васильових товаришів глузувати почали з Василя: — ач, каже, здоровий уже, а й досі дуріє, з дитиною няньчить ся; але Василь на те ще й малуватий трохи був, шіснадцять років усього було йому; де там йому про роботу думати.

Рік минув, а Василь за Павлусем і не счув ся; Настя Тетеричка як є рік і годувала Павлуся груддю, але на другий рік сердешна захворіла, та так дуже, що трохи й не вмерла. Тижнів два дуже трудно прийшло ся Василю поки одвик Павлусь від груди; найбільша морока була в ночі, як би не стара бабуса, то чи й справив ся б Василь сам: ні канфети, ні пряники — ніщо не помога, одно гу-у! та й гу-у! цілу ніч.

Але хоч і була Василю здорова морока з дитиною, та він на те не гнівив ся, з усеї сили старав ся забавлять малого.

Василю своєю жоночою похилостю жінкам дуже подобав ся; кожної неділі й празника жінки йшли до його гуляти та Павлуся потішати; як коли, то повнісінька хата найде жоноти та нанесуть йому всякої їжі: та глечик молока принесе, та сметани, а та вязку бубликів і кожна жінка візьме Павлуся на руки і почучукає.

— А що Василь? — питали жінки, — тепер мабуть тобі веселійше стало з Павлусем жити?

— Еге, — казав Василь, — тепер мені за Павлусем ніколи журитись по батьку та по матери.

— Куди ж, — мовили жінки, — ми вже ось не до тебе і родились на те, та й то під час як розходить ся дитина, ніяк ладу не даси їй.

Минуло чотири роки.

Павлусь уже хлопчиком таким став, що коло його не треба було ніякої няньки, аби лиш нагодував його та випустив на вулицю, — і цілий день бігатиме з дітьми.

Василь за той час сяк так зібрав ся на гроші і купив собі коняку, почав хазяїнувати, орать та сіять своє поле, і куди б він не їхав чи то орати, чи за копами, чи куди инше, то вже конче і Павлуся з собою брав, нікуди й кроку без нього.

Але раз однії днини зібрав ся Василь їхати на поле овес косити; устав він зарані, удосвіта, ще дуже темно на дворі було, щоб холодком попокосити ся, бо холодком овес м'якший косити; налаштував усе на возі, що треба було і увійшовши в хату почав Павлуся будити; разів три гукнув, а малий і не озиваєть ся, так кріпко заснув. Баба і каже Василю: „та на що ти, сину, його будиш, хай спить собі, поганяй сам на поле, а він нехай дома.“

— Дак він без мене буде плакати, — каже Василь.

— Чого там він плакатиме, я його випущу межи діти на вулицю, він і буде гулять.

— Ну, нехай і так, — каже Василь і поїхав на поле сам.

Бабуся оставшись дома витопила піч, наварила снідять, а за тим і Павлусь устав; нагодувала його і випровадила на вулицю до дітей, а сама пішла до клуні перевесла крутить на овес.

Діти гуляли гуляли під двором і вибрались на серед дороги, посідали на дорозі і почали з пилу каганці робити; пилу на дорозі багато було, звісно жнива, коповіз їздять часто, а тут ще й дощу більш тижня не було — його й натерли по коліна...

Шельмини діти так загулялись на дорозі, що не вгледіли, як і возом на їх наїхало; чоловік їхав за копами, кінь біжить по дорозі; а з під копитів курява піднімаєть ся, чоловік за курявою і не вгледів, що діти сидять на дорозі, та прямо на дітей і наїхав, — так уже на гріх ішло; де більші ж діти забачивши коня позхоплювались швидко з дороги і повтікали геть, а менших двоє не встигли: Павлусь та дівчинка мала; їх і переїхало возом. Дівчинці одну ногу потрощило, а Павлуся сердешного у вздош переїхало кованим колесом, животок помняло, що й зад виліз, грудці і уха отдавило; бідна дитина і до вечера не дожила, умерла.

Ох! що тільки з Васильом і було, як сказали йому на полі; сердешний і на ногах не встояв, так і вдарив ся об землю; як би водою не одлили, то мабуть би й дійшов на місці...

Смерть Павлуся так уразила Василя у серце, що він і перенести її не зміг: як приїхав з поля, як побачив свого Павлуся, зробив ся як не в собі, годин дві сидів над Павлусям та все ди-

вив ся на його страшно-престрашно; здавалось, мов зараз ухопить і почане його метать... І хто з людей не заходив ся балакать що до Василя, він і слова ні докого не обізвав ся, а потім, як смеркло на дворі, вийшов із хати і тільки й бачили його. Де не шукали, ніхто не бачив і не чув.

Заховали самі і Павлуся, а Василь не приходив, аж тільки на четвертий день нашли його, і деж нашли: у річці утопив ся.

Не знаю вже: чи таки доведеть ся Василеві бути у раю з своїми, куди йому так дуже хотіло ся?...

А. БОБЕНКО.

Народи сплять, а Божа воля
Що дня вершить ся і без їх:
Творить усюди нову долю,
Та не однакову для всіх.
Одні иопрежньому панують,
Мов їм судилось панувать,
А другі стогнуть і сумують,
Во нігде й хліба добувають...
Земля богата, і широка
Над нею небо простяглось;
Горить і сонце яснооке,
Мов первий день, як занялось.
А серед ночі дрібні зорі
Росою кроплять степ і гай
І місяць плаває по морю
Ввесь Божий мир, неначе рай...
Чого ж одні живуть панамі,
Ще може краще, ніж в раю,

А другі гнутця під тинами,
Або валяютьця в гною?
Чи не того, що за Адама
Господь і землю й труд прокляв?
Зробив робітників рабами,
А лежобокам панство дав...
Ні не того: либонь народи
Не Божі діти, а, мабуть,
Вони звірючої породи,
Як учать мудрі, — може й бути.
А коли так, то і не треба
Про те ні думать ні гадать,
Щоб спромогла наука з неба
В звірюче серце попадять.
А без тії науки серця
І мільони літ пройдуть,
А все так буде, як ведетьця.
Всі люди долі не діждуть.

Питонс про третичного чоловіка в новійшій літературі.

Першу вістку про минулого чоловіка основану на археологічним матеріалі подибуємо у старинного римського письменника Люкреція. В своїм творі „De natura rerum“ згадує він, що давний чоловік уживав дуже примітивних домашніх знарядь. Потрібну для свого життя роботу мусів він виконувати власними руками, а камінь і ломака були його найпершими штучними знаряддями.

Погляд Люкреція се неначе *lux in tenebris* в поглядах на археологічний матеріал старого світа. А мали його так Греки як і Римляни подостатком. Так при ораню піль як при копаню керниць добувано їх в великім множестві. Були там і примітивні знаряддя биті з креміння і знаряддя кам'яні з видним уже на перший погляд ока обробленем. На сі твори прадавного чоловіка дивили ся старинні иньшим оком ніж ми нині. Вони уважали їх за дарунок небесних богів і приписували їм найдивачнійші прикмети. Через те був за ними великий попит. Начальний полководець римської держави Гальба каже спустити озеро в Кантабрії, коли побачив, що вдарив у нього грім. На дні озера знайдено 12 старих, крем'яних знарядь, які дістали ся в руки Гальби і він уважав ся від того часу за вибранця Богів. Сим інцидентом поясняли се, що в недовзі потім дістав ся Гальба на римський престол.

Взагалі до крем'яних та кам'яних знарядь привязувані були великі благодати. Їх цінено високо яко найпевнійші амулети, які відвертали усякі нещастя, а помагали для щасливих воєн, нищення ворожої фльоти або здобування міст. Що такий погляд огорнув був цілий старинний світ, на се маємо доказ на однім кам'янім топірці Халдеї, на яким вириті букви передсемітського язика. По гадці археологів букви сі мають більше як пять тисячів літ.

І в віках середних не змінили ся в нічим погляди на кам'яні знаряддя минулого чоловіка; за ними дальше признавано надприродні, чудотворні прикмети. Ми маємо звістку, що візантійський цісар Алексій Комнен іслав 1181 року німецькому монархови Генрихови IV в золото оправлений звичайний кам'яний топорець і за ним признавано чудотворні сили. Такого погляду на значіне археологічного матеріалу боронить і церков устами своїх достойників. Яко найклясичнійший примір того, нехай послужить нам деталічний опис чуд, які творять крем'яні стрілки.

Автором сего опису був єпископ Марбод в XII століттю. По його словам приносять вони такі користи: довгий вік, легкість породи, спокійний сон і гарні мрії, безпечність перед бурями і громами, і т. д.

За велику антитезу тим усім поглядам мусимо уважати погляд Михайла Мерсаті, інтенданта ватиканських городів, при кінці XVI віка. В сїм погляді видно вже пильну обсервацію і поважну рефлексію. Написав він розвідку, в якій каже, що ті кам'яні знарядя, які так часто добуваємо з землі, були творами людської руки і їх уживав чоловік до епохи відкриття металевих знарядь. На жаль сей ясний погляд Мерсаті не був уділений ширшим верствам. Праця його зістала ся в рукописи аж до року 1717.

Вік XVII творить зворот в поглядах на добуваний кам'яний, археологічний матеріал, як також і взагалі на питання минулого чоловіка.

Іван-Яків Scheuchzer підносить в своїх творах *Herbarium diluvianum* 1713 р. *Musaeum diluvianum*, 1716 р. і в *Physika sacra* істнує чоловіка в добі ділювіяльній, а на доказ сього вказує на останки чоловіка, знайдені ним в баденським міоцені. В приналежности своєї находки до ділювіяльної епохи був він свято переконаний і тому назвав її свідком біблійного потопу, *homo diluvii testis*.

В році 1730 ноявляеть ся праця бравншвайгського професора Essard-а п. з. „*De origine Germanorum*“, в якій він ясно приймає істнує кам'яної епохи. Його погляд аналогічний з поглядом Люкреція. Одначе з огляду на матеріал, яким послуговував ся Essardus, перевисшає він його о ціле небо. Essard мав перед собою цілі маси кам'яних знарядь, зібраних з німецьких територій, студював їх простеньке оброблене та протиставляв добу каменя вікови металю. Його погляд був zarazом далеко ширший, ніж у його попередників. Він зазначає виразно, що камінь був у всіх народів одиноким матеріалом перед винаходом заліза і тому назвати його можемо першим археологом з універсальним світоглядом.

Чотири роки по опублікованю праці Essard-а бачимо у Франції археолога Mahudel-а, якого виступ був незвичайно важним в історії розвою археології. Він потрафив тим предметом заінтересувати широкі круги учених, які кинувши ся до збираня праісторичного матеріалу похнули щойно народжену галузь науки на ширшу воду. Його погляд приймає Buffon 1778 р.

При кінці XVIII віка, а саме 1791 року виступає Blumenbach уже з скристалізованим поглядом на істнує ділювіяльного чоловіка. Він говорив, що вже перед нашою епохою замешкував чоловік землю і що слідів його істнує в тих часах належить шукати в покладах ділювіяль-

них. В першій хвилі здавало ся, що сей ясний і раціональний погляд прийметь ся та що підпертий новими аргументами узисканими в чим-раз більше зростаючій матеріалі археологічній набере конкретнійші форми. Однак стало ся щось противне, аналогічне до того, що лучило ся в антропології. І цілком так само, як там Schafhausen стрінув ся з опозицією Вірхова, так тут натрапив Blumenbach на противний погляд великого на той час на полі природознавства авторітета Cuvier.

Сей славний порівнюючий анатом не міг ніяк погодити погляд Blumenbach-а опертий на законі еволюції зі своєю теорією катастроф і тому виступив проти неї дуже рішучо. Істнованє ділювіяльного чоловіка було-би запереченєм його теорії; він істнувати не міг, бо зістав сотворений по останній катастрофі, підчас якої вигинуло усе, що було в добі попередній.

Супроти сліпої віри в погляд Cuvier не найшов голос Blumenbach-а не то понертя зі сторони дослідників тогочасних, але прогомонів без відгону.

Ще й з другого боку загребав Cuvier погляди своїх попередників, що признавали закон еволюції. Він „виказав“, що находка Scheuchzer-а не представляє ділювіяльного чоловіка, але що кистяк сей належить до саламандри. Тоді то виповів Cuvier памяті слова: „l'homme fossil n'existe pas“, слова, які стали ся на довший час догмою в антропології. Хто проти нього посмів-би виступити, не міг бути уважаним за чоловіка наук.

Такий стан річі був причиною повстаня дивоглядного, компромісового погляду в археології. Компроміс сей полягав на тім, що в ділювію чоловік істнувати не міг і не істнував, а увесь археологічний матеріал з доби ділювіяльної приписано чоловікови четвертичному.

На щастє побіда Cuvier була лише хвилевою. Проти нього виступає один з першорядних англійських геологів Gyll, який полемізуючи з выводами Cuvier збиває його погляд богатим палеонтологічним, геологічним і археологічним матеріалом.

Тим часом ідуть розкопки за розкопками, багатіють археологічні музеї і кристалізують ся методи.

В році 1823 відкриває Ami Boue недалеко Saar-у останки ділювіяльного чоловіка, а пять літ опісля знайшов Tournal в гротах Bize департаменту Aude кистяк чоловіка, а обіч нього кости звірят ділювіяльних. Тогож року описує Christol свої досліди в печерах департаменту du Gard в Notice sur les ossements humains des Cavernes du Gard, а десять літ опісля знаходить Boucher de Perthes в долині ріки Somme в околицях Abbeville і Amiens сліди чоловіка побіч костей ділювіяльного носорога і слона.

В році 1838 поїхав Boucher de Perthes до Парижа, де показував геологам сокіри, ножі та иньші знарядя минулого чоловіка. Висміяно його, хоч у тімже році Rigollot дійшов до аналогічних конклюдзий та голосив істноване ділювіяльного чоловіка. За ним стає незабаром Falca-ner, Prestwich і Yohn Evans.

Час робить своє.

Зоолог Schmerling находить в бельгійських печерах, а саме в гротах Engis і Engihaul кусень людського черепа побіч костий печерного медведя і гієни та слона і носорога. Пять років по тім великім відкритю 1838 року виходить книжка Marcel-я de Serres-a п. з. *Essai sur les cavernes à ossements*, в якій він освідчив ся ясно за істнованем ділювіяльного чоловіка.

Зворотною точкою в питанню істнованя ділювіяльного чоловіка був рік 1853. В сім році відбув ся зїзд природників в Aberdeen, на яким виступив з відчитом Gyll і одобрил погляди Boucher-a de Perthes-a. Десять літ опісля видає він намятну працю н. з. *The geological evidences of the antiquity of man*, і по ній утихли усі протести проти істнованя ділювіяльного чоловіка.

Разом із збиранем археологічного матеріялу доконують ся дослідди чисто антропологічні. 1856 року відкрито в гроті під Düsseldorf-ом череп ділювіяльного чоловіка названого неандертальським, 1887 року знайшов Fraipont з Leodium в печері Spy d'Orneau в околиці Namour-у сліди двох людських індивідуумів побіч костий носорожцїв, мамутів, та печерного медведя і гієни. Находка та, побіч якої найдено багато крем'яних знарядь була зачислена французьким археологом Mortillet до типу мустерського.

З поміж иньших значнійших знаходок згадаємо находку з Malarnau в Піринеях, з Olmo в Італії, з Предмосту в Моравії, з Підбаби і Вінарич в Чехії, з Крапіни в Кroatії, з Fugrooz в Бельгії, з Ойцова в Польщі, з Chedda в Англії, і т. д.

Завдяки археологічній праці Rutot-a і Mortillet-a назбирало ся так багато артефактів з ділювіяльних часів, що можна було їх уже поділити на певні підрядні доби. Варті особлившої згадки артефакти з отсих місцевостей: з Reuthel, оселі положеної на схід від Ypres в Бельгії; тамошні еоліти зачислено до найстарших верств ділювіяльних; відкрив їх Rutot; дальше з Maffle, Mesvin, Strepy, Chelléen, Acheul, Moustier, Solutre, Madeleine і Tourasse.

Головно ва підставі археологічного матеріялу з тих місцевостей уложили Rutot, Mortillet і Forrer археологічні таблиці, називаючи по-

одинокі епохи ділювіяльної доби іменами тих місцевостей, в яких найдено найгарніші окази знярядь переделювіяльного чоловіка ¹⁾).

По категоричнім стверженю істнованя ділювіяльного чоловіка винула у Rutot, Mortillet, Kraus-e і Forrer-a думка, чи не жив чоловік в епосі передділювіяльній, а саме в віку третичнім. Ідея третичного чоловіка зроджена була уже давнійше і заки піднесли її на підставі ділювіяльних артефактів Rutot, Krause і иньші, мала вона уже в тім часі багато стороників і ревних оборонців; а підніс її уже в році 1867 католицький аббат Bourgenois. На зїзді антропольогів в Парижі виступив він з рефератом, в яким доказував принесеними зі собою еолітами істнованє третичного чоловіка. Він бив головно на се, що крем'янні окрушини не були ділом чинників фізичних ані хемічних, але що в їх обробленю пробиває ся певна, з гори означена ідея і ціль, надана розумною істотою. Зїзд прийняв холодно погляди аббата. Здавали ся вони для його учасників занадто революційними. Тут мусимо зазначити ще раз, що се були щойно шістьдесяті рокі, в яких не була ще цілком порішена справа чоловіка ділювіяльного. З огляду на сю обставину буде нам більше зрозумілим той холод, яким спіткали Bourgenois-a. Одначе він не зражував ся сею неудачою, але працював в раз обраїм напрямі дальше. Запападливо збирав він і дальше еоліти шнираючи за ними по Бельгії і Франції. На зїзді 1872 року виступив він зі своєю гіпотезою в друге. Була вже певна різниця в поглядах учених за тих пять років, бо хоч Bourgenois і тут не стрітив ся з спочутем учасників зїзду, то все таки вони його виступу не ігнорували. Зїзд вибрав з поміж себе комісію зложену з 15 членів і їй поручив розібрати справу аббата; по многих засіданях комісії стануло по стороні Bourgenois-a вісім а проти лише 7 членів. Се було уже побідою для нього, і ся побіда зробила імя його не лише голосним, але зєднала йому цілий ряд пильних дослідників і тим зробила справу третичного чоловіка актуальнійшою.

Одним з чільнійших оборонців сего погляду був Португалець Ribeiro. На зїзді антропольогів в Лізабоні 1880 року порушує він гадку Bourgenois-a і поширає її великою масою міоценських еолітів, назбираних в долині ріки Тайхо оподалік місцевости Otta. Рівночасно майже з Ri-

¹⁾

Епоха.	В і к.	Д о б а.
четвертчна.	палеолічний або луваного каміна.	туразенська. магдаленська. солютренська. мустерська. ашельська. шелепська.

bejr-om боронить третичности чоловіка геолог Nötling в Індії і Тома Willson в Америці. Перший з них описав знайдені ним пліоценські артефакти в *Natural Science* в цвітні 1897 року, а другий в праці: *La haute ancienneté de l'homme dans l'Amerique du Nord*, читаний на міжнароднім конгресі археологів в Парижі 1900 року.

Одначе побіду теорії Bourgeois-a принесли доперва праці і досліди Rutot, Kraus-e, Mortillet і Forrer-a.

Розсліджуючи культуру шеленського чоловіка дійшли брусельський геолог Rutot і берлінський антрополог Krause до виводу, що вона за висока для найдавнішого чоловіка, що мусила вона мати перед собою культуру примітивнішу. Ся фаза по думці тих учених могла мати місце перед ділювіальною епохою, а саме в періоді третичнім. Виводи свої зібрав і оголосив Rutot друком в праці п. з. *Sur une preuoe de l'existence de l'homme sur la crête de l'artois avant la fin du Pliocene* уміщеній в *Bull. de la Soc. Belge de Geologie* в р. 1901.

Рівночасно поступають досліди в терені, в яких провід ведуть Rutot і Mortillet. Сей останний розсліджує ще раз відкриту уже давніше аббатом Bourgeois третичну стоянку в місцевості Thenau кола Pontlevoу в департаменті Loir-et-Cher у Франції. По критеріям геологічним віднесено час тенеїського чоловіка до горішного олігоцену. До тогож часу зачисляє Rutot і свої еоліти, знайдені в місцевості Hautes-Fagues в Бельгії. Сї дві місцевості мають бути стоянками найпримітивнішого чоловіка, який по словам оборонців істнована третичної людини або виродив ся в пліоцені з чоловікоподібних малп, або примандрував в тім часі з інших околиць.

Тенеїські еоліти стали ся предметом завзятих спорів. Противники Rutot товаришів закинули йому, що форма третичних еолітів не свідчить, навіть при найдетальніших обсерваціях про оброблене рукою розумної істоти. Брак ідеї і ціли, говорили вони, тут наглядний: третичні еоліти були мимовольним витвором природи, або води, або нагальних змін температури абу натиску горішних верств.

Rutot, Krause і їх сторонники доказували, що ні оден із згаданих чинників не відіграв рішучої ролі в наданю форми еолітам. Вони постарали ся дати докази експериментальні. Піддали крем'яні окрушини діланю воздуха, води та тиснепю, при чім оказало ся, що вид їх не став подібним до найдених в Thenau еолітів. Rutot перевів строгу контролю назбираних ним еолітів, і як видно з його праці *Eolithes et Pseudo-Eolithes*, Bruxelles 1906, много з них сам не міг уважати за виріб чоловіка. Він признає, що вони дуже примітивні, так що примітивніших годі собі видумати, але попри се таки добачує в них ціль і ідею та слабоньку інтелігенцію руки олігоценського чоловіка. З ним згоджуєт ся і Mortillet в *Le préhistorique Antiquité de l'homme Paris 1900*, Forrer

в Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer Stuttgart 1906, Ashington в Eolithic implements ум. в Victoria Institute 1901, в Eoliths from South and Sootwest-England ум. в Geolog. Magazine т. X, 1903 p. і Prestwich в On the primitive characters of the flint implements of the Chalkplateau of Kent пом. в Journal of the anthrop. Institute 1892 p.; Klaatsch в Anthropologische und paläolithische Ergebnisse einer Studienreise durch Deutschland, Belgien und Frankreich ум. в Zeitschrift für Ethnologie 1902 p. і в Entstehung und Entwicklung des Menschengeschlechtes ум. в Weltall und Menschheit II т. 1902 p. і Reinhardt в книзі: Der Mensch zur Eiszeit in Europa 1903 p.

Проти виводів горі наведених учених опонують побіч антропологів і археологі Capitan і Mahoudeau. Перший з них скристалізував свої погляди в розвідці: La question de l'homme tertiaire à Thenay ум. в Rev. de l'Ecole d'Antrop. Paris 1901.

Ми перейдемо усі стоянки третичного чоловіка, щоб при тій нагоді залізнути ся з аргументами його оборонців. Крім стоянки в Thenay і Hautes-Fagnes маємо ще в Європі чотири важніші.

Puy Courny коло Aurillac у Франції. В році 1877 знайшов там Rames, a 1906 p. недалеко сеї місцевости Rutot і Vervorn еоліти в верствах, що належали або до горішного міоцену або до долішного пліоцену. Третичність тих верств стверджена при помочи палеонтологічних критерий. Сими еолітами займав ся Mortilet і признав їх за витвір людської руки. Епоху горішного міоцену назвав він Пікурнейською або Кантальською. Рівночасною з сею є стоянка Puy Bondieu коло Aurillac в департаменті Cantal.

Pisermi, місцевість положена між Атенами і Маратоном в Греції. В околиці розтягаєть ся простора долина вкрита на кілька метрів грубою верствою червоної глини, а де не де видніють верстви конгломератові, які уложила тут могутча струя пліоценської ріки. Наймаєр в своїй „Erdgeschichte“ подає, що поклади сі треба зачислити до понтийських. На них уложили ся грубі верстви діювіяльні, через які вгризла ся аж до верств пліоценських перепливаюча туди нині ріка Пісормі. В тих власне відкритих рікою покладах знайдено в метровій глибині велике число пліоценських звірят: малп, антильоп, і т. и., і їх кістяки до нині дуже добре заховали ся. Точні досліди над тими кістяками виказали, що усі вони мають переломану кість в тім самім місці черепа. Наймаєр перший забрав в тій справі голос і поставив здогад, що зломане кости належить приписати зубам великих звірят, які в пліоценській добі в тих сторонах жили. Інакше задивлює ся на сю справу Forger. Він збиває здогад Наймаєра, а приписує зломане костий істоті розумній, яка в часах пліоцену замешкувала сторони Pisermi. Годі припустити — каже

він — що звірята-велити убили тут таким оригінальним способом стільки звірят. Далеко правдоподібнішим здає ся йому такий здогад, що смерть тим звірятам завдала розумна істота, а саме пліоцеський чоловік. Побіч сего застановляє його і ся обставина, чому власне стільки звірят знайшло ся тут разом, а чого здогад Наймаєра не годен витолкувати. Виходячи з сього становиска, що убійником їх був чоловік, каже Forer, що утворив він собі в тім місці рід стервиска, куди зносив непотрібні части звірячого тіла. Свій погляд поирає він ще й иньшим аргументом, а саме анальогічним явищем з Achenheim в Альзациї коло Штрасбурґа. Така наглядна анальогія — говорить Forrer в Bauernfarmen der Steinzeit von Achenheim und Stutzheim im Elsass, ihre Anlage, ihr Bau und ihre Funde. Strassburg 1903 — не може бути припадковою; противно, свідчить вона очевидно про істнованє пліоцеського чоловіка, який умів уже поконувати влучним ударом каменя звірину, яка силою його перевиспала.

Близша до нас, бо належить до горішного пліоцену, третична стоянка в Kent в Англії. Викрив її Prestwich, а зібравши звідтам еоліти оголосив свої досліди друком в On the primitive characters of the flint implements of the chalkplateau of Kent, пом. в Journal of the antrop. Institute 1892 року, де боронить третичности чоловіка ¹⁾.

Пліоцеські еоліти найдено також в St. Prest, Forest Cromer Beds, в місцевости Burma, над рікою Траваді в заанґесових Індіях, в Taubach, Hundisburg-у, олігоцеські в Бельгії коло Boucelles, в Памнасі і в Америці. Є також звістка про еоліти в Африці.

Про третичні еоліти на територіях українських земель трактував В. Антонович в рефераті п. з.: Памятники каменнаго вѣка найденные въ Кіевѣ въ теченіе трехъ послѣднихъ лѣтъ, уміщенім в Трудах десятого археологічного зїзда в Ризі 1896 р. Москва 1900. Еоліти сї знайдено в Київі на Кирилівській вулиці і російські геолоґи Армашевський і Теофілактов узнали глину, в якій вони лежали, за граничну версту між третичною а четвертичною добою.

Теорія істнованя третичного чоловіка впливає чим раз більше на верх та стає майже пануючою в археологічнім світі. В тім дусі висказуєть ся Rutot в праці: Le prehistorique dans l' Europe centrale. Namur

¹⁾ Таблица третичної епохи Forrer-а :

Верства.	Епоха.	Вік.	Д о б а.
Гор. олігоцен. Гор. міоцен. Доліш. пліоцен. Серед. пліоцен. Горіш. пліоцен.	Третична.	Еолітичний або каменн лупаного.	Тенейська. Пікурнейська. Пікерлійська. Кентийська. Престенська.

1904 і Klaatsch в: Die Entwicklung des Menschengeschlechtes. Klaatsch сказав: найвим буде сей, хто гадає, що істнованє третичного чоловіка не факт. Еоліти з олігоцену, міоцену і пліоцену не мають уже нині стверджувати істнованя, але мають говорити лиш про величину територіяльних займищ тогочасних людей.

Коли що скріпило стійність гіпотези істнованя третичного чоловіка, то в першій мірі находка Dubois-а з року 1891. Найшов він на острові Яві на збоках берега ріки Benhavan оподалік місцевости Trinil останки давного чоловіка, а саме склепінє черепа, удову кість і два зуби. Кости сі знайдено серед вульканичного попелу третичного, а саме з міоцену. Палеонтологічні критерії противлять ся міоценській верстви, а ставлять находку до верстви нам ближшої — до пліоцену. Нахідка ся стала незвичайно голосною, перейшла за три роки весь цивілізований світ скріпляючи своєю третичністю квестію передділювіяльного чоловіка, поставлену в шістьдесятих роках археолоґами.

До доказів натури археолоґічної як артефакти та натури антропоналеонтологічної як находка Dubois-а зачислюємо ще й інші, які можуть бути не менше стійними як сі. Се відтиски рук та ніг, які законсервували до нині. Такі сліди найдено на третичних верствах в Австралії та сусідних з нею островах, а ужито їх для ствердженя третичности чоловіка. Знайдено їх досить велику скількість. Про них трактує Branco в: Die fraglichen fossilen menschlichen Fusspuren im Sandsteine von Warnambool, Victoria und andere augebliche Spuren des fossilen Menschen in Australien, ум. в Zeitschrift für Ethnologie 1905, Fragliche Reste und Fusspuren des tertiären Menschen, в Zeitschrift des deutschen geologischen Gesellschaft, 1904 р., Klaatsch в Reiseberichte aus Australien, в Ethnologische Zeitschrift 1906 р.

Ті три громади доказів зложили ся на те, що істнованє третичного чоловіка, здавало ся, не улягало вже і найменшому сумнівови. Здавало ся, що гіпотеза поставлена аббатом Bourgenois-ом, Rutot, Mortillet а підперта цілим рядом їх сторонників здобула собі уже панованє. Кульмінаційною точкою тріумфального походу теорії істнованя чоловіка в третичній добі геолоґічний був рік 1907. В тім році відбув ся зїзд археолоґів і антрополоґів в Штрасбурці, на яким, підчас дискусії над тенейськими і пуйкурнейськими еолітами, більшість учасників признало їх за витвір руки третичної людини¹⁾.

Одначе стійність тих поглядів почала хитати ся і не минуло кілька місяців від штрасбурського конґресу, як теорія третичного чоловіка під впливом нових строгійших наукових дослідів мусіла упасти.

¹⁾ Forrer Robert Dr. Reallexikon der prähistorischen klassischen und frühchristlichen Altertümer. Berlin. Stuttgart, с. 641.

За зворотну точку в поглядах на питанні про передділювіяльного чоловіка уважаємо рік 1906, в котрім вийшли друком праці Wiegner-a і Verworn-a¹⁾, але опозиція проти теорії Bourgenois-a зарисувала ся вже давнійше. Ми згадаємо тут голоси Capitan-a, Mahoudeau, Ranke і Penck-a, та Hoernes-a.

Capitan і Mahoudeau присвятили багато муравлиної праці тенейським еолітам. Вони зібрали їх около 2500 примірників і піддали строгій ревізії, а в хвилі коли Mortillet, Rutot і Forrer оголосили їх за твори олігоценського чоловіка, піднесли вони протест в спільно виданій праці, де виказали, що на тенейських еолітах нема слідів оброблення рукою розумної істоти²⁾.

Ranke і Penck уважають погляди археологів за далекоідучі. Ще 1900 року казав Ranke, що про існуванє третичного чоловіка й мови бути не може³⁾. Він годить ся цілком на висліди Penck-a оголошені в Mensch und Eiszeit, що слідів чоловіка нема навіть в найдавнішій ділювіяльній добі; виступають вони виразно, так, що на таких слідах можна покладати, доперва в останній, інтергляціяльній епосі⁴⁾.

Hoernes дуже скептично задивлюєть ся на третичні еоліти. Він каже, що ті які до нині знайдено не можуть промовляти за третичністю. Що до часу життя найдавнішого чоловіка згоджуєть ся він з Penck-ом⁵⁾.

Систематичну кампанію проти третичного чоловіка зачинає доперва, як ми се вже в горі зазначили, Verworn. Він обізджає усі третичні стоянки та піддає основній критиці еолітичний матеріал. Згадаємо, що наукова критика признала досліди Verworna за всесторонні і строго наукові. При них послугує ся він найновшими здобутками палеонтології і геології та орудує ними знаменито, чого бракувало подекуди його попередникам. Супроти сього можемо назвати досліди Verworna ревізією давних, в многих випадках односторонних обсервацій.

В своїй археологічній подорожі зачіплює він насамперід найдавнішу людську стоянку в Thenay в департаменті Loir-et-Cher на французькій землі. Подає докладну історію відкрить сеї місцевости та полеміку над

1) Wiegner Frietz. Die natürliche Entstehung der norddeutschen Eolithe в Zeitschrift für Ethnologie 1906 p.

Verworn Max. Archäolithische und paläolithische Reisestudien in Frankreich und Portugal в Zeitschrift für Ethnologie 1906 рік.

2) Mahoudeau і Capitan: La question de l'homme tertiaire à Thenay. Paris 1902. гляди Pettermanns Geogr. Mitteil. Literaturbericht. 1902 p. ст. 901.

3) Ranke Johannes Dr. Der Mensch. Leipzig-Wien. 1900, т. II, ст. 503.

4) Там же, ст. 420, 502, 419.

5) Hoernes M. Die Urgeschichte des Menschen nach dem heutigen Stande der Wissenschaft. Wien 1892, ст. 35.

тамошними еолітами. Спінляючи ся на дослідах Capitan-a і Mahoudeau, каже, що вони вже виказали брак слідів обробленя їх людською рукою¹⁾. Він сам вказав на ті хемічні і фізичні фактори²⁾, які їм надали їх форму. Тут власне показують ся дослідчі здібности Verworna і зрозуміне великого завданя. Ми знаємо, що уже Rutot і Krause звертали увагу на сі чинники. Але Verworn зробив се інакше. Він звернув увагу на се, що треба тут доконче узгляднити ті чинники в такій силі та формі, в якій вони ділали в даній геологічній епосі, тут в олігоцені. Зміркувавши се добув він експериментально такі саміські форми, які мають тенейські еоліти³⁾.

Такі всесторонні досліди, а що більш докладні та свідомі, зом вислід експерименту почали стинати в самих основах розуміння третичного чоловіка.

За стоянкою тенейською пішла черга на інші.

Подібній судбі улягли горішноолігоценські еоліти з місцевости Aurillac в департаменті Cantal⁴⁾. З тою стоянкою була справа дещо инакша. Тому що тамошні еоліти лежали в олігоценській верстві, толкували се Rutot, Forrer і їх сторонники тим, що міг їх туди занести лиш чоловік. Verworn впав на геніяльний спосіб розвязаня сеї загадки. Він вчинив кілька геологічних екскурзій по околиці і розслідивши терен виказав, що тамошні еоліти суть флювіативним матеріалом річної струї, яка перепливала околиці Aurillac в горішнім олігоцені⁵⁾. Нетретичного походження показали ся також еоліти з місцевостей Otta⁶⁾ коло Лісабони та з Les Euzies⁷⁾ в департаменті Dordogne. Правда, що вони уложені в верствах третичної формації, але уложила їх потретична ріка, яка силою ерозії вгризла ся в міоцєнські верстви. Сей брак відомостей з елементарної геології у археологів видбив ся не менше і на стійности третичности еолітів на північно німецьких територіях. Третичність їх опрокинув Wiegner⁸⁾. Він розслідивши добре околиці Taubach-у, Hundisburg-у, Rügenland-у та Познаня виказав, що еоліти були матеріалом річним⁹⁾, та що лежали вони не в піску третичнім, але в шутрі між тим піском¹⁰⁾. Таким чином не лиш що збив штучне оброблене еолітів, але також виказав їх молодший вік. До нині — говорить Wiegner — не стринув на тих територіях ще ніхто старших еолітів, як такі, які належать до палеоліту¹¹⁾.

1) Op. c. ст. 616. 2) Там же, ст. 618. 3) Там же, ст. 619. 4) Там же ст. 620. 5) Vervorn Max. Die archeolitische Kultur in den Hipparionschichten von Aurillac. Zeitschrift für Ethnologie. p. 1906, ст. 237. 6) Verworn Max. Archäolitische u... ст. 634, 638. 7) Там же ст. 649. 8) Wiegner Friez. Die natürliche Entstehung der norddeutschen Eolithe. Zeitschrift für Ethnologie p. 1906, ст. 395—408. 9) Там же ст. 401. 10) Там же ст. 401. 11) Там же ст. 401, 403, 407. Також. Faoreau Paul. Neue Funde aus dem Umgegend von Neuahaldensleben, insbesondere des Kiesgrube am

З нетроїчних околиць лишають ся ще місцевости Рісегмі і Ахенгайм. Третичність тих верств непевна так само як і попередних. Річний шутер, в яким найдено звірячі кистяки, убиті на погляд Форгера, були матеріалом не третичної, але ділювіяльної ріки. Врізала ся вона лише в третичні верстви силою ділання своїх струй на підшву корита. Що до сеї обставини, що пікермійські і ахенгаймські звірята знайдено в однім місці, та що пікермійські були в так оригінальний спосіб убиті, то виводи Форгера дуже натягані. Бо зношене звірят в одно місце годі приписати чоловікови хочби з того боку, що хочби він тоді існував, то не міг мати так розвиненого естетичного смаку, щоб аж його разив сморід убитої звірини, тим більше, що про сталі стоянки в тих часах і мови бути не може. Противно, коли приймемо погляд Наймаєра, що звірята сі убив звір-великан, а дальше, що струя води поривала їх та завдяки якійсь перешкодї зложила в однім місці сього корита, то будемо мати пікермійську та ахенгаймську „оригінальність“ як найприроднійше розв'язану.

Що до третичности української находки, то справа ся з боку геологічного виглядає досить замотаною та неясною. Поминаю сю обставину, що третичність верстви сумнівна, як се зауважили самі геологи Армашевський і Теофілактів, так що вони важили ся, де сю глину синої краски зачислити: чи до третичної чи четвертичної формації. Поминаючи також обосічні критерії археологічні що до еолітів зверну увагу на се, що така сама синяя глінка товаришить епосї магдаленській.

Що до околиць тропічних, в яких знайдено еоліти, то з ними має ся річ зовсім інакша як з нашими географічними ширинами. А то з огляду на иньші геологічні обставини тих країн. Зауважу, що в тропічній підсоню находжено еоліти в горішнім пліоцені. А там, де не було ділювіяльної епохи, не могли вони добре законсервувати свого місця, тим більше, що пліоценська верства підлягала через весь час тривання ділювіяльної епохи постійному переміненю та підлягає йому аж до нині, так що незвичайно тяжко в ній орієнтувати ся. Рішучо не можна би навіть повісти, чи час переміни належить віднести до пліоцену чи до найновішої алювіяльної доби.

Зістаєть ся ще один аргумент піднесений археологами, аргумент і найпринадтійший, і найбільше віродостойний. Піднесли його Rutot і Krause при нагоді дослідів над камяними знарядями археологічної ше-

Schlosspark von Hundisburg. Zeitschrift für Ethnologie p. 1905 ст. 282, 283. Faourcau Paul. Die Ausgrabungen in den Enbornhülle bei Scharzfeld. Ethnologische Zeitschrift 1907 p. ст. 540. Wiegner Frietz Neue Funde paläolithischer Artefacte. Ethnologische Zeitschrift ст. 725.

денської епохи. Їх застановила взглядна висота сеї культури, природність форм та видна на перший уже погляд ока ідея і ціль тих знарядь, що промовляє без сумніву за обробленем їх рукою істоти розумної. Тому вивчили вони зовсім слухний та консеквентний здогад, що така культура початковою бути не може, а противно мусить мати перед собою старшу, примітивнішу. Слушність такого виводу не можна відкинути і коли б епоха шеленська мала була місце під час найдавнішого ділювію, то супроти так поставленої квестії третичність чоловіка не мала би ні на волос захитати ся. Одначе ми мусимо зважити на се, що артефакти археологічної епохи шеленської припадають по геологічним критеріям на час другого інтергліacialного періоду, значить не в часі найдавнішої доби ділювіальної. В виду сего консеквентний погляд Rutot і Krause тратить ґрунт під ногами. Виходить з сего неконсеквентність, бо артефакти з часів першого ледівця так прості, що простіших годї собі подумати, так що точніші досліди над ними домагають ся усунення значної їх части від імени „артефактів“. Не беремо сеї неконсеквентції на карб натяганям Rutot і Krause, бо в них шеленська епоха стоїть на крайнім місці в четвертичній добі, але мусимо зробити з того закид Forrer-ови, який поставивши перед шеленською чотири иньші, ужив ще того аргументу для ратованя гіпотези про істнованє третичного чоловіка ¹⁾.

Згадати мусимо про хиткість та брак строгости в критеріях археологічних, які виринули найяскравійше при дослідах над тенейськими еолітами. Не знати, чому належить приписати сі браки в археології, чи молодости сеї науки, чи надто великій „революційности“ її адептів. Здаєть ся, що сей другий мотив відіграв тут не малу ролю. В кождім разі така розбіжність думок, яка проявила ся між Caritan-ом і Mahoudeau з одної, а Mortillet, Rutot, Forrer-ом і иньшими з другої сторони, не приносить великої чести для археологів. Свідчити вона буде завсіди про брак певних найосновніших археологічних критерій.

Згадати мусимо на тім місці де-що про мотиви, якими руководив ся головний і перший подвижник квестії третичного чоловіка Bourgenois. Характеристику сеї особи і мотиви, які відгравали у нього домінуючу

1) Різницю між поділом Rutot і Forrer-а викаже понизва таблиця.

		Rutot і Krause.	Forrer.
Епоха.	Вік.	Д о б а.	Д о б а.
Четвертич.	Палеолітич.	Chelèen.	Chelèen. Strepyon. Mesvinien. Mafflien. Reutelian.

роль подає Verworn. Довідуємо ся, що сей аббат не пропагував ідею передділювіяльного чоловіка з мотивів наукових, що не був він чоловіком чистої і безпристрасної науки, але противно низьким догматистом, який натягав гіпотезу про третичність чоловіка для вузьких, конфесійних цілей ¹⁾. Був він фанатичним приклонником св. письма, а уважаючи частинне покриті ледами землі в ледовій епої за біблійний потоп, вірив також в істнованє біблійного передпотопового чоловіка ²⁾. Тому то прийняв він так горячо третичні еоліти, та бачив в них руку працоловіка. Не даром то не сотворив він підстав наукових для третичних еолітів, а збираючи без розбору матеріял віддав ся майже голословному пропагованю за своєю ідеєю.

З черги займемо ся справою слідів, відтисків рук, ніг та прочих частий тіла на третичних верствах, які не менше як докази палеонтологічної натури можуть говорити про істнованє передділювіяльного чоловіка. Найдено їх досить велике число на австральськїм континенті і сусідних з ним островах. Праці дослідників над тими слідами подають нам цілий ряд картин на яких бачимо сі сліди ³⁾. До недавна було переконанє в науці, що ті сліди віднести треба до третичного чоловіка, а то тим більше, що так Австралію як і окружаючі її острови уважаємо від часів находки Dubois-а невідкличною та неоспоримою правітчиною чоловіка. Нетретичність чоловіка зрадила фавна плейстоценська (ділювіяльна), якої сліди були поруч людських ⁴⁾. Ми згадали висше, що в тропіковім підсоню не було ділювію, і що на верствах пліоценських лежить безпосередно наша. Се було власне причиною непорозумінь, що до часу австральських відтисків. Нині справа ся вияснена і усталена. По критеріям палеонтології віднесено їх до ділювію ⁵⁾. Згадаємо, що справою тих слідів занимали ся англійські геологи як Rücking, Mac Gregory, Brough Smyth, Willcinson і иньші, які по довшій полеміці заперечили їх третичність ⁶⁾.

На конець ще один з найповажніших доказів за третичністю чоловіка, а саме яванська находка Dubois.

Уже з самого початку, як тільки відкрито яванського чоловіка, себ-то на початку дев'яťдесятих років минулого століття, були погляди поді-

1) Verworn Max. Archäolitische. . ст. 615. 2) Тамже, ст. 615.

3) Branco W. Die fraglichen fossilen menschlichen Fusspuren im Sandsteine von Warnamool, Victoria u andere augebliche Spureu des fossilen Menschen in Australien. Zeitschrift für Ethnologie 1905.

Branco W. Fragliche Reste und Fusspuren des tertiären Menschen. Zeitschrift der d deutschen geologischen Gesellschaft p. 1904.

Klaatsch, Reiseberichte aus Australien. Zeitschrift für Ethnologie 1906.

4) Branco W. Die fraglichen fossilen... Zeit. f. Eth. 1906, ст. 164.

5) Тамже, ст. 171. 6) Тамже, ст. 170.

лені, до якої саме верстви він належить, чи до міоцену чи до пліоцену. Більше голосів промовляло за пліоценом з огляду на велике значіне палеонтологічних критерій. В кождім разі ніхто не заперечував третичности.

В році 1906 порушив сю справу на ново Клаатсч. Він звертає увагу на попіл вулканічний, в яким найдено Яванця і каже, що лише студії над ним можуть дати певну відомість до якого геологічного часу належить находка. По його гадці показчики геологічної і налеонтологічної натури за мало розсліджені, аби на них можна покладатись ¹⁾. Головною причиною такого стану річи являеть ся неясність австралійських геологів що до третичного періода, через те виходять вагання при означеню віку Яванця ²⁾. Замітимо, що до третичної формації тримають ся тамошні геологіи иньших критерій та термінів як наші європейські ³⁾. Трактуючи про вулканічний яванський попіл, який в справі означеня геологічної доби грати мусить найвиднійшу роль, замічає Клаатсч, що нічого певного не можна про се повісти, а то тому, що вибухи вулканічні не лиш мали місце в часах давнійших, але лучають ся і нині ⁴⁾. При тім звертає Клаатсч увагу і на сю обставину, що місце, де найдено Яванця, улягає частим заливаням сусідньої ріки Benhawan ⁵⁾.

Дефінітивну розвязку геологічного часу яванської находки приніс доперва рік 1907. В році тім виходить розвідка Volza, в якій він займаєть ся так віком яванського вулканічного попелу, як і часом, в яким мали місце вибухи вулкана на Яві ⁶⁾. З праці Volza довідуємо ся, що вулкан сей Lavu-Kukusan належить до ряду нових вулканів і що найсильнійший період його ділання припадає на часи староділювіяльні ⁷⁾. З того то часу по найбільшій правдоподібности походить попіл, в яким знайшов яванську находку Dubois.

Ми перейшли в коротці три громади доказів, які однодушно опроверкуют істноване третичного чоловіка.

Вважаємо справу досить виясненою сим.

1) Klaatsch H. Reiseberichte aus Australien. ст. 781.

2) Klaatsch H. Reiseberichte aus Australien... ст. 781 і примітки до 3) тамже.

3) Branco W. Die fraglichen fossilen... ст. 171. також: Klaatsch H. Reisebericht aus Australien.. ст. 782.

4) Тамже, ст. 782.

5) Klaatsch H. Reisebericht aus Java. Zeitschrift für Ethnologie 1906, ст. 775.

6) Volz W. Uiber das geologische Alter des Pithecanthropus erectus Dubois Globus 1907.

7) Тамже, ст. 342.

Острів Пінгвінів.

ПЕРЕДМОВА.

Не вважаючи на очевидну різноманітність втіх, що наче б то приваблюють мене, життя моє присвячене одній меті... Все цілком воно направлено на сповнення одного великого наміру. Я пишу історію Пінгвінів. Я працюю старанно, невтомно, не вважаючи на часті перешкоди, що іноді здають ся мені непереможними.

Я розкопував землю, щоб віднайти поховані там пам'ятники сього народу. Камінне було першими книжками людей. Я студював камінне, яке можна вважати за первісні літописи Пінгвінів. Я розкопав на березі океану ще непорушену могилу; знайшов там, як звичайно, кремінні сокіри, бронзові списи, романські монети і монету в двадцять су з обличчям Люї-Філіпа I-го, короля Французів.

Для історичних часів мені в великій пригоді стала хроніка Йоана Тальпи¹⁾, ченця Беаргарденського монастиря. Я поринав в неї тим глибше, що не знайдено иншого джерела історії Пінгвінів з початку середніх віків.

Ми багатійші, вступаючи в XIII вік, багатійші та не щасливійші. Писати історію — річ надзвичайно трудна. Ніколи невідомо напевно, як відбували ся події, і труднощі для історика побільшують ся разом з побільшенням числа джерел. Коли подія відома тільки з одного свідoctва, її приймають не дуже то вагаючись. Замішанне починаєть ся, коли події подані двома або багатьма свідками, тому що їх свідoctва завжди суперечні і погодити їх не можна.

Без сумніву наукові підстави для того, щоб дати перевагу одному

Анатоль Франс без сумніву пайвизначнійший і найинтереснійший письменник сучасної Франції і новійші його твори, де він розважає різні питання з сфери нинішнього культурного життя, і з чисто гальською іронією аналізує різні утерті погляди нинішнього світу, притягають до себе пильну увагу європейської суспільности, і тому ми вважаємо потрібними ближше познайомити наших читачів з ріжними родами його писань. Сим разом хочем зазнайомити їх з його останньою книгою (1908), де він під назвою „Острова Пінгвінів“ дає пародію історії Франції і її сучасного життя, вона зробила сильне вражіння як своїм характеристичним юмором, так і гірким песимізмом, з яким автор дивить ся на сучасне жите і його безвихідність. Ми подаємо з неї цікавіші виривки, бо в цілім його книга трохи утомляє своїм пародірованим стилем і своїми натяками на маловідомі подробиці французької історії, давнійшої і сучасної.

Ред.

¹⁾ Talpa — йолоп, по латині.

свідцтву над другим, бувають часом дуже міцні. Та їх ніколи не буває досить, щоб піднятися понад нашими симпатіями, нашими упередженнями, нашими інтересами, або щоб перемогти сю легковисність, властиву всім поважним людям. Так що ми завжди показуємо події або сторонично, або нерозважно.

Я щиро оповів про труднощі, яких я зазнав при складанню історії Пінгвінів, багатьом вченим археологам і палеографам як мого краю, так і чужих країн. Та я стрів ся з зневагою. Вони дивились на мене з усмішкою жалю, яка наче казала: „Та хіба ми пишемо історію, ми? Хіба ми пробуємо витягти хоч крихіточку життя або правди з текста чи документа? Ми просто публікуємо самі тексти. Ми тримаємо ся букви. Тільки буква цінна й закінчена. А розум не такий; ідеї фантастичні. Треба бути добре розумілим, щоб писати історію: треба бути химерним.

Се все відчувало ся в погляді та усмішці наших вчителів палеографії, і розмова з ними мене глибоко збентежила. Одного разу, коли по розмові з видатним сігільографом, я був більше пригнічений, ніж звичайно, мені раптом спала така думка:

— „Одначе історики ще існують; порода їх не зникла цілком. їх ще заховалось п'ять чи шість в Академії соціальних наук. Вони не публікують текстів; вони пишуть історію. Вже ж вони мені не скажуть, що треба бути розумілим, щоб віддатись такому роду праці.

Ся думка надала мені бадьорости.

Другого дня я пішов до одного з них — бистрого розуму старця.

Я прийшов, пане, — кажу я йому, — прохати в вас поради з вашого досвіду. Я собі завдаю багато лиха, складаючи історію, і в мене нічого не виходить.

Він мені відповів здвигаючи плечима:

— Для чого, мій бідний пане, вам завдавати собі стільки праці і навіть складати історію, коли ви можете копіювати більш звісні, як се звичайно робить ся? Як що ви маєте новіший погляд, оригінальну ідею, як що ви показуватимете людей і річи в якім-небудь несподіванім освітленню, ви здивуєте читача. А читач не любить несподіванок. Він шукає завжди в історії тільки дурничок, які він вже знає. Як що ви спробуєте його вчити, ви тільки образите й розсердите його. Не пробуйте просвіщати його; він кричатиме, що ви зневажаєте його вірування.

„Історики копіюють один другого. Вони охороняють себе таким робом від втоми і від обвинувачувань в зухвальстві. Ідїть їх слїдами і не будьте оригінальним. Оригінальний історик се предмет загального недовіря, погорди й відрази.

„Чи ви думаєте, пане, — додав він, — що я був би поважаний та ушанований, як би поналисував в моїх історичних книжках якихось новин? Та й що таке новини? Зухвальство.

Він підвівся. Я подякував йому за ввічливість і пішов до дверей; він мене завернув:

— Ще одно слово. Як що ви хочете, щоб ваша книжка була добре прийнята, не пропускайте ніякої нагоди похвалити в ній чесноти, якими тримається ця суспільність: пошану до багатства, побожні почуття і особливо покірливість бідного, бо вона служить основою ладу. Заліть, пане, що власність, шляхецтво, жандармерія будуть трактовати ся в вашій історії зо всею повагою, на яку заслугоують ці інституції. Повідомте, що ви приймаєте надприродне, коли воно з'являється. І тоді ви матимете успіх в добрім товаристві.

Я обміркував ці справедливі спостереження і скористувався ними.

Я не буду оповідати тут про пінгвінів перед їх метаморфозою. Почну тільки з того моменту, коли вони вийшли з обсягу зоології, щоб перейти до історії і теології. Саме сих пінгвінів великий святий Маель перетворив в людей. Але треба ще пояснити сей термін, бо і нині він може викликати непорозуміння.

Ми називаємо пінгвіном птаха північних країн, що належить до родини альцидів. А тип сфепісцидів, що живуть в полудневих морях, ми називаємо маншотами.

І ті й другі мають серйозний та спокійний вигляд, комічно важні, приятельськи довірчиві, лукаво-добродушні, з манерами поважними й незграбними. Ті й другі спокійні, балакучі, жадні до забав та розривок, захоплюють ся публичними справами і може бути трохи заздрісні до першества. Мої гіперборейські птахи мають, правду кажучи, крильця покриті зовсім не лускою, але маленькими перами; хоч їх ноги поставлені трохи менше назад, аніж у південних птахів, вони ходять так само випроставшись і піднявши голову, хитаючи тілом з такою ж гідністю, і їх величний дзюб (*os sublime*) не мало спричинив ся до помилки, в яку впав апостол, коли прийняв їх за людей.

Ся робота належить, я повинен се признати, до типу старої історії, яка показує хід подій, як вони заховались в памяти, і яка поясняє, оскільки се можливо, причини і наслідки; се більше штука, ніж наука. Кажуть, що ся манера писати вже не задовольняє точних умів і що стародавня Кліо вважається тепер за оповідачку дурничок. І було б добре мати в будучині історію більш певну, історію умов життя, щоби ми могли знати, що таке даний нарід в таку-то епоху витворив і спожив у всіх обсягах своєї діяльності. Ся історія буде не штукаю, а наукою і вона досягне точности, якої бракує давній історії. Але для того треба їй силу статистичних даних, яких нема й досі у всіх народів і спеціально у Пінгвінів. Можливо, що нові нації дадуть коли небудь матеріяли для такої історії. Що до колишньої людськості, бою ся, завжди

треба буде задовольнятися оповіданням в давнім стилі. Інтерес таких оповідань залежить найбільше від проникливости і сумлінности оповідача.

Жите народа, як се сказав великий письменник з Альки ¹⁾, — се довгий ряд злочинів, злиднів й божевілля. З Пінгвінією було не инакше, як з иншими націями; проте в її історії знаходимо дивні події, які я сподіваюсь освітити.

Пінгвіни довго зоставались войовничим народом. Один з них, Жако філософ, змалював їх характер в маленькім образку звичайв, який я навожу тут і який без сумніву прочитають з задоволенням:

„Мудрий Граціан обходив Пінгвінію за часів останніх Драконідів. Одного разу переходячи свіжою долиною, де дзвіночки корів брєніли в чистім повітрі, сів він на ослоні під дубом, коло хатки. На порозі жінка годувала немовлятко; тут же хлопчик бавив ся з великим собакою; старий сліпець сидячи проти сонця, напів розкривши губи, пив світло дня.

Господар дому, людина молода й сильна, подав Граціанови хліба й молока. Філософ з країни Дельфінів приняв сю сільську їжу.

— Дякую вам, привітні мешканці привітної країни, — сказав він. — Все тут дихає радістю, згодою і миром.

Коли він се говорив, проходив вівчар награваяючи марш на своїй козі.

— Що се за співанка така жива? — спитав Граціан.

— Се гимн війни проти Дельфінів,—відповів селянин.—Тут всі його співають. Малі діти вміють його ранійше, ніж починають говорити. Всі ми добрі Пінгвіни.

— Ви не любите Дельфінів?

— Ми їх ненавидимо.

— Через віщо ненавидете їх?

— Ви про се питаєте? Чи ж Дельфіни не сусіди Пінгвінів?

— Без сумніву.

— Ну, то тому Пінгвіни й ненавидять Дельфінів.

— Та хиба ж се причина?

— Розумієть ся. Хто каже: сусіди, каже: вороги. Дивіть ся на се поле, що поруч мого. Воно належить тому чоловікови, якого я ненавижу більш за все на світї. По нїм мої найгірші вороги — люде села, яке розкинулось по другому схилу долини, під он-тим березовим лісом. В сій вузькій долині, закритій зо всіх боків, є тільки те село та моє; і вони вороги. Кожний раз, як наші хлопці зустрічають ся з тими, вони сварять ся й бють ся. І ви хочете, щоб Пінгвіни не були воро-

¹⁾ Алькою називає автор Париж.

гами Дельфінів! Невже ж ви досі не знаєте, що таке патріотизм? Що ж до мене, то ось два поклики, що виривають ся з моїх грудей: „Най живуть Пінгвіни! Смерть Дельфінам!“

Протягом тринадцяти віків Пінгвіни воювали зо всіма народами світу, з постійним запалом і ріжним успіхом. Потім, за кілька років вони знеохотились до того, що вони так довго любили, і показали дуже живий нахил до мира, що вони і виявляли гідно, без сумніву, але і дуже щиро. Їх генералп дуже добре призвичаїлись до сього нового настрою; вся їх армія, офіцери, підофіцери і салдати, рекрути й ветерани з приємністю приладились до сього; тільки писарі, бібліотечні щури, жалували за старим, та каліки не знаходили в сїм потїхи.

Той самий Жако Фільософ склав щось подібне до морального оповідання, в яким він в комічнім і яскравім виді показує ріжні події людські; і він долучив туди багато рис історії свого рідного краю. Де-хто питав ся його, чому він написав таку перелицьовану історію, і яка користь, на його думку, буде з неї для його отчини.

— Дуже велика, — відказав фільософ. — Коли Пінгвіни побачать свої вчинки так перелицьованими і позбавленими всього облесливого, вони зрозуміють їх краще і може стануть розумнішими.

ПЕРВІСНІ ЧАСИ.

Святий Маель і охрещення Пінгвінів.

Маель походив з камбрійської королівської родини; на девятім році був він відісланий до Івернського абатства, щоб там вивчити ся духовним і світським наукам. Коли йому було чотирнадцять років, він зрік ся своєї спадщини і обіцяв ся присвятити себе Господеві. Згідно з правилами він поділив свій час між співанням гимнів, вивченням граматики та роздумуванням про вічні істини.

Небесні пахощі виявили швидко в монастирі чесноти сього ченця. І коли блаженний Галь, абат Івернський, перейшов з сього світу до иншого, молодий Маель заступив його в порядкуванні монастирем. Він заклав там школу, лічницю, дім для подорожних, ковальню, ріжного роду робітні та варстати для будування кораблів і примусив ченців обробляти околишні землі. Своїми руками вирощував він сад абатства, обробляв металі, навчав невмілих, і жите його плило спокійно, мов річка, що відбиває в собі небо і скроплює поля.

На схилку дня сей служитель Божий звичайно сїдав на скелі, в місці, яке ще й тепер називають стільцем святого Маеля. У його ніг скельне каміння, мов чорні дракони, цілком вкрите зеленими водорос-

ми й рудими фукусами (мохом) підставляло хвилям свої величезні дри. Він дивився, як сонце спускається в океан і немов кров істова славною кровю своєю червонить хмарки на небі і гребні валів. Взятий бачив в с'їм образ Хрестної таємниці, через який божественна вкрива землю королівським пурпуром. Широка темносиня лінія начувала береги острова Гад, де свята Брігіда, пострижена святым льо, правила жіночим монастирем.

Брігіда почувши про заслуги велебного Маеля, прохала у нього, цінного подарунка, який небудь виріб його рук. Маель вилив для мідяний дзвоник, і коли дзвоник був готовий Маель благословив його і кинув в море. І дзвоник поплив дзвенячи до берегу острова Гад, свята Брігіда, почувши дзвін міді на хвилях, побожно прийняла його і в супроводі своїх дочок понесла його урочисто зі співами псалмів монастирську каплицю.

Так святий Маель восходив від чеснот до чеснот. Він пройшов уже дві тини свого життєвого шляху і сподівався дійти спокійно свого земного цня серед своїх духовних братів, коли він довідався по певному знамені, божественний розум рішив про се инакше і що Господь покликав його до праці менш спокійної, але не менш гідної.

Одного разу, коли він роздумуючи йшов в глибині спокійної бухти де скелі виступали в море і утворювали природну огорожу, він побачив кам'яні ночви, що плавали як човен на воді.

В таких самих ночвах святий Гірек, великий святий Кольомбан багато ченців Шкотії та Ірландії їздили проповідувати євангеліє в Арморіку. Не що давно свята Авоїя з Англії переправила ся через бухту Аврай в ступі з рожевого граніту, куди ставили пізнійше дітей, і зробити їх сильними. Святий Вуга переїхав з Гібернії в Корнуелл на скелі, якої відломки ще заховують ся в Пенмарчі і сцїляють пропасниці прочан, які кладуть на них голову. Святий Самсон припав до затоки гори святого Михайла в гранітовім човні, який назвали ім чашкою святого Самсона. Ось чому побачивши сї кам'яні ночви, святий Маель зрозумів, що Господь призначив його до апостолування з поганців, що ще населяли берег і острови Бретонії.

Він передав свою ясену палицю святому Відокви, уповажуючи його таким способом правити абатством. Потім взяв один хліб, барильце жабної води та книжку святих євангелістів і увійшов в кам'яні ночви, які його тихо понесли до острова Гедік.

На с'їм острові безпереривно дули вітри. Бідні люде ловили там риби між виступами скель і вирощували з великим трудом овочі в садах, між піску й каміння, обгороджених стїнами з сухих каменів і живом з тамаринду.

Прекрасна смоковниця росла в долині острова і розкидала далеко своє гиле. Островитяне обожали її.

І святий Маель сказав їм:

— Ви обожаєте се дерево, бо воно прекрасне. Се значить, що ви чутливі до краси. Отже, я вам відкрию утаєну красу.

І він навчив їх євангелія. А навчивши охрестив їх сілю й водою.

Морбіганських островів було більше в ті часи, аніж тепер. Бо потім багато їх поринуло в море. Святий Маель навернув до євангелія шістьдесят. Потім, в своїх гранітових почвах він поплив горі рікою Аврай. За три години він вийшов на землю перед римським домом. Над дахом підіймав ся легкий дим. Святий переступив поріг, на яким була викладена мозаїкою собака з напруженими жижками і стисненими губами. Його привітало старе подруже, Марк Комбаб і Валерія Меренс, що годували ся тут з своєї землі. Навколо внутрішнього двору піднімав ся портик, кольони якого були пофарбовані в червоне від низу до середини. Фонтан з мушлів притулив ся до стіни, а під портиком стояв жертвеник з нишою, де господар сього дому поставив малих ідолів з обпаленої глини, побілених вапном. Одні представляли крилатих дітей, другі Аполона або Меркурія, а багато було в виді голої жінки, що закручувала волосе. Але святий Маель, розглядаючи сі фігури, знайшов між ними образ молодої матери, з дитиною на вколішках.

Зараз же він сказав, вказуючи на сей образ.

— Отсе Діва, мати Божа. Поет Віргілій сповістив про неї в сибільних віршах ще перед її народженням, і янгольським голосом він співав *Jam redit et virgo*. І поганці робили з неї пророчі фігури, як он та, що ти, Марку, поставив на сей вівтар. І без сумніву вона охороняє твоє домашнє огнище. Ось так ті, що сліднують точно природним законам, приготвляють ся до пізнання правд Откровення.

Марк Комбаб і Валерія Меренс, просвічені такою промовою, навернули ся до християнської віри. Вони охрестились із своєю молодогою відпущеницею Целією Авітелею, що була їм дорожка, аніж світло їх очей. Всі їх кріпаки зрекли ся поганства і були охрещені того ж таки дня.

Марк Комбаб, Валерія Меренс і Целія Авітеля з того часу провадили жите, повне чеснот. Вони відійшли з сього світу з Господом і були залічені до святих.

Протягом ще тридцяти семи років блажений Маель навернув до християнства поганців, що жили в середині країни. Він заснував двіста вісімнадцять каплиць та сімдесят чотири абатства.

І ось одного дня, коли він був в місті Вань, де проповідував євангеліє, він дізнав ся, що івернські ченці нарушали під час його несприсутності правила святого Галя. Зараз же з дбайливістю курки, що збирає свої

курчат, він повернув ся до своїх заблуджених дітей. Йому вже минуло тоді дев'яност сім років, стан його зігнув ся, але руки були ще сильні, і слово його розсипало ся мов сніг зимою в глибині долини.

Абат Бідок віддав святому Маелю ясену палицю і повідомив його про нещасливий стан, в яким опинило ся абатство. Ченці посварились про те, коли належало святкувати Великдень. Одні тримались календаря римського, інші грецького, і страшна хронологічна схізма каламутила спокій в монастирі.

Була ще й друга причина не порядку. Черниці острова Гад, що на жаль похитнулись в своїй давнійшій чесноті, раз у раз приїздили човном до Івернського берегу. Ченці витали їх в домі для подорожних, і звідси — скандали, які наповняли одчаєм побожні душі.

Маель заходив ся зараз же заводити невинність та мир в монастирі; виправив календар згідно з хронологічними і астрономічними обрахуваннями і змусив всіх ченців прийняти його; він відіслав грішних дів святої Бріґіди до їх монастиря; але замість того, щоб їх грубо вигнати, він наказав проводити їх до їх корабля з співами псалм та літаній.

— Поважаймо в них, — казав він, — дочок Бріґіди і наречених Господа. Не будьмо такими як фарисеї, що отверто погорджують грішницями. Треба принижати сих жінок в їх грісі, а не в їх особі, щоб вони соромили ся того, що вони роблять, а не себе самих: бо вони сотворіння Божі.

І святий умовляв своїх ченців вірно сповняти правила їх устави.

— Коли корабль не слухає керми, — сказав він їм, — він відданий на волю підводним камням.

Ледви встиг блаженний Маель вернути лад в абатстві, як почув, що мешканці острова Гедік, перші, кого він просвітив і найдорожші його серцю, повернулись до поганства і повісили на гільках священної смоковниці вінки з квіток і вовняні повязки.

Перевозчик, що приніс сі сумні новини, побоював ся, щоб сі невігласи не зруйнували мечем і огнем каплиці, що стояла на березі острова.

Святий поклав відвідати не гаючись своїх невірних дітей, щоб їх навести до віри і перешкодити їм в їх безбожних вчинках.

Коли він повернув ся до дикої затоки, де мокли його кам'яні ночви, він глянув на варстати, які поставив перед тридцятью роками в глибині сеї затоки для будування кораблів і де розлягав ся тепер шум від пил та молотків. В сю хвилю Діявол, що ніколи не знає втоми, вийшов з варстату підійшов до святого в виді ченця Самсона і став спокушати його.

— Отче мій, мешканці острова Гедік весь час грішать; що хвиля вони дальше відходять від Бога. Вони швидко принесуть мечі й огонь

до капиці, яку ти поставив своїми поважними руками на березі острова. Час не жде. Невже ти думаєш, що твої кам'яні ночви принесуть тебе до острова швидче, аніж коли б вони були оснащені як човен, з кермою, мачтою й вітрилом; тоді б тебе ніс вітер. Твої руки ще сильні і здатні правити кораблем. Було б добре також поставити гострий форштевен на переді твоїх апостольських ночов. Ти дуже розумний, щоб про се не подумати ранійше.

— Авжеж, час не жде, — відповів святий. — Але зробивши як ти кажеш, сине мій Самсоне, чи не був би я подібний до сих людей маловірних, які зовсім не довіряють Господеві? Чи не була б то погорда до дарів Того, Хто послав мені сі кам'яні ночви без снастей і без вітрила?

На се питання Діявол, який був великим теологом, відповів таким другим питанням:

— Отче мій, чи ж похвально чекати склавши руки, поки прийде поміч з неба і про все прохати Того, Хто все може, замість щоб робити згідно з людською розсудливістю і самому допомагати собі?

— Розуміть ся, ні, — відповів святий Маель, — бо се значило б спокुшати Бога, як що не робити згідно з людською розсудливістю.

— Але, — сказав Діявол, — чи ж не розсудливість се, оснастити сі ночви?

— Се була б розсудливість, як би не можна було иншим способом доплести.

— Хе-хе! а чи ж то твої ночви такі швидкі?

— Настільки швидкі, наскільки зволить Бог.

— Що ти про се знаєш? Вони подібні до мула абата Бідока. Се справжня кальоша. Чи ж тобі заборонено зробити їх більш швидкими?

— Сине мій, ясність оздоблює твою мову, але вона надмірно готра. Завваж, що сі ночви чудовні.

— Се так, отче мій. Гранітові ночви, що пливають на воді як корка — то справді чудовні ночви. В сім немає жадного сумніву. Але що ж з сього ти можеш вивести?

— Моє замішання велике. Чи ж лічить такий чудовний човен удосконалювати людськими й природними засобами?

— Отче мій, як що ти втраєш праву погу і Бог її тобі поверне, буде ся нога чудовна?

— Без сумніву, сине мій.

— І ти б обув на неї черевик?

— Розуміть ся.

— Ну, як що ти думаєш, що можна звичайним черевиком обути чудовну ногу, ти повинен також думати, що можна поставити звичайні

снасти на чудовний човен. Се очевидно. Гай-гай! для чого треба, щоб найсвятійші особи мали свої часи втоми й заслїплення? Будучи найславнішим апостолом Бретанії можна було б виконати діла, гідні вічної похвали... Але розум слабкий, а рука лінива! Прощай же, отче! Пливи собі помалу, і коли нарешті ти допливеш до берегів Гедіку, то побачиш руїни спаленої каплиці, поставленої й освяченої твоїми руками. Поганці її сплять разом з діяконом, якого ти там лишив, і який згорить як гніт.

— Я змішаний надзвичайно, — сказав служитель Бога, обтираючи рукавом своє спітніле чоло. — Але скажи мені, сине мій Самсоне, то ж не мала робота оснастити сі кам'яні ночви. І чи не втратимо ми часу, замість того, щоб виграти його, як що візьмемо ся до такої праці?

— Ах, отче, — скрикнув Діявол, — в один мент річ буде зроблена. Ми знайдемо потрібні снасти в сім варстаті, який ти колись збудував на сім березі, і в сих маґазинах, що виповнені твоїми заходами. Я сам прироблю всі прилади корабельні. Перед тим, як я став ченцем, я був матросом і теслюю; і я займав ся ще різними ремеслами. До праці!

Зараз же він тягне святого до маґазину, повного річей потрібних для мореплавства.

— Візьми се, отче мій!

І він кидає йому на плечі полотно, мачту, гафель і гік.

Потім, сам наладований форштевенем і кермою з гаком і баром, він схоплює торбу з струментами теслі і біжить до берега, тягнучи за собою за убранне зігнутого й спітнілого святого, що задихав ся під вагою полотна й дерева.

Діявол, підтикавшись по самі груди, витяг ночви на пісок і оснастив їх менше, аніж за годину.

Що-й-но святий Маель увійшов в ночви, як вони при розвинених вітрилах стали різати воду так швидко, що берега зараз же не стало видно. Старий кермував на південь, щоб обійти ріг Ляндс-Енд. Але непереможна течія понесла його на південний захід. Він плів вздовж полудневного берегу Ірляндії і повернув раптом на північ.

Був вечір; вітер збільшив ся. Даремно Маель пробував скласти вітрила. Ночви божевільно летіли до казкового моря.

При місяčním світлі товсті північні сірени, з волосем як конопля, піднімали навколо нього свої груди і рожеві спини; і бючи своїми смаґадовими хвостами по запіненим хвилям вони в такт співали:

Куди пливеш ти, тихий Маель,
В своїх божевільних ночвах?
Вітрило твоє надуваєть ся

Як груди Юони,
Коли з них розливаєть ся молочна дорога.

Хвилину вони його переслідували під зірками своїм гармонійним сміхом. Але ночви плили в сто разів швидче, аніж червоний корабль вікінґа. І буревістники, спинені на бігу, чеплялись лапами в волосе святого.

Незабаром зняла ся буря, страшна, повна стогнань, і ночви, які скажено підштовхував вітер, летіли як чайка в морськїм тумані.

Після ночи, що тягла ся тричі по двадцять чотири години, раптом темрява розірвала ся. І перед святим відкрив ся на обрії берег, більш блискучий, аніж діамант. Він хутко побільшував ся і швидко при холоднім світлі безсило, низького сонця Маель побачив над хвилями біле місто, з мовчазними улицями, більше за стовороті Теби; оскільки оку видно, розстелювали ся руїни його снігового форуму, палаців з наморози, кришталевих арок і ріжноколірових обелісків.

Океан був вкритий кригами, навкруги яких плавали моржі, дикого й спокійного вигляду. І левіафан проплив, підкидаючи водяну кольону до хмар.

А на скибі льоду, що плавала укупі з кам'яними ночвами, сиділа біла ведмедиця, тримаючи в лапах своє мале; Маель почув, як вона тихо пробурмотіла сей вірш Віргілія; *Inspire, parve puer.*

І старий, сповнений смутку й стурбовання, плакав.

Бережна вода в барильці замерзла, і від того воно луснуло. І щоб заспокоїти свою спрагу, Маель ссав бурульки. А їв він хлїб, обмочений в солену воду. Його борода й волосе ламали ся як скло. Вбранне його, вкрите верствою льоду, різало йому при кожному русі тіло. Страшенні вали піднімали ся і залінені щелепи розкривались во всій своїй величи на зустріч старому. Двадцять разів вода наповняла ночви. І океан поглинув книжку святих евангелистів в пурпурній оправі з золотим хрестом на ній, яку апостол побожно беріг.

На тридцятий день море заспокоїло ся. І ось при страшеннім лементі небес і вод засліплюючо біла гора, трьохсот футів високости, насуваєть ся на кам'яні ночви. Маель кермує, щоб втікти; бар ламаєть ся в його руках. Щоб затримати свій біг на камінне, він пробує ще взяти ріф. Але коли він хоче звязати шворки, вітер йому видає їх; трос вислизнув і попавив йому руки. І він бачить трьох демонів, які, зачепившись гачками своїх чорношкірих крил, висіли на снастях й дмухали на вітрило.

Бачучи се, він зрозумів, що ворог кермував ним у всіх сих подїях, і він охоронив себе хресним знаменем. Зараз же порив страшного вітру,

з риданням і витем, підкидає кам'яні ночви, уносить мачти з вітрилами, видирає керму і форштевен. Кам'яні ночви поплили по волі вітра й течії заспокоєним морем. Святий кинувшись на вколішки дякував Господеви, що він увільнив його з сітей демона. Тоді він знов побачив на скибі льоду ведмедицю мати, яка говорила під час бурі. Вона пригортала до своїх грудей свого кохану дитину і тримала в руці книжку в пурпурі з золотим хрестом. Причालивши до гранітових ночв вона привитала святого такими словами: *Pax tibi, Maël.*¹⁾ І дала йому книгу.

Святий пізнав своє євангеліє і повний здивовання він проспівав в холоднім повітрі гимн Творцеви й сотворенню.

Проплававши який час по волі вітру й течії, святий причалив до вузького берегу, закритого гостроверхими горами.

Цілий день і цілу ніч ішов він вздовж берега, оточеного скелями, що утворювали непрохідну стіну. І він переконав ся, що се круглий острів, по середині якого підіймала ся гора, вінчана хмарами. Він з радістю вдихав свіже повітре. Падав дощ, і сей дощ був такий тихенький, що святий покликав до Господа:

— Господи, ось острів сліз, острів каєтя.

Місцевість була пустинна. Виснажений від втоми й голоду, сів він на камені, в розколинні якого лежали жовті з чорними плямами яйця, великі мов яйця лебедя. Але він їх зовсім не рушав, кажучи:

— Птахи — жива похвала Богови. Я не хочу, щоб хоч одна така хвала не існувала через мене.

І він жував мох, що ріс в ямках каменів.

Святий обійшов майже весь острів, не зустрівши мешканців, коли ось побачив просторий цірк, утворений рудими й червоними, повними дзвінких каскадів, скелями, верхівя яких синіли в хмарах.

Одсвіт полярних льдів випалив очи старого. Проте слабе світло ще блимало між його опухлими повіками. Він помітив живі сотворіння, що тіснили ся рядами, один над другим, на сих скелях, як тлум людей на сходах амфітеатру. І одночасово вуха його, заглушені неустанным шумом моря, почули слабо голоси. Думаючи, що се люди, які живуть згідно з законами природи, і що Господь послав його їм, щоб навчити їх божественній вірі, він став проповідувати їм євангеліє.

Вилізши на високий камінь по середині дикого цірку він сказав їм:

— Мешканці сього острова, хоч ви й малі на зріст, проте радше похожі на сенат мудрої республіки, аніж на групу рибалок і моряків. Зі своєю поважністю, мовчазністю, своїм спокійним виглядом, утворюєте ви на сій дикій скелі зібранне, подібне до засідання римських сенаторів в храмі Побіди аби радше атенських фльософів, що диспутували на лавах ареопага. Без сумніву, ви не маєте ні їх знання, ні їх геніяльності; але

¹⁾ Мир тобі, Маєль.

може у Бога ви стоїте вище їх. Вгадую, що ви прості й добрі. Обходячи береги вашого острова, я не знайшов ніякого сліда убийств, ніякого знаку різанини, ні голов ворогів, привішених на високій жердці, або причеплених біля входу в села. Здасть ся мені, що ви не знаєте зовсім ремесл і не обробляєте металів. Але серця ваші чисті, а руки невинні. І правда легко увійде в ваші душі.

Одже те, що він прийняв за людей низького росту, але поважного вигляду, були пінгвіни, що зібрались весною і сиділи парами на природних сходах скелі, виставляючи на перед свої величні, білі, великі животи. Іноді вони, мов руками, махали своїми крильцями і випускали приязні крики. Вони зовсім не боялись людей, бо не знали їх і ніколи не зазнавали від їх образи; і було в с'їм ченці щось таке лагідне, що заспокоювало самих боязких тварин і що надзвичайно вподобало ся сим пінгвінам. Вони повертали до нього, з приязною цікавістю, свої маленькі круглі очи, продовжені спереду білою овальною плямою, що надавала їх погляду щось дивне й людське.

Зворушений їх увагою святий почав вчити їх євангелия.

— Мешканці сього острова, денне світло, що заняло ся над вашими скелями є образом внутрішнього світла, що піднімаєть ся в ваших душах. Бо я вам приношу внутрішнє світло; приношу вам світло й тепло душі. Як сонце розтоплює лід на ваших горах, так Ісус Христос розтопить лід в ваших серцях.

Так говорив старий. Як всюди в природі голос викликає голос, і все, що дихає при світлі дня, любить повторені співи — так і пінгвіни відповіли старому звуками своїх горлянок. А голос їх був ніжний, бо вони були в періоді кохання. І святий, переконаний, що вони належать до якоїсь поганської народности і виявляють на своїй мові згоду на християнство, запросив їх прийняти хрещенне.

— Думаю, — сказав він їм, — що ви купаєтесь часто. Бо у всіх щілинах сих скель повно чистої води, і я бачив тільки що, коли йшов на ваше зібраннє, що дехто з вас купав ся в сих природних ваннах. А чистота тіла — образ вічної чистоти.

І він їм пояснив походженнє, прикмети і наслідки хрещення.

— Хрещеннє, — сказав він їм, — се Усиновленнє, Воскресеннє, Відродженнє, Просвіщеннє.

І він їм пояснив один по другім сї пункти.

Потім, освятивши ранійше воду, що спадала каскадами, і проказавши закляття, він охрестив просвіщених, бризкаючи на голову кожного з них краплею чистої води і проказуючи священі слова.

Так він хрестив птахів протягом трьох днів і трьох ночей.

Перекл. *Наталя Романович.*

(Далі буде).

Ю. СІРИЙ.

Український театр в Києві 1908/9 р.

Коли ми признаємо за театром значінне виховуючого фактора суспільства, коли надаємо йому велику вагу в розвитку людини, то тим паче мусимо се сказати про український театр.

В найгірші часи життя українства в Росії, в ті часи, коли вся українська територія була оповита важким туманом заборон і репресій, коли слово українське не мало ніякого приступу до народу, коли заборони сього слова досягли нечуваних розмірів, український театр один стояв „на сторожі сього слова“. Одиною зіркою світив він між поневоле-ним людом і нагадував про постулат національного життя, про право на існування мови кілька десятя мільонного люду, про творчість його духу, про його етнографічну відмінність.

Покликаний до існування самим життям, він брав сили в житю широких кругів народу—селянства і піс те життя в міста, де демонстрував його перед населенням, що одірвало ся від села і часто було вже, що український народ глибоко заховав в собі свої національні риси, свою мову і свої звичаї. Театр показував в містах, що дух народу живе, мова його не задушена заходами русифікаторської політики, проривав мури заборон і видвигає своїх представників, що в драматичних творах її звуками малюють народне життя з його горем і радощами, з його привабними і темними сторонами.

Діячів на сім полі було хоч і мало, але вони робили своє діло. Ми не можемо сказати, щоб Україна була в минулім багата числом письменників драматургів і числом труп, але можна сказати, що та невеличка кількість гуртків переважно стояла на висоті свого завдання і своєю любовю до діла творила театр, котрий являв ся дійсно відбитком самого життя і викликав зацікавлення не тільки серед своїх Українців, а також і серед широких мас інших народів Росії. За останне тридцятипятиліте розвиток театру в такім напрямку досяг найвищого свого ступеня. Зявила ся ціла низка ис, що в художній формі дала малюнки різних сторін народнього життя. А такі артисти як М. Л. Кропивницький, М. П. Старицький, І. К. Тобілевич (Карпенко-Карий) М. К. Заньковецька, А. П. Затиркевич-Карпинська, М. К. Садовський і О. К. Саксаганський дали високо-художне виконане сим образам.

До 1885 року всі наведені імена були сполучені в одну трупу і тріумфально проходили з міста до міста, переважно по Україні, чаруючи слухачів своєю художньою грою.

Після 1885 року помічаєть ся поділ труп. З початку се явище здавало ся небажаним, але лихого впливу на стан театру воно мати не могло, бо головні новоутворені трупи мали проводирями тих-же корифеїв, що входили ранійш в склад одної трупи; а для ширення національної ідеї і ознайомлення суспільства з житем народа воно мало велику цінність, бо одна трупа, хоч би вона була й найкращою, не мала фізичної змоги являти ся всюди і нести перед слухачами світочі народного життя. Школа театральної гри вже виробила ся і вилила ся в певні форми: театр мав уже своє минуле, свою практику і умінне, і поділ на окремі трупи і з сього погляду являв ся більш бажаним ніж ні. І до останнього часу повставали і утворювали ся все нові українські трупи.

З корифеїв нового театру зістало ся на українській сцені зараз дуже мало. Постійних діячів ми можемо зазначити тільки трох — се М. К. Заньковецьку, М. К. Садовського і О. К. Саксаганського. Останні два стоять кождий на чолі своєї трупи і Київ мав нагоду добре познайомитись за минулі три роки з сими обома трупами. В звязку з перебуванням сих труп в Києві нам і хотіло ся би поділити ся з читачем вражіннями, навіяними українським театром.

До останніх трьох років в Києві українські трупи рідко оселявали ся на довший час. На перешкодї стояли заборони адміністрації, що в українській труні завжди уміла знайти шкодливий дух сепаратизму, шкодливий вплив її на суспільство. Тільки той перелом що повстав в цілому політичному житю Росії в 1905 році, розбив ті перешкоди, що стояли на шляху до Києва, сього серця України, і дав змогу театральним силам задовольняти потребу суспільства, дав змогу театру знайомити суспільство з тим репертуаром, що виріс на українським ґрунті за сі часи.

Жите загальне, а з ним і українське, після того перелому пішло прискореним темпом і за коротенький час виросло на стілько, що не змогло вже цілком задовольнятись старими формами. Се відбило ся на літературі взагалі, а разом з тим і на сцені. Суспільство не могло вже цілком задовольняти ся старим репертуаром лес з народньо-етнографічним і народньо-побутовим змістом. Інтелігенція почала вимогати нових пес, де б відбило ся близьке її духу житє. У відповідь на такі вимоги на Україні зявляєть ся цілий ряд пес ориґінальних, в котрих і в формі і в змісті помічаєть ся нова течія, близька до сучасного життя, а також являєть ся цілий ряд перекладів з пес російського і загально-європейського репертуару, і таким чином репертуар швидко збагачуєть ся. З ориґінальних нових пес можемо одмітити тут В. Винниченка: „Дізгармонія“, „Великий Молох“ „Щаблі життя“, Л. Яновської „Без віри“, „В передрозсвітньому тумані“, „Людське щастє“ й инш., С. Черкасенка

старім гнізді“ „Хуртовина“ „Жарт життя“; Л. Пахаревського „Нехай же жите“, Гн. Хоткевича „Лихолітс“. Ще більше зявило ся перекладів, рі і по духу і по змісту цілком могли задовольнити вимоги часу.

Але коли ми порівняємо сучасний репертуар, котрим користують ся айські трупи, з репертуаром минулих часів, то не помітимо того бажано поступу, на которий мали право рахувати. За маленьким винятком пи і по сей день користують ся тими пєсами, котрими користували на протязі довгого часу до перелому в українськїм житю. Причин ому явищу було кілька. Перша лежить в цензурних обставинах, в яких одить ся працювати нашим трупам. Театральна цензура мало в чїм нить ся від тих часів, коли в найменшїм натяку на питанє в сферї їтичпїй, або релїїїнїй вбачала ся небезпека „существуєму стрю“, епер на неси, де відбиваєть ся жите в усіх його формах, де виступає чи инша сторона політичного, або релїїїного питання, а особливо на и українськї накладаєть ся безапеляційне „veto“ і більшість нових айськїх пєс, ставши цензурними для читача, зістають ся нецензурни для вистав на сценї. Та по за заборонами цензурними на перешкодї є ще часто заборона чисто адмінїстраційна. Ми не кажемо вже про хї закутки провінції, де творить ся в сїм напрямї адмінїстрацією все, тїлько може творити наша адмінїстрація, а навіть і по великих мїх часто пєси, дозволенї цензурою до вистав, забороняють ся адмінїстративними постановами. Трапляєть ся таке, що пєси, якї вільно тавляють ся на російськїй сценї, підлягають заборонї, коли їх хотять тавити на українськїй сценї (Заборона „Євреїв“ Чірікова в українїм перекладї).

Але крім тяжких цензурних умовин, що стають на перешкодї поленю репертуару українського театру, була, на жаль, причина і в сак українськїх трупях та в їх публіці. Не беручи на увагу більшости п так званих „русько-малоруськїх“, що їздять по провінції і годують дача сценами гонака, сварки і піяцтва, навіть така трупа, де на чолї їть відомий артист О. К. Саксаганськїй не дала нічого нового за останнї роки. Ся трупа перебувала останнї два роки лїтнїми сезонами в Київї лїдивши за її виставами ми можемо сказати тїлько одно, що трупа Саксаганського не пішла далї того що виробив театр до 1905 року. за не вийшла за межї старого і своїми виставами задовольняла тїльки то вибагливі маси публіки. Правда, се мало добрі матерїяльні наслідки і трупи д. Саксаганського, трупа не могла пожалувати на слабї збори. з українськїй театр і українська інтєлігенція не може і не має за що дякувати сїй трупї. Велике артистичне вдоволеннє могла дати гра саксаганського, д. Саксаганського; кілька талановитих виконанців було кна вказати між иньшими членами трупи. Але для розвою і поступу айського театру вона не давала вже нічого.

Інакше становище займає трупа М. К. Садовського, що і по своєму складу і відношенню до штуки стоїть на чолі всіх інших труп. Трупа ся вже третій рік постійно оселяється на зимовий сезон в Києві і провадить далі почате в давні часи діло розвитку національного театра. В сім місяці закінчив ся третій сезон перебування трупи М. К. Садовського в Києві і ми не можемо не одмітити на сторінках нашого журналу корисної праці її.

Сама поява таких гостей як М. К. Садовського та М. К. Заньковецької, що останніми часами увіходить в трупу д. Садовського, в Києві після довгих часів заборон була дуже бажаною і відрадною для українського суспільства. Режисер трупи д. Садовський, будучи сам великим художником, зумів зібрати круг себе людей з художнім хистом і з любовю до свого діла. Між загальним складом трупи особливу увагу звертає на себе відома українська артистка М. К. Заньковецька і по праву їй належить тут перше місце. Но своїй грі, по розумінню театра, тих типів, представницею котрих вона являється в песах, М. К. Заньковецька не мала рівної собі на українській сцені в минулім, не має і зараз. Величезний талант, надзвичайне почуте людського горя, розумінне психології людини сплели ся в грі сієї розкішної квітки України.

Являючись на сцені в драматичній ролі, вона переживаючи всі душевні емоції героїні, переливає їх в душу глядача. Якись невідомі нитки звязують публіку з артисткою, електричним током проходять настрої артистки в душу слухачів; почуте артистки опановує душу слухача; її горе викликає почуття горя у слухача, її сльози викликають сльози у нього.

Та хоч по характеру свого артизма М. К. Заньковецька належить до драматичного амплуа, але трудно сказати, де вона краща, чи в виконанню ролей драматичних, чи в ролях комічних. І в тих і в других вона являється артисткою, у котрої в кождім слові, в кождім русі яскраво відбивається великий талант.

Не менш видатним в трупі являється і сам М. К. Садовський. По цілім ряді рецензій і статей, присвячених оцінці його яко артиста, трудно дати щось, і ми можемо тільки сказати, що до артистичного хисту і до таланту актора у нього приєднується ще й уміне дати настрої всій трупі. Дивлячись на гру артистів мимохіть відчувається ся, що на будову вистави положив свою руку великий артист і в найменших деталях чується його творчий дух.

По за сими двома велетнями української сцени, вже відомими своїм славним минулім, ми одмітимо ще де кілька артистичних сил, котрі увіходять в склад трупи М. К. Садовського. Між молодими артистами трупи безперечно перше місце належить д. Маряненкови. Характер його гри, його умілість вже вилили ся в певні форми і дають нам змогу ви-

тати в його особі першорядну силу, що являється в поміч кращим драматичним героям українського театру. Крім д. Маряненка закінченими постатями являються дд. Паньківський і Левицький, а також ряд молодших подають певні надії бачити в них в недалекій будучности не аби яких артистів. Між молодшими визначаються особливо д. Ковалевський (комік) і д. Костів (гарний голос). Взагалі, що до акторів трупа д. Садовського може сміло назвати першорядною. Трохи слабшими являються жіночі постати, але і тут ми можемо зазначити кілька досить виразних особистостей і ряд таких, що подають надії виробити в певні артистичні сили. Особливу увагу своєю грою звертали на себе д. Тобилевич, Полянська і Хуторпа, а своїми голосами визначалися д. Петляш і Ніжинська.

Розпоряджуючи першорядними силами в своїй трупі, д. Садовський не вдовольнявся старими дорогами, а енергійно стремив до дальшого розвитку, дальших поступів української сцени. Репертуар свій збагатив він рядом нових пєс, щиро йдучи на зустріч потребам часу в сьому напрямку. Не маючи змоги брати нові пєси з чисто українського репертуару, по вище згаданим цензурним умовам, д. Садовський користувався пєсами переважно європейського та російського репертуару в перекладі на українську мову. За останній сезон були між іншими виставлені трупю Садовського такі пєси: „Ревізор“ Гоголя, „Євреї“ Чірікова, „Надія“ Гайєрманса, „Бог помсти“ Шолома Аша, „Забавки“ Шніцлера. Як до вистави взагалі пєс, так зокрема пєс нового репертуару можемо зазначити надзвичайну дбалість д. Садовського. Особливо приємно вражає в кожній пєсі її художній бік. З кожної вистави можна було бачити, що д. Садовський не спинався перед найбільшими матеріальними жертвами і дбав лише про те, щоб художня сторона пєси була обставлена як найкраще. Такі художники-малюрі як дд. Кричевський і Бурячок кождо пєсу прегарно обставляли з декоративного боку. Історичні українські пєси дістали нову, чудову обстанову, виповнену з великим знанням і любовю до старого життя, завдяки тим же артистам. Музичну сторону підніс д. Садовський також дуже значно, свідомо йдучи до введення в програму свою спектаклів оперних, і кожного сезону додавав нові опери до свого репертуару („Сільська честь“ в сезон 1908—9 р.).

Таким чином не дивлячись на недовіре суспільства до того, що пєси європейського репертуару можуть проходити гладко на українській сцені, д. Садовський відважився на таке діло і показав, що його трупа з таким же успіхом справляється з пєсами європейського репертуару, як із пєсами чисто українськими.

Тим більша заслуга тут д. Садовського, що дорога його не стелила

ся рожами. Йому доводилося боротися з тяжкими цензурними умовами, нести великі моральні і матеріальні жертви. Так наприклад, після першої ж вистави „Євреїв“ Чірікова, що відібрала у трупи багато часу і коштів, песа не могла більш заявити ся на сцені через заборону адміністрації. І само суспільство, що так вимогало через пресу і особисто поновлення репертуару, не підтримало цього в бажаній мірі. Се власне відношення київської публіки до заходів д. Садовського коло оновлення нашого театрального репертуару розуміли ми вище, кажучи, що винні в тім не тільки „обставини незалежні“, але й сама українська публіка, коли се оновлення, приладжування нашого театру до нових вимог нашої інтелігенції, іде так тяжко. Ми були свідками більшого числа вистав пес нового і старого репертуару на сцені д. Садовського і можемо сказати, що старі песи завжди проходили при більшому числі слухачів. Винятком з цього може бути хіба „Ревізор“, що завжди збирав повний театр слухачів. „Бог помсти“ стрів ся з повною холодністю публіки. „Забавки“ йшли тільки раз і були зняті з репертуару. Тим часом стара „Жидівка вихрестка“, або „Ой не ходи Грицю“ всякий раз збирали масу публіки. Такі відносини публіки до театру звичайно не можуть не відбитися на заходах коло його. Ми вже не кажемо про моральну сторону — про гіркі розчарування того хто радо йде на зустріч бажанням публіки і не знаходить заслуженої уваги і співчуття. Але ж на виставу таких пес треба занадто великих коштів і українському театру, що не має ні казюнных ні громадських заповомог, се над силу. Справа оновлення українського репертуару, лежить таким чином в руках самої нашої суспільности. Поминаючи цензурні перешкоди і брак оригінальних українських пес приступних для сцени, треба ще, щоб сама суспільність дала змогу виставляти новий репертуар покриваючи принаймні вложені в то кошти.

Й. БОЙЄР.

Сила віри.

*Роман*¹⁾.

Одного разу пані Ванген стояла в кухні й варила дітям кужіш. І от з доброго дива впала вона на стільчик і з жахом дивила ся в подуме. То батько висів там і казав, що до Вангена йому нема ніякого діла, — а тільки до неї, бо вона тільки була йому рідна... І тільки вона сама всьому була винною.

Кулешик викіпів, а пані Ванген нічого того не помічала. Здавало ся сердешній, що підлога зникає в неї з-під ніг і щось таке чорне-чорне простягає над нею руки. Вона аж захолола від страху і несамохіть стала шукати собі порятунку.

Що правда — то правда: оте банкруцтво всіх їх поробило старцями. Але що як тут таки справді не Вангенова вина? Коли так, то батько повинен був удати ся до тих, хто тут усьому винний.

І безневинність чоловікова була для пані Ванген єдиним порятунком.

„Він невинуватий. Він мусить бути невинуватим“.

Вдень Ванген пішов до двору Кариного батька, бо їй самій не сила було йти туди. А дійшовши до самого двору, Ванген вернув ся назад. Він не мав сили бачити помершого.

А коли прийшов до дому, жінка сиділа край столу, сперши ся на його ліктями, а лице закривши руками.

— Де діти? — спитав він, аби спитати.

— Я одіслала їх, — ледве відповіла ффрау Ванген, дивлячи ся на чоловіка.

А йому відразу спало на серце важке прочутте.

— Ні, ти скажи мені, де саме вони? — аж крикнув Ванген і відчинив двері до другої світлиці: там не було нікого.

— Я дала телеграму твоїй тітці, — мовила вона далі таким самим голосом. — Тітка зараз же приїхала. От тільки-що вона й поїхала.

А Ванген стояв і невпевнений дивив ся на жінку. Через те Кара і додала:

— Я думала, що так воно краще буде для тебе, Генриху. Чи можна мені тепер допомогти тобі в якійсь роботі?

¹⁾ Докінченне, див. кп. IV.

Се брєніло таємницею. Ванґен не подякував жіпці, бо здавало ся йому, що вона сама до себе, а не до його се казала.

Було так тихо в спочивальні, коли вони ввечері полягали спати. Ліжка дитячі стояли порожні. І хоч Кара шукала собі рятунку в чоловіковій безневинности і мала охоту стати йому в поміч, показати йому всю свою до його віру, але балакати з ним усе не зважувала ся, бо нічого лихого не хотїла казати, а гарних слів не могла прибрати.

Тиша ще тим була страшна, що не порушував її ні дитячий гомір, а ні їхнє слабеньке сопіннє. Ні одного тїльця дитячого не ворушило ся тепер на ліжечку і не треба було його вкривати. Чоловік з жінкою лишили ся самотні.

І ся тиша, і та прїрва, що стала тепер між ними, примушували обох придивляти ся до себе самих, і обом усе стояв перед очима старий батько, що повисив ся в повітці.

Ванґен ліг перший на ліжку, не спускаючи з жінки очей. А вона так поволї роздїгала ся, наче страх напав на неї від думки, що от-от треба лягати спати. І панї Ванґен дивила ся кругом себе, немов би ждала, що от-от вернуть ся діти. „Тут не моя вина, думав Ванґен. Але можливо, що й тепер вона все лихо зверне на мене“. І коли жінка таки лягла, втопивши очи в стелю, а руки заклала під голову, то чоловікови якось так неприємно стало від думки, що вона мабуть па все ладна тепер зважити ся, і може таки сієї ж ночі, коли він спатиме...

Свічка горїла на столику, край Ванґенового ліжка, але він не зважував ся погасити її.

— Може-б ти погасив світло? — тихенько сказала Кара все дивлячи ся на стелю. Довело ся таки Ванґенови погасити свічку.

Сїра ніч весняна дивила ся в вікно, на яким була маленька занавіска.

В обох — і в чоловіка і в жінки — очи були широко розплющені й дивили ся в блїду темряву. Здавало ся, що боять ся вони заплющити очи, бо тоді буде такий морок...

Тепер вже не треба було вставати до дітей і через те мусїли обоє лежати нишком і цілу ніч давати волю своїм думкам.

Вона уявляла собі батька, коли він останній раз був у неї і висловлював свій погляд на її чоловіка. „Чом же ти не послухала ся його тоді? — думала панї Ванґен. А тепер вже пізно. На віки пізно. Що ж се ти наробила!“

Він наче от зараз перебував те, як позичив у старого останніх десятих тисяч. Тодї Ванґен брехав, прибільшував, обіцяв — і сам тому вірив. І здавало ся тепер Ванґенови, що всі ідеали його геть за вітром пішли, розвіяли ся. Він покладав ся на їх, а вони зраджували його: от

які були наслідки. Мимоволі почав він тремтіти. Здавало ся Ванґенови, що мертве тіло сього дідка по-всяк-час волочитиметь ся за ним.

Пані Ванґен помітила чоловіків страх і сама ще дужче лякала ся. „То виходить, се його вина!“ — подумала вона й почувила, як росте її гнів. Але коли так, то й вона сама винна? „Ні, він таки безневинний, мусить бути безневинним!“ І тут наче щось потягло пані Ванґен допомогти чоловікови і вона подала йому руку.

— Візьми мене за руку, Генриху.

І коли їхні руки зійшли ся, то обоє почували себе так, наче тільки-тільки побрали ся й засинають пообнімавши ся.

„Хиба ж я могла піти за иншого, коли я любила його?“ — питала пані Ванґен своїх думок, немов би сподівала ся, що батько почує ті думки.

І стали їй перед очі чудові хвилини їхнього першого кохання. Здавало ся, хоче вона переконати себе, чи чесно зробила. Але батько все нове й нове заперечував — і Кара, сама того не примічаючи, усе міцнійше стискала руку чоловікови. І таке поєднання рук одігнало на другий бік їх жах. Тепер вони могли подбати про щось инше, а не про себе самих. Почали жаліти одне одного й відвернули очі від злиднів.

— Бідна ти моя, тобі найгірше прийшло ся!

Вона випустила чоловікову руку, щоб погладити її, й тихенько відповіла :

— О, ні, Генриху, тобі гірше! Правду кажу.

— Ні, Каро, — я мужчина. А се ж твій батько... Останнє слово знов прибило її й знов став її батько перед очима. І вже не сила було довше терпіти. „Пі, то не Ванґенова вина“.

І пані Ванґен мимоволі ховала ся за чоловікові плечі, за його безневинність, бо то був їй єдиний поратунок.

— Генриху, можна до тебе прийти?

— Можна, моя любя.

Він зрадів, що вже не сам буде, підняв ковдру, і жінця всунула ся, як і колись бувало, припала йому до плеча, притулила ся, немов би хотіла таким способом здобути собі спокій і безпешність.

Ванґен укрив жінку ковдрою й обвив її руками. Довіре одного розбудило те саме почуття в другого, і вони горнули ся одне до одного в тій надії, що проженуть тепер свої тяжкі думки. І коли ставало їм так тепло, наче в одну істоту вони сполучили ся, то почали, самі того не помічаючи, виправдувати ся одне перед одним, немов би самих себе хотіли переконати.

Кара лежала якийсь час нишком, а тоді зітхнула й промовила :

— Але ж, Господи, нічого б і не стало ся, як би...

Ван'ген зрозумів жінчину думку й провів по чолі вільною рукою.
— Ні, сказав він, сього б таки не стало ся.

І зараз обоє уявили собі Норбі та багатирів-капіталістів якимись темними силами, на яких можна було направити свій гнів. І замість почувати себе винуватими, вони вважали себе борцями за право і правду. А особливо Ван'генови було приємно чути таке з жінчиних уст: то входить — вона вже не зневіряєть ся в нім.

А ніч весняна тихенько насувала ся. Чути було, як дощ тарабанив у вікна й двері, гомін струмка, що біжить долиною по-під їхньою хатою. Якийсь час Кара дивила ся в вікно, а тоді сказала:

— А воно, мабуть, таки й справді вдову Гаарштад примусили написати оте посвідчення.

— Еге, — відповів Ван'ген і випростав ся на ліжку.

Від отої підозрілости, яку пані Ван'ген так ненавиділа в чоловікові, тепер ставало їй лехче, бо його підозрінне справджувало ся.

Силувала вона себе заплющити очи, мовчати, та заенути ніяк не могла: все кортіло говорити й обороняти ся.

— От тепер більша частина робітників їде в Америку, — промовив Ван'ген і став дожидати, що то жінка скаже.

А вона зараз і озвала ся:

— Швидко всі, хто може працювати, повиїзять відсіля, як що так і далі поводитимуть ся з ними.

І який же Ван'ген був радий: жінка говорить усе те, що він сам не раз казав. Таки й вона перейшла на його бік. Таки й її пощастило переконати.

— А ти хотів заснувати касу? — спитала Кара.

— Авжеж, аби тільки дозволили мені й далі провадити сю справу. А як гарно колись жили вони, робітники. Жінки приносили їм обідати й були з вигляду такі веселі та задоволені.

— Так... А тепер буде інакше.

Здавало ся, що й краю тій ночі не буде. А вони тулили ся одне до одного й балакали з перервами все про те саме, немов би то було полумє, в яке треба підкидати топлива.

Пані Ван'ген зважила ся спитати:

— А правда, люди мали б великі проценти на свої капітали, як би тобі було спроможно й далі працювати?

— Авжеж! Все йшло вперед, розростало ся, а тут капіталісти взяли тай злякали ся.

— Аж тепер я бачу, як то важко було тобі такі розчарування терпіти. — Вона поклала голову йому на плече і пошепки мовила:

— Пробач мені, Генриху, як що можеш. Я не була до тебе такою, якою повинна була бути.

В саму душу запали Ванґенови сі слова.

— Пробачити? Нічого тут пробачати. Ти так кривила ся і такого багато натерпіла ся... Але тепер я вже тобі помагатиму.

— Не говори про се, Генриху. Я тільки тепер бачу, що се все могло вбити тебе.

Отак минула ся ніч. Розмовляючи все щирійше, вони знов вернули собі ту давню віру одно до одного. Обоє почували, що за ними гонить ся тяжка відповідальність, і рука в руку тікали в царство безневинности.

IV.

Весна того року настала рано і, коли пастор Борінґ одного тепло-го дня травня йшов алеєю, що прямувала до господи Норбі, то помітив, як пороспускали ся вже дерева, а в повітрі пахне молодою травицею й листом молоденьким. Пастор мав у руках подорожній сак. Він йшов од-відати хворого Ларса Клевена, що жив аж там, на горі.

Сила молоденьких гіллячок лежало на алеї, так наче після бурі: то були наслідки робітничої демонстрації першого травня.

Дійшов пастор до саду і вглядів за штафетами Норбі в білій робочій куртці. Він порав ся коло дерева.

Пастор став і забалакав до Норбі.

— Після тієї демонстрації погано тут стало, — мовив пастор і похитав головою. — Боженьку мій, тут йдеть ся не тільки про консулове ча-стування горілкою, — тут був хтось такий, що частував їх моральною отрутою.

Норбі вдав з себе здивованого і, сперши ся на лопату, відповів:

— Ви кажете про робітників? Але ж у парку то не вони наробили шкоди. Буря все чисто перевернула за одну ніч.

Пастор трохи зніяковів, постояв ще хвилину тай пішов. У сього Норбі якась особлива гордість. Просто се в його така слабість: не хоче, щоб хтось жалів його.

Стежка під гору зробила ся після дощу слизькою. А сонце гріло вже листе на дереві і гори зелені поливало світлом ясним. Струмки гомоніли, впадаючи в фіорд, а на полі видно було людей, які поганяли коні, запряжені в плузі.

Врешті вийшов пастор на шпиль, де жив робітник. Хата й стайня були однакові. Трудно було вгадати, де тут живуть люди, коли-б не сінці та не двоє маленьких вікон. У сінях вимито й посипано ялинковими гіллячками. Так було зроблено через те, що сподівали ся пастора.

Пастор мусів нагнути ся, щоб увійти до хати. Хатина низенька і знов довело ся згинати ся.

В печі кипить окроп у горшку. Підлога чистенька, піском поси-

пана. Жінка сидить зодягнена так, як у неділю — і з молитовником у руках. А на ліжку, вкритий старенькою ковдрою, лежить Ларс Клевен. Сорочка на нім біла-біла, мабуть нашвидку надів, як побачив пастора під горою.

Пастор подає попереду руку пані, а тоді наближаєть ся до ліжка.

— Як же ти себе почуваш, любий мій Ларсе? Ларс мовчить, тільки стискує губи й дивить ся на пастора.

Жінка відповідає за його.

— Ой, Господи, я так бояла ся, щоб він часом не заснув, поки прийде пан пастор.

Пастор здоровкаєть ся з старим за руку. Вона тверда, як той ріг і холодна, як лід. Зморщене, вітром спалене обличчя а-ні ворухнеть ся. Старі очи дивлять ся як неживі. Часом Клевен ворухить губами.

Коло його лежав накришений тютюн, щоб жувати його. Пастор сів.

— Страшно тобі вмірати, мій любий Ларсе?

І знов відповіла за чоловіка жінка:

— Він хоче висповідати ся, пане пасторе.

— А, он як! І пастор лагідно поглянув на хворого. І дуже здивовав ся, коли побачив, що той сплюнув тютюн і озвав ся, боязко поглядаючи на пастора.

— А — в справі Вангена й Норбі...

— Він хотів йти тоді й свідчити, — сказала жінка, сякаючи носа, — та не вистачило зважливости підняти голос проти Норбі.

Пастор з запитанням повів на Ларса очима.

А той боязко позирав на духовника і все жував тютюн. Врешті мусів же він щось сказати і виплюнув тютюн, і сього разу набрала ся лиха від того сорочка.

— Чи пастор думає, що Бог зглянеть ся на мене?

— Авжеж! Чом же ні?—І пастор усміхнув ся.

— Бо я ж не пішов і не сказав усієї правди, хоч Бог і велів мені те зробити.

— А чи ти ж певний в тім, що знав правду? Ларсе?

— А він же їздив разом з Норбі в місто, коли той підписув, — відповіла жінка. Вона стояла тепер край столу з молитовником у руках і боязко подивляла ся на пастора.

Пастор Борінг же сидів, утопивши очи в долівку.

— І от тепер він боїть ся, що не буде йому за се ласки від Бога, — мовила жінка й витерла сльози.

— А я кажу, що Ісус Христос і сей гріх приняв па себе на хресті.

Пастор, хоч і дивив ся весь час у підлогу, але чув на собі погляд слабого і знав що, як зустрінеть ся з сими очима, то таки доведеть ся відповісти.

Як би пастор Борінґ лишив ся сам зо своїми думками й забув, що се передсмертні хвилини, того хто питає, то він би відповів: „хоч би Христос вмер і за твої гріхи, і хоч би тебе взято на небо, а Ванґен таки натерпить ся через твій гріх“.

Таке було на думці в пастора. „Але як же його тут звести очі і стрінуги ся з отими старечими переляканими“...

— То пастор думає, що мені Господь простить? — почуло ся з ліжка.

І тепер вже пастор мусів одповісти.

— Еге ж бо, — сказав він і підвів очі.

— А пастор помолить ся за мене? — спитав Ларс, жуячи тютюн.

Пастор устав і зложив руки. Але за кого ж йому молити ся? Він про Ванґена думав.

А тут сонце так весело грало на змיתій підлозі й кидало промінні на стару ковдру та на сорочку слабого. І здавало ся пасторови, що то вітанне від Того, „хто світить на добрих і злих“. А вони були такі бідні та безпорадні в отсій маленькій хатині — сі сердешні старенькі і будили в нім таке спочутте, що пастор почав молити ся Богу й просити в Його милосердя.

Коли вже пастор скінчив, жінка плакала і знов висякала носа пальцями.

А слабій лежав, зложивши руки на одежі, і на очах йому сльози проступали. Він забув і про тютюн у роті.

Пастор знов сів, а старий Ларс сплюнув і сказав:

— Може б пастор запричастив мене?

Пастор механічно підвів ся й відчинив свій сак.

Чув він, як ластівки літали за вікном, як пташина якась лагодила ся звити собі гніздо під стріхою. І на пташок дивив ся пастор Борінґ, як посланників з неба, бо життє — то щось вище над людські розуміння доброго й злого. А як стояв він у святій одежі й держав вино у келиху, то сказав, похиливши голову:

— Слухай, Ларсе. Суд присяжних буде на тім тижні. Чи пошлеш ти свою жінку, щоб вона іменем твоїм сказала: я можу потвердить. Що ти на се скажеш?

— Само собою, пошлю, — відповів Клевен і журливо подивив ся на келих.

Стара на лаві зітхнула, підійшла, виїняла старому з рота тютюн і поклала на вікні.

Скінчивши причасте, пастор сховав убори церковні і ще трошки посидів край ліжка слабого.

А Ларс, здаєть ся, крепив ся так довго тільки через те, що ждав причасті й прощення гріхів, а тепер одразу ослаб і почала ся агонія.

На сам кінець Клевен росплющив очи й спинив ся ними на жінці. Вона зрозуміла його, взяла пережований тютюн з вікна й поклала старому в рот. Ларс так подивив ся на неї, немов би казав: „Еге, я того й хотів“.

Пастор півдвів ся з місця й попрощав ся. Тоді слабий, конаючи, ще раз поглянув на пастора, з любов'ю повів очима на жінку й зашепотів:

— Є ні, вона не може свідчити проти Норбі, бо той і хату одніме.

— Так, — озвав ся пастор трохи непевним голосом і все стояв на однім місці.

Старий Ларс усміхнув ся, що все так гаразд стало ся й тут на землі і там на небі, тай впав на подушки. Він ще раз хотів підняти голову, щоб сплюнути, та вже не сила було — і тютюн так і застряв йому в горлі. Ларс зайшов ся кашлем і почав хрипіти. За хвилину й того вже не чути було.

Стара стояла і, немов скамянїла, дивила ся на мертвого, а тоді рішучо підійшла й закрила йому очи. Потім вона обернула ся до пастора.

— Хвала Богови! — сказала стара зворушено. — Тепер я знаю, що Ларс помер у ласці Божій.

Вертаючи ся додому з своїм саком, пастор спинив ся на найвищій шпилі і сїв на камені. Він спер ся головою на руки й дивив ся навкруги. Скільки разів не прощав пастор Борінґ гріхи людям, раз-у-раз почував себе нещасним. Насамперед він не вірив, що від Бога дано йому право прощати гріхи, та й в те прощення не було в Борінґа віри. А тим часом усе своє житте клав він руки на тисячи голів і наділяв людей тією брехливою втіхою.

А тепер от він сидить тут і знов відчуває себе нещасливим. Ніколи так ясно, як сьогодні, не бачив пастор Борінґ усієї нерозумности отого прощання гріхів. Коли Бог пробачив Ларсови, то чи простить же Він Ванґенови? А хоч би й простив, Ванґена однак можуть сказати безневинно. А родина його, за якою так гонить ся біда? Ні, злочинство — то щось таке, що ніколи не сидить на однім місці, — воно рухливе. Воно сіє за собою насіння, ширить ся як та пошість, — і ніхто не знає, де йому буде край. І хоч би ми втерляли його з очей, воно таки йде своїм порядком. Хто тут може простити? Бог? Чи ж його завданне прощати тих, кого люди мають за безневинних?“

Так думав пастор Борінґ, сидючи на камені. А коли рушив далі, то смуток і сором напали на його.

Таке було завжди, коли Борінґ виконував свій пасторський обов'язок, відмовити ся від якого не мав сили.

Тай що тут зробиш? Сновідати вміраючого — то святе діло.

V.

Пані Ванген нетерпляче дожидала демонстрації.

Сама вона почувала тепер, що треба хапати ся за такі способи, яких попередю цурала ся і за які раз-у-раз брав ся її чоловік, з горя кидаючи ся на те, що опинить ся під рукою. Але з того дня, коли консул напоїв демонстрантів так, що своєю поведінкою вони все село обурили, Ванген і дружина його побачили, що ся спілка знов пошкодила їхній справі.

Адже ж уся чисто парафія була тепер тієї думки, що Ванген тільки ховав ся за спиною тих демонстрантів; навіть найзапекліїші вороги Норбі поставали його прихильниками й відвертали ся від Вангена.

І в міру того, як наближав ся день суду, все дужче бояв ся Ванген, що лишить ся сам. Він має свідків, але не може на їх покладати ся, бо бачить, що всі його ненавидять. Але вночі, коли Ванген думав про свою безневинність, то все яснійше уявляв собі ту сцену в „Grand Cafe“, де підписували векселя. Спочатку він не певен був, що саме там вексель був підписаний. А от після того, як вимовив се Ванген привселюдно, запевняв себе, що так воно й було.

І що частійше повторював він отсе, то більше переконував ся, що діяло ся саме там, а не в іншій місці. Тепер навіть пригадував собі Ванген, в яким кутку сиділи: Норбі, Гаарштад і він. Поснідавши, пили вони каву... А от, чи не було там ще кого? Може-ж був ще хтось такий, що все чисто бачив?

І от усе яснійше уявляв собі Ванген оту сцену; так наче мала вона в собі якусь таємничу силу і та сила зринула звідкілясь, щоб порятувати його.

І Ванген так добре усе те пригадував, що здавало ся, ніби він чує навіть смак тієї чорної кави, бачить людей, які сиділи за столами тоді, як Норбі підписував ся.

Стояв дим від цигарок. Бігали кельнері з серветками під пахвою, лічили гроші, приносили пляшки, а гості сміяли ся, гомоніли — і гамір стояв у кавярні. І от там сиділи вони втрьох та й підписували. Але невже так-таки й не було четвертого?

І почало Вангенови здавати ся, що таки мусів бути там ще хтось четвертий, бо вже дуже палко він бажав того. „А може й того підкупили?“

Ся думка не давала йому спокою і мусів Ванген зміркувати її. Йшов він далі й далі в своїх уявах, бачив руки тих, що підписували ся, та тих, хто були свідками. Все се стояло Вангенови перед очима й тоді навіть, коли він спав. І навіть сніло ся йому, наче-б то він балакає

з кимсь і дивить ся тому просто в вічі... Треба довести, що ся сцена таки була, — тим то вона й ставала перед ним усе виразнійшою: без того-б Ванґен почував себе зовсім безпорадним. Врешті він таки справді почав вірити, що був при тім й четвертий.

Спершу се тільки тінь була, кинута на екран. Але тінь отся скорила собі очі і вони бачили, як Норбі підписує, а якийсь голос каже: „Еге, я бачив, та не хочу встривати до сієї справи“.

— Так, але-ж він мусить, він повинен, хоча-б йому обіцяли за мовчанку найдорочжу плату! — І Ванґен усе дужче горячив ся.

Він мусів знайти сю людину, бо вже-ж наближала ся росплата.

А тут одного ранку Ванґен знов спіткав кравця з божевільним поглядом, і цілу ніч не міг заснути. І ота постать здавала ся йому тепер виразнійшою ніж перше. Правда, вона ще боролася за те, щоб вийти на світ, — „але-ж вона мусить, Боже, мусить вона вийти“!

І хоч Ванґен мав часами охоту вдарити себе по голові й закричати: „збожеволів“, а таки надіяв ся й бажав учепити ся за сю нову можливість, бо тільки вона в саму останню хвилину порятує його.

Одного дня Ванґен сказав про се жінці. Вона зацікавлено слухала й підбадьорювала. Але роспитавши ся краще й наслухавши ся від чоловіка близьких до правди фактів, пані Ванґен ніяк не могла ясно уявити собі сю особу, бо такого-ж багато часу відтоді минуло. Обое покоштували трунку сього. Він надавав бадьорости і тим-то стало в їх тільки й мови, що про се.

Якось одного дня знов про се річ зайшла. Ванґен на хвилину замислив ся і відразу схопив ся з місця.

— Тепер я знаю його! — сказав він.

— Генриху! — аж скрикнула пані Ванґен і собі скочила з місця.

— То був Размус Бродерсен.

— О, хвалити Господа! — зітхнула жінка й захопила ся за груди.

Але Размус Бродерсен тепер аж в Америці. Одначе Ванґеюви здавало ся, що як-раз про сю справу той і писав до його в листі. І от він узяв своє листування тай заходив ся перечитувати листи сього шкільного товариша свого.

Сього вечора нічого не знайшов. Можливо, що десь закинув ся той лист. Але таке напруженне, таке завзяте шуканне знервувало Ванґена.

Кара раднійша була й спати не лягати аби знайти того листа, але чоловік сказав відкласти се на завтра. А коли другого дня почав він переглядати ще один пакет листів, то така промайнула думка: „не знайдеш нічого і вона розум потеряє“.

Опівдня прийшла до його в спочивальню жінка й мабуть вже в-двадцятьє спитала:

— А що? Як?

— Ще мусить бути десь пакет, — відповів Ван'ген, потираючи чоло, та й почав рити ся по всіх скриньках.

В останнім пакеті запевно буде, — думала Кара. Вона зважила ся дати чоловікови спокій, аж поки сам він не скаже, що знайшов листа. В сподіванні сього порятунку були її спокій і радість. З піднесеною головою робила пані Ван'ген свою господарську роботу, ходила певними, повільними ступнями, а волосє, як та корона, пишало над її гарним обличем.

Може хоч тепер пощастить утерти носа ворогам її чоловіка.

Се був перший такий день, що вона все думала: „що-ж то поробляють там наші біднятка? А батько? Так... се було велике горе, тяжке горенько“. Але каміня на совісті вже й сліду не було.

Перед обідом жінка притулила вухо до чоловікових дверей. Вона чула, як там шарудять папери і не зважувала ся йти й заважати йому, кажучи, що вже обід стоїть на столі, а тим часом саме сьогодні зготувала таке смашне м'ясо, яке Ван'ген дуже любить.

Кінець-кінцем Ван'ген сам вийшов задовольнений, щасливий. Він ще не знайшов листа, але певен, що знайде його сьогодні.

Ся чоловікова впевненість дуже тішила Кару. Безсонниця й тривога зовсім були вибили її з колії, а під час обіду вона розвеселила ся. Ні, не треба, щоб він оповідав їй щось до вечора! І пані Ван'ген пила з чоловіком воду, клала пальця йому в шклянку в тій надії, що перетворить воду в вино. І коли Кара отак пустувала, сміяла ся, — в очах у неї було повно сліз.

Увесь час по обіді пані Ван'ген сиділа як на голках. Але чоловік просив, щоб вона йому не заважала, — і вона слухала ся.

Коли се Ван'ген одчинив двері й засміяв ся.

— Ось де він, Каро!

Тоді скочила вона з місця з криком — „Генриху“! побігла чоловікови на зустріч, вихопила йому з рук папір та й заходила ся перечитувати його. Так воно й є. Лист написаний кілька років тому. Размус писав про якийсь смашний сніданок, а геть унизу так там і стояло... Там се й було!

І пані Ван'ген вчепила ся чоловікови на шию, вхопила його руками за голову, тримаючи її перед себе, й шепотіла:

— Чом же ти мене не цілуєш? Чом не підскакуєш до самої стелі? О, мені здаєть ся, я стеряю ся!

І вона ще раз хоче перечитати того листа, але... але... Кара затремтіла.

Отсе писаннє... воно... воно так нагадує Ван'генову руку...

Вона знизала чоловіка гострим поглядом, але не сміла й слова сказати.

Коли я покажу сього листа на суді — озвав ся Ванген, сміючи ся — то думаю, що сього буде досить.

— О, безперечно, Генриху!

Пані Ванген і тепер радо сміяла ся, але вже мусіла сісти.

„Що він наробив!“ — думала вона, дивлячи ся просто перед себе наче неживими очима. „Господи, рятуй мене!“

І здавало ся їй, що все закрутило ся, пішло ходором. Вона бачила свою вину в усім, усім. „Ні, неможливо! Сього не повинно бути, не повинно!“ Могла-ж вона помилити ся. І не хотіла пані Ванген вже й бачити того листа, а віддала його всміхаючи ся чоловікови і раяла добре сховати.

„Може сей лист хоч трохи pomoже Вангенови, хоч крапельночку, бо він же мусить бути вільним“.

Того-ж таки вечора, лягаючи спати, вона сказала чоловікови :

— Ти покинув писати в газеті, Генриху? А от мені здаєть ся, що добре було-б, коли-б громадянство довідало ся, як поводили ся з нами пастор та Тора.

— Еге,—відповів Ванген. — І добре було-б, як би присяжні засідателі прочитали се перед тим, як сядуть судити.

І обоє силкували ся заснути одне коло одного.

VI.

Якийсь чоловік йде з півночі, з гір, і спинаєть ся під наметом Норбі, край якого сидить Ейнар і вяже віники.

Незнайомий ліг на траві, поклав під голову торбину й почав оповідати про те, що на схід звідсіля натрапив він на ведмедя з двома ведмежатами. Що до місцевих новинок, то він каже про Вангенову справу, яку сьогодні мають розбирати присяжні засідателі.

— Еге, — відповів Ейнар, не кидаючи своєї роботи.

Він перевіз незнайомого через озеро човном, бо той поспішав до другого села. Від сього чоловіка Ейнар довідав ся, що двадцятилітня докторова дочка живе в Бівіку — і ся новина збудила приємні спогади про різдвяний бал.

Цілий місяць живе собі Ейнар серед чудової тиші. Товариством йому була стара дівка, що гляділа корів, собака та скотина. Ейнар мусів пити молоко, ходити в проходку, берегти ся, щоб не замочити часом ніг, гарно спати, добре їсти. Увесь сей час ходив він, як простий селянин: в грубій одежі і в дерев'яних черевиках.

Жило ся чудесно!

А от тепер йому урвав ся спокій. Звістка про той суд немов ножем його різнула.

Старі рани розятрили ся. Ейнар бачив, що вертаєть ся той давній одчай, який він хотів прогнати від себе й якому так дуже противив ся.

Невже він ще мало горя набрав ся через отсю справу? Увечері Ейнар, як і звичайно, ліг спати, та вже не міг заснути й почав думати про те, який в його батько добрий. Але й се не заспокоювало. Тоді Ейнар став думати про молоду дівчину, що також живе тепер в горах. Яка вона була гарна тоді, на Різдво, коли вони вдвох танцювали... Всі чисто шептали ся й показували на їх пальцями. Чом же Ейнар з того часу так мало думав про неї?

„Стаеш замолоду дідуганом! Живеш серед книжок і надхмарних ідей. А тим часом найкращі літа минають — і ти не зазнав молодощів. Але ж — хвалити Бога — на світї ще єсть сонце і світить воно так хороше.“

І подумав Ейнар, що не дурно прийшли йому в голову такі згадки, а те, що та дівчина живе отут у горах — має своє значінне.

І він насилу заснув, а вві сні бачив себе в танку з нею, як і тоді, на Різдво.

Другого дня Ейнар пішов у свою звичайну проходку і все ставав та дивив ся в той бік, де Бівік. Було те селище по другий бік озера, серед снігу, далі як за пів милї звідси.

— Може вже сьогодні Ванген в тюрмі сидить, — несподівано вразила Ейнара думка. Але він усе пильнійше дивив ся на Бівік, що лаберав якогось нового значіння. З малих сірих хатин йшов дим. „Може вона тепер якраз варить обідати“. І кожного дня все частїйше линув Ейнар думкою своєю до молодї дівчини. Через неї не міг він думати ні про що прикре. Тепер вже він не самітний: їх двоє в горах.

І Ейнар уявляв собі двоє очей, що дивлять ся на землю — і такі вони гарні-гарні та так близенько. Тим ближче були воне одне одному, що жили тут у горах далеко від родини.

Міг би Ейнар піти до дівчини тієї, але краще було б ненароком побачити ся над озером або що. І от частїйше почав він приставати човном до другого берега, але побачити її — ніяк не міг. І, вертаючи ся до дому, сам з себе сміяв ся, бо примічав, що став сумний та розчарований. Аби бути спокійнішим, Ейнар усе думав про неї. І якийсь празниковий настрої опановував горами.

Одного разу Ейнар причалив до одного островка й розклав там велике огнище. Але й тоді не зявило ся на воді ні одного човна. Тільки тихі береги дивили ся на вогонь.

Тепер вже Ейнар не ходив у дерев'яних черевиках, а зодягався в тужурку туриста і руки були в його разураз чисті. Нікого він не сподівався до себе, а тільки носив на серці чудовий образ і ради його так старався.

З парафії приїздив чоловік конем, — і не встиг ще Ейнар спинити його, як той розказав, що Вангена засудили на рік до тюрми. Справа повернула для Вангена на гірше через те, що показав він на суді зфальшованого листа.

Ейнар саме сидів під наметом на камені, коли йому се казано було. Він затулив лице руками й не ворушився.

„І ти думаєш на весну знов брати ся до своєї науки? Ніколи в світі ти не можеш тепер дивити ся людям у вічі“.

Була чудова днина. Небо горнуло ся до високих гір та шпилів. Снігом укриті верхи гір виблискували на сонці.

А ввечері пішов Ейнар до озера й одв'язав човна. Довго він думав. Здавало ся хлопцеві, що світ завалив ся і він повинен кинути ся в воду, бо сором далі жити. Але, як і звичайно, розважив ся думками про дівчину. Тепер Ейнарови уявляло ся, що він стоїть десь там унизу, а вона — високо-високо й простягає до його руки, хоче порятувати.

Повільно пливе човен по чистій блискучій воді, в якій купається червоне небо. Сутінки сповили мовчазні береги. Видко в воді тільки намет Ейнарів та поле зелене, а за човном йдуть кружалки від весел.

А хатина, де живе дівчина, все наближаєть ся. Ейнар поклав весла — і човен вільно пливе по воді. Світ Божий здаєть ся тепер юнакови таким любим та милим, проміннем осяляним. Гори з усмішкою дивлять ся на його. І всі люде щасливі.

— Боже милий! — думає Ейнар. — Аж тепер бачу я, що то таке коханне!

VI.

Одного дня по обіді пішла Тора з Лідеранде в бік озера. Була вже косовиця і всі порали ся на сіножаті аж до пізнього вечора. Свіже сіно так хороше пахне й сповняє своїм ароматом повітря. Вода на озері так блистять, що пані Тора бачить усі камінчики на дні.

Повертає вона в алею, де стоїть велика школа і йде туди по східцях. Сьогодні ще треба їй обійти багато домів.

Хоч директор школи якраз викладає кільком школярам науку сільського господарства, але пані директорша покликала його, бо пані Тора каже, що прийшла за важним ділом.

Незабаром усі троє сиділи за столом у великій світлиці за склянками портвейну.

Директорова школи Неґенови було років з п'ятдесят. Мав він лисину й темну бороду, а на носі в його стреміли окуляри. Чоло йому високе, гарне, а в очах повно доброти. Всі знали добре директорове серце. Не був він неймовірним і через те разураз хоч чимсь та захоплював ся. Що до релігії, то тут він був завзятим прихильником національного християнства.

— Ну, то от я сьогодні маю до вас велике діло, — сказала пані Тора, сьорбнувши з склянки.

Директор і директорша уважно дивили ся на неї. Пані Тора всміхнула ся й сказала далі, поглядаючи то на чоловіка, то на жінку.

— Тут йдеть ся про останні події. Се був невеселий час і наробив він парафії сорому.

— А так, — озвала ся пані Неґен, похитала головою й взяла ся до плетева.

— Ми, що сидимо отут, вийшли добре з сієї справи. Я дістала тільки жменьку уціплевих уваг за те, що була така нерозумна та хотіла забрати в їх одну дитину. А ви, пане директоре, наслухали ся чимало за те, що були цілком нейтральним у сій справі!

Тут пані Тора засміяла ся.

— Сердешний він! — промовив директор, граючи бородою.

— Еге, шкода людини. Звичайно, не нам його судити, — додала пані Тора, — але поки ми живемо в організованім товаристві, маємо право на опіку! І не можна так кидати ся з опалу, як то робив Ванґен.

Пані Неґен знов хитнула головою й, позирнувши на чоловіка, додала:

— Звичайно.

Але найгірше прийшло ся Норбі. Ото ж саме й прийшла я запропонувати: зробімо йому овацію в якій небудь формі?

Неґен устав і почав набивати собі люльку, а тоді запалив її і знов сів до столу. Сонце заходило й кидало на сих людей своє промінне крізь лист дерева.

— Гарзд. А як же ви думаете зробити се? — спитав ся раптом Неґен, курючи люльку.

Пані Тора мимоволі почервоніла, бо сподівала ся тут опіру; тимто вона прийшла сюди з самого початку. Та зараз же вона опанувала собою й говорила далі.

— Ми бачим, як роблять, наприклад, наші великі політики, коли на одного з них не по правді напосядеть ся яка инша партія. Громадянство такому скривдженому впоряжає бенькет. Мені здаеть ся, що й ми могли б спорудити якусь-таку вечірку для Норбі, само собою, скромну.

Неґен з жінкою переморгнули ся.

— Хм... — замимрив він й засміяв ся. Настала мовчанка, але Тора не хотіла, щоб та мовчанка була довга.

— Поглянемо в саму суть справи, — додала вона. — Скажіть мені; як на вашу думку — Норбі був правий в сім ділі?

— Безперечно! — відповів Неґен, хитнувши головою. Видко було, що він не хотів висловити ся рішучо про сю вечірку.

— От він, — сказала тоді пані Неґен, — з самої першої хвилини запевняв, що всьому виною Ванґен. А Неґен в таких справах митець: він завжди розпізнає, де правда.

— Гаразд, — мовила пані Тора. — Коли так, то я думаю, що давня незгода не повинна мати тут ніякого значіння. Ми мусимо давати людям те, що вони заробили.

— Еге ж бо, еге ж бо, шановна пані! — швиденько згоджував ся Неґен. А кого ж ще ваша думка запросити?

Пані Тора поклала свою гарну руку на стіл, немов би хотіла словам своїм надати більшої ваги.

— А всіх, хто має охоту: начальників, селян, усіх без винятку. Хіба то б не гарно було, як би урядовці й селяне подали раз на завжди руку одне одному, й сказали: найкращого з наших людей зганьблено і ми зійшли ся отут, зібрали ся коло його, щоб змити з його ту пляму! Тут нарешті є нагода довести, що християнство й національна свідомість — не порожні слова, а справді можуть ставати людині в поміч, коли є така потреба.

— Чи се дуже обходить Норбі? — спитав Неґен з виразом спочуття на виду.

— Того я не знаю. Се така горда людина. Скарги ніхто не почує від нього. Але сими днями писав до мене брат з Берґена й питав, чи то правда, що Норбі здурив удову, якій був опекуном? Отакі чутки ширять ся по всій країні. То невже ви думаете, що в таким становищу людина не зможе все потерять.

— О, що правда — то правда, лихий поговір дуже швидко розповсюджуєть ся — зітхнула пані Неґен.

— А всі мусять погодити ся з тим, — говорила пані Тора, — що нема на всю парафію кращого батька й господаря, як Норбі. Хто так дбає, наприклад, про старих робітників та слуг?

Директор мусів згодити ся з сим. А добрість Норбі до наймитів геть зворушила його: директор мимоволі подолів у собі останню, яка була, неприхильність до Норбі.

— Гаразд, я беру участь, — сказав він. — Але хто ж скаже промову? — спитав ся він скромно.

— Хм... — зітхнула Тора й сьорбнула із склянки. — Ви повинні казати промову. Ніхто оприче вас не скаже.

— Я? — спитав Неген і аж зайняв ся на виду. Та кінець-кінцем погодили ся на тім, що колиб довело ся сказати там тих пару слів про пані Норбі, тоді се зробить пані Тора з Лідеранде.

Виходючи від директора, пані була рада, бо все инше не трудно вже було зробити. Моторно, так наче молода дівчина, йшла вона алеєю, а сонце, лягаючи спати, грало ся останнім промінем на її ясній сукні.

Нічого не відаючи про заміри пані Тори, сидів того дня Кнут Норбі за своїми обрахунками. На силу міг він узяти ся до роботи. Стільки змарнував часу через оту навісну справу з Ванґеном, що роботи набрало ся доволі. Доводило ся підганяти занедбане діло.

Аж посивів Норбі за останній час, зблід, стомив ся. Та й нічого дивувати ся, бо мав старий так багато того клопоту.

Скінчивши свою роботу, пішов він вгору по східцях з люлькою в зубах, а назустріч йому йшла Інґеборґа та зо слізьми на очах оповідала, що померла стара дівка, яка гляділа колись корів.

Норбі поклав люльку в кишеню й пішов з дочкою до фліґеля. Там, у комірчині сиділо край ліжка двоє старих наймитів. Вони дивили ся поперед себе, а великі шорсткі руки держали між коліньми. У того що був кілька разів заручений з дівкою, були заплакані очі.

Норбі став і дивив ся на стару мертву наймичку, а губи йому тремтіли.

Того ж таки дня над вечір пішов він на гору, до вдови Ларса Клевена. Жила вона там у хатині сама-самісінька й горем приборкана.

Коли Норбі ввійшов до неї в хату, то мусів зігнути ся, аби не вдарити ся головою. А стара жінка сиділа за мотовилом й перелякана схопила ся з місця. Вдова подумала: „отсе прийшов і забере в мене хату“.

— Як ся маєш? — спитав Норбі. Він сів і поставив між коліньми цїпка.

— Хвалити Бога, на здоровле гріх нарікати,—відповіла стара з ляком. — От тільки зіми бою ся — важко буде.

— Ото бачите, покинула нас наша дівчина, то буде гуляща хатина. Коли маєте охоту, переходьте й живіть собі, поки й віку вашого буде. Сььогодні в хатині приберуть, завтра буде готова.

— А корова й кури?

— Та й їх беріть з собою. Знайдеть ся місце.

Бабуня зложила руки й дивила ся на Норбі, наче їй мбву одняло, а тоді з радощів аж заплакала. Норбі пішов собі, бо сліз не любив.

Вертаючи ся до дому, він однак не почував, що зробив добре діло:

зробив так, як треба, та й край. Воно правда, що чоловіка ті небіжчика Ванґенови та прибічникам його пощастило намовити, але тепер вже старий спочиває в землі, то нічого й згадувати про се.

Сів він на високім шпилі й дивить ся на парафію, що горить од соняшного проміння. Довгі блакитні тіни снують ся по-над озером. Норбі поклав руки на ціпок та й сидів собі так довгенько.

На душі в його було так, наче по довгій бурі причалив він до безпешного берега. Перебув він гіркі дні й ночі без сна. Що ж робити — не можна разураз жити щасливо й спокійно. І так і так. силкували ся люди, щоб гірше допекти йому. Брехні й наклепи писали про справу Норбі в газетах, зробили в його дворі демонстрацію, а на сам кінець ота історія з Ейнаром!

Але ніколи не пригадає він сього своєму синові. З одного тільки Норбі було смішно: був час, коли й сам він не знав, чи чиста його справа? А тепер він смієть ся, хитає головою. Се справді комедія була. Норбі згадав, що Ванґен на обіді в городі таки справді говорив йому про поручительство. Але ж казати, що потім вони пішли до Grand Café і підписали там — се ж нечувана брехня!

І виходить, що правду казала йому не раз жінка. Він занадто вже вірив людям, особливо в приємній компанії. От через те Норбі й повірив, коли Ванґен казав, що се дійсно було. Тоді він ще не знав, що то за мошеник.

А от тепер знов запанує спокій в парафії й відносини з робітниками владнають ся. А може знайдуть ся й такі, що повірять підозрінням, кинутим на його... Хай собі вірять. Норбі сидить у своїй хаті і нікого не чіпає. Шкода йому тільки жінки Ванґенової. Кажуть, що по засуді вона аж заслабла...

А коли Норбі вернув ся до дому, то застав там пані Тору з Лідеранде. Вона розказувала, що пів-парафії береть ся вшанувати Норбі бенькетом.

— Дурощі! — сказав на те Норбі й засміяв ся.

Спершу він ніяк не хотів пойняти віри, а коли пані Тора спитала, який день йому зручнійший, Норбі зітхнув і замислив ся.

А по хвилині відповів:

— Я не можу думати ні про які бенькети, бо в нас у дворі покійник!

Маріта здивовано знизала чоловіка очима, але відразу побачила, що сперечати ся з ним — марна річ.

А пані Тора, вертаючи ся додому, диву давала ся. „Старого, здаєть ся, а-ні трошки не обходить сей бенькет“.

— А все то гордощі! — подумала вона.

VIII.

Коли вже можна було призначити день вечірки, настала для пані Тори гаряча пора. Вона так поставила діло, що принаймні хоч сього разу обійдуться без горілки. Тільки вино мало бути та молоко. В нагороду за се вона надумала ся відограти після вечері хоч якусь песку.

І пані Торі пощастило закликати для сього найдіяльнійших членів з гурта юнацтва. Стіни залі общини було повбірано відповідно до великих гостей.

Коли настав день бенкету, то пані Тора почувала себе втомленою й знервованою, бо, як то звичайно буває, коли знайдець ся людина, що всею душею віддаєть ся справі, инша частина комітету робить дуже мало і все чисто звалює на одного.

Того дня пані Тора довідала ся, що Вангенова жінка ще й досі слабує. Зрозуміла Тора, що не можна їй бути на святі, поки не одвідає слабої. І як нічого не пощастить зробити для сердешної, то пані Тора наважила ся запросити пані Ванген поки там що, перебрати ся разом з дітьми в свою господу.

Наближаючи ся до хатини між соснами, де жили Вангени останніми часами, пані Тора побачила, що двері зачинені, а вікна позабивані. Перелякана вскочила вона в двір, де здибалася дівчину, що брала воду з криниці.

— Де пані Ванген?

— А вона лежить у нас он там на горіщі, — відповіла дівчина.

— Можна до неї?

Дівчина покрутила головою. Пані Ванген не схотіла пустити до себе навіть пастора й лікаря.

— О, скажіть їй, що се я прийшла — пані Тора.

Дівчина взяла відро й пішла. Вона вернула ся й сказала, що пані Ванген устала й збираєть ся йти до дітей.

— Що ж вона думає робити? — спитала Тора.

— Того ніхто не знає, — мовила наймичка. — Вона й слова не каже про се.

У Тори сльози стояли на очах, коли вона вертала ся до дому.

Сей бенкет мабуть уразив пані Ванген. Та що ж робити: провинність лишаєть ся провинністю, а безневинний повинен мати задоволення.

Було се в суботу після обід, а свято мало розпочати ся в сьомій годині. Останні вози з сіном вертали ся з поля, а накошені копиці вбирали ся в лагідну темно-зелену барву. На кущах були жовті плями від сонця.

Так біля шостої години почали зявляти ся перші коляски і прямували до дому общини.

А саме тоді по над фіордом йшла струнка, бліда жінка. Вона швидко простувала вниз з похиленою головою. То була пані Ванген. Маленький погнутий солом'яний брилик був, видно, на швидку начеплений на ясні коси, які, немов та корона, були окрасою вродливій голові.

Як йшла пані під горою, то не спіткала більше колясок і сіла край дороги на камені. Вона сперла ся ліктями на коліна, схилила ся на руки головою й дивила ся спокійно на фіорд, а там купало ся небо, засіяне рожевими хмароньками.

От швидко побачить ся вона з дітьми, — а що ж далі? Куди йти? Що робити? Чи зможе вона прохарчувати дітей? Або... О, ні.. тепер не можна про се думати, не можна й не повинно.

Пані Ванген потерла чоло рукою й зітхнула. Крепи ся, не давай тим думкам нависним опанувати собою, бо збожеволієш, а тоді й дітей ніколи вже не побачиш...

Сьогодні прийшов їй лист від чоловіка. Ванген просив простити його. Та вже тепер вона не може вірити, що її чоловік невинний. Хоч би ж був признав ся їй з першої хвилини. А тепер? Батько мав рацію. Її батько...

Згадка про батька навіяла на пані Ванген безпросвітної темряви. Вона раптом скочила й пішла далі. Треба прийти до дітей, поки ще не смеркло. А в темноті вона сама бояла ся.

В гарній кареті, що котила ся алеєю від двора, сиділи обидві дочки напроти батьків, а Ейнар на козлах з фурманом.

Ейнар приїхав несподівано того самого вечора, коли він з таким смутком поспішав човном до Бівіка: його спіткало розчарованне. Дочка доктора того дня вернула ся в село. Від тоді Ейнар не міг усидіти в горах. На проходці не було йому ніякої втіхи, бо дивити ся на Бівік вже нічого було, а всюди слідком за ним плазував сором. А побачити ся з молодою дівчиною кортіло йому ще дужче. Тоді Ейнар склав ся й виїхав. Він мусів бачити її й впевнитися, чи потрібен він їй.

Дома панувала тиша. Чисте сумління всіх, що жили там, гарно вплинуло на Ейнара й він був радий, що після всіх прикростей, які перебули його батьки за останній час, матимуть вони погіху від сього бенькету. Та вже й йому самому нора побороти в собі всі бридкі підозріння.

І от сидить тепер Ейнар на козлах і пильно придивляеть ся до екіпажів, що поспішають в общину. „А чи ж приїде вона сьогодні?“ Маріта Норбі вбрала ся в солом'яний брилик та в едвабову сукню, стала надзвичайно гарною й близько сидить до чоловіка. А от по Кнутови не видно, щоб він був задовольнений. Що більше впевняв ся він у своїй невинності, то байдужіше ставив ся до того, як думає про його парафія. Того тільки ще не було, щоб люди впоряджали весь отсей бенькет, аби виявити йому своє спочутте.

Кортіло Норбі сказати їм, що вони помиляють ся, бо се все йому зовсім непотрібне. І як часами зявляла ся усмішка на устах Норбі, коли він дивив ся на силу отих екіпажів, що наближали ся до общини, то тільки через те, що думав про Мадса Герлюфзена. Чи буде він сьогодні? А чи може зостанеть ся вдома й дутиметь ся? Хотів би Норбі побачити ся з ним.

Коли вїздили до двору общини, то Ейнар побачив кабірілет доктора. Там можна було сісти тільки двом — докторови з жінкою. „То, виходить, її немає“.

Ейнар стільки днів і ночей думав про те, щоб побачити ся з нею, і от нове розчарування так тяжко вразило його, що він яку хвилину не мав ніякої охоти брати участь в сім бенкеті.

І знов той давній голос спитав ся: „Ейнаре, що ж ти думаєш робити?“.

На порозі між двома прапорами вїт і Тора стрічали почесного гостя з сімєю. Помалу йшов Ейнар по сходах, а позаду батько.

Лаура, зодягнена сьогодні в едвабову сукню, одразу стала, як той мак, червона, взявдівши юнака, що придивляв ся до неї. То був войтів син. Він як раз скінчив науку в лісовій школі. Чи це нове запитання до столу?“ — подумала Лаура й серце їй дуже затпало.

В общині жила сама тільки акушерка в кількох світлицях з одного боку. Там пасторша з молодими дівчатами наготовляли все для свята. Пасторша дуже турбувала ся, бо з ресторації на станції забули прислати підливку де печені. Коли се прийшла прислужниця й сказала, що приїхали Норбі і всі хотять сідати за стіл.

— Хто їх просив! — обурювала ся пасторша. — І що то за комітет такий! Вона побігла до телефону й гукнула: — Halo! Чи вже прислали оту підливку?

IX.

Коли Норбі ввійшов до залі, то Герлюфзена там серед гостей не побачив. Але все начальство було вже тут і стало вітати його.

Заля була велика, а веселе сонце, сідаючи й купаючи ся в фіорді, зазірало в високі вікна трьома широкими проміннями, що стелили ся по підлозі, де вештали ся люди, заможно повбірані.

Стояв гамір. З-надвору чути було, як ляскають батоги на екіпажах, які свіжо приїздили й відїздили від ганку. Серед зодягнених у фраки господарів, що ніяково стояли по-під стїнами й зацікавлено дивили ся на довгий завітчаний стіл, похожав товстий власник млина, світючи повним животом, на яким висів широкий золотий ланцюжок. Він уголос сміяв ся, а червоне лице його аж виблїскувало. Почувши, що тут буде саме за себе фруктове вино, він напив ся чогось міцнішого, як їхав з дому.

— Пані й панове, — сказав він розмахуючи руками. — Менї здаеть ся, що в нас ще нема святкового настрою.

Тоді огрядний вїт зо срібним чубом й білою бородою — взяв Норбі по-під руку та й заходив ся показувати йому стїни. Вони були повбірані прапорами, лавровими вінками. Були там чудово повірізовані сїдла та шори кінські, зброя та всїлякий хатній посуд, штучно зроблений; напхані тюлені, кружки до пива з намальованими на їх квітками. То був початок сільського музею, якого так бажала пані Тора.

— Гляньте, — каже вїт, весело сміючи ся. — Хіба ж се не гарно? Лисиця — то сїмвол норвежської природи. Коругви — свідчать про волю, а все инше уявляє собою нашу культуру. Усе вкупі дає справжню гармонію.

— Так, усе дуже гарне! — відмовив Норбі, легенько всміхаючи ся, коли се він почувив, що хтось халає його за поли ффрака і, як обернув ся, то побачив двох знайомих, що стояли позад його, несміливо всміхаючи ся. То було двоє селян з гірничої долини. Вони належали до суду присяжних.

— А! Здалеку приїхали — крикнув Норбі, стискуючи обом руки. Вони казали йому, що Ванген мабуть знов послав якусь замітку до газети, в якій говорить про небезсторонність присяжних. І коли вони прочитали, то так розгнівали ся, що, заціпивши зуби, приїхали на сей бенкет.

Повели Норбі до столу. По один бік стола було зроблено поміст для почесного гостя. З одного боку сиділа там його жінка, а з другого войтова. А коли Норбі кинув оком на стіл, на се гарне, струнке жіноцтво в еддабових сукнях, на сих мужчин у блискучих широких манішках, — то не міг старий вдержати ся, нахилив ся до жінки й пошепки сказав.

— Точнісінько, як на нашім срібнім весіллі.

Ще не зіли супу, коли Ейнар почав якусь політичну суперечку з членом сейма, що сидів навпроти його. Чимало прилучило ся до їх. Ейнар усе дужче запалював ся. Але раптом наче хтось дав йому цопатку по носі і якийсь внутрішній голос промовив:

— Еге, инших лехко судити суворо. Ейнаре, тиж сам такий лицарь! Він одразу повисив голову і замовк, бо почувив, що зчервонів.

А Лаурі таки справді випало мати сусідом молодого лісничого і, хоч він ще не зовсім звернув увагу на її нову сукню, та Лаурі вже здавало ся, що все товариство тоне в якійсь такій золотій млі... і наче се її весілє.

— Коли вийдемо з-за столу, я матиму до вас проханне, — каже Лаурі сусіда.

— Про що річ? — питає вона цікава й силкуєть ся скинути з чола неслухняну пасму кіс.

— Не можу вам сього сказати. Прощу терпіння!

Коли подали жарене, то підвівся директор і постукав у келих. І от настала для пані Тора велика хвилина. Аж серце їй з радощів стало дуже тіпати ся, бо давно вже ворогували між собою директор та Кнут Норбі. А от тепер устав Неген і казатиме промову своєму ворогові. Се її робота.

Так само й між старим войтом і директором були непорозуміння, але вона навмисне посадила войтову дочку коло Негена, бо сьогоднішній вечір пані Тора призначила на те, щоб усі зійшлися тут і гуртом дружно веселилися.

— Хіба ж він не гарний? — шептала вона своїм сусідам, показуючи очима на промовця.

Сонце лягало спати й останніми своїми проміннями грало на келихах, поставлених на столі, і кидало відблиск на різнобарвні тюльпани в букетах.

Виделки занишкли і всі обличчя повернулися до ставного директора. Голос йому тремтів, бо пан директор був зворушений. Пані Тора ніколи ще не чула, щоб він так хороше промовляв, як от зараз, коли в сій промові йдеться про його давнього ворога.

В своїй промові директор назвав сей день подією, важливою для всієї парафії. Він держить в одній руці склянку, а другою гладить себе по бороді і дивиться перед себе крізь окуляри. Сонце грає своїм промінням на гарному директоровому чолі.

Се таки справді подія... бо ніколи не бачив він стільки людей зібраних укупі, людей неоднакових поглядами, що зійшлися тепер з одним на думці й з одною цілю.

— Ще багато-що розбиває на різні табори людей нашого славного краю, — мовив директор, — але сей вечір обіцяє нам кращу будущину. Як той Олаф дивився колись на синє верхогіре, так я дивлюся на оселі, на будівлі всіх, хто тут живе, і вірю я, що настане той день, коли всі люди в святковім настрою поєднують ся в кривім братерстві, сполучені одною думкою: побороти лиху силу і стати в поміч тим, хто того потребує. Неоднакові можуть бути в нас погляди на віру, на політику, але одно єднає нас усіх: се почуття людськості, яка не знає партійности.

Коли така людина, як от Норбі, зазнає переслідування і її зовсім зневажать, то ми збираємося круг неї й кажемо: тут ми, твої брати й сестри, Кнуте Норбі! Ми хочемо змити з тебе пляму. Ми тут.

Сієї чулої промови не перебив ані один подих. Тільки з другого кінця столу чути було легенький плач. То була пані Неген. Вона раз-ураз плакала, коли промовляв її чоловік. Багато хто не дивився на промовця, а втопив очі в почесного гостя та в його родину.

Пані Норбі хоч і всміхалася, а в очах у неї повно було сліз.

А сам Норбі дивив ся в землю і скромно похитував головою, так паче хотів сказати: та годі вже тобі, Негене!

Коли врешті настав промові край, і всі повставали, щоб цокнути ся з Норбі, власник млина гримнув:

— Хай живе Норбі й його дружина, Wivat! Wivat. Од власника перейшло й на інших і всі заходили ся кричати: „Слава“!

Інгеборґа дивила ся на те все заплаканими очима. На душі в неї була така велика радість. Вона пригадувала, як терпеливо перебував батько всі напасти, згадала свої молитви й мимоволі, підвівши очі вгору, зашепотіла:

— Господи, дякую тобі за те, що вчув еси мене! Здало ся Інгеборґі, наче над головами батьків літають янголи-заступники.

Мати дивила ся на неї. У обох в очах стояли сльози. Вони всміхали ся одна до одної. Їм спала на думку та ніч, коли після демонстрації, вони бояли ся лягати спати.

Пані Норбі почувала, що все лихе минуло ся й не вернет ся, що всі підозріння згоріли. І се почуванне гнало усмішку на уста.

Ще не те було, коли Тора з Лідеранде, як уже трохи піділи, підвела ся й сказала промову до пані Норбі. Вона підкреслила почутте жінки й матери, говорила про те, як пані Норбі боролася між необхідністю помогти чоловікови в такий важкий час і тугою над тяжко слабим сином. То був один з тих лицарських учинків жінки, про які мало коли згадують на урочистих зборах, але які так часто мають місце в супокої, в тиші.

Нікто ніколи не чув, щоб пані Тора так гарно балакала. Вона була така струнка та молода, хоч і мала за плечима сорок пять років, повна вогню й запалу. Дивували всі, що не збороло її зворушення; що пані Тора не пустила сліз, а все стояла, всміхала ся, хоч очі й трохи мокрі були. Всі мусіли згодити ся, що пані Тора дуже гарна в своїй скромній чорній сукні з білим коміром. І ніхто не дивував ся, що стрівожена вона, бо пані Тора все думала про свого слабого сина Ёунара, який не вставав з постелі.

Промови й вівати на честь Норбі й дружини його загули круг столу. Маріта Норбі росплакала ся вголос. То правда, що се були страшні часи.

І Ейнара взяла за серце річ про матір та його слабкість. Він устав і пішов до батьків, щоб цокнути ся з ними.

Помалу стало смеркати. Треба було засвітити велику висячу лампу. І хоч пили саме за себе фруктове вино, а запанував гарний празниковий настрій.

При світлі лямпи видко було, що більшість облич зрожевіла. Розмова йшла жваво. То там, то там лунав веселий сміх.

Двоє присяжних сиділо наприкінці стола. Один з них озвався до другого :

— Чи не пронести нашого почесного гостя по залі?

— Підождемо, побачимо, що буде, — відповів йому другий.

— А як ми прозивалися з Норбі в сільській школі?

— Неповертайло, — відповів другий, беручи руками до кістки.

Перший почав потихеньку хихотіти, бо то ж так комедно, що колись вони так добре жили з Норбі і звали його неовертайлом.

Настала тиша, бо Норбі й собі стукнув келихом. Він підвівся. З лиця наче трохи почервонів. Спочатку він подивився на Маріту а тоді й на все зібрання. Голос Норбі був бадьорий, коли він сказав :

— Я повинен подякувати за себе й за жінку. Прошу всіх підняти чарку: хай живе суддя!

І коли цокнулися, то пані Тора вигукнула :

— Хай живе наш трибунал!

Всі випили за суддю, а власник млина знов розворушив усіх своїми віватами.

Тоді встав один присяжний і каже до другого :

— Ходім, возьмемо його.

— Пождем ще трохи, — йому на те другий.

— Ні, — мовив перший. — Ми покажемо, що Ванген цілком несправедливо докоряв нас за небажесторонність.

Тоді вже підвівся й другий присяжний і обоє нишком підсунулися до Норбі, щоб ухопити його по-під руки.

Спершу протестував старий. Але коли один присяжний сказав : „Іди, неповертайло!“ то зворушив сей спогад Норбі — і він згодився. Гості реготалися, коли несли його по залі. А як Норбі знов став на своє місце, підвелася пані Тора, наблизилася до якоїсь молоді господині й сказала їй :

— Треба ще й пані Норбі поносити на руках.

Пішли, взяли її по-під руки, — і ставало все веселіше. Тільки власник млина засмутився.

Всі що більше їли й пили фруктового вина, то дужче веселилися, а його все дужчий брав смуток. Кінець-кінцем хазяїн млина спитав войта :

— А як ви думаєте, чи дадуть нам хоч до кави чогось тепленького?

Війт покрутив головою, а той сердешний зітхнув і потер собі лоба.

— Дивно, що немає тут Герлюфзена, — сказав Норбі жінці.

— Шельма, — пошепки відповіла вона й засміялася.

Старий і сам в душі засміявся.

Все нові та нові оратори промовляли. Найкраще говорив молодий вчитель про рідний край. Тоді всі повставали й заспівали народний гімн. Насамкінець підвівся й пастор Борінг. Він знав, що всі ждуть

його слова. І хоч пастор давно вже дожидав сього свята, та таки почував на душі якийсь смуток.

Після того, як Ванґен показав на суді зфальшований лист, Борінґ побачив, що перше вражіння його не одурило і що сповідь Ларса Клевена була тільки манією вміраючого. Одначе пасторови не йшов з думки Ванґен. І тепер, хоч усіх се здивовало, почав він говорити про Ванґена. Пастор просив присутніх згадувати й жаліти того нещасного, що сидить тепер у тюрмі.

— Правду казали тут, що треба збирати ся коло невинного. Се правда. Але станьмо так само хоч думками круг того, хто й винен. Йому потрібніша поміч і підпора. А жінка його... Не сила було пасторови говорити далі і він сів. Багатьом повиступали сльози на очах.

І як же всі дали ся диву, коли Норбі вдруге застукав по келиху.

— Пропоную скласти ся для жінки Ванґена. Я сам зроблю для неї, що зможу. Треба пам'ятати, що зостала ся вона з трьома малими дітьми без притулку.

Норбі сів. Настала тиша. Багато людей переморгнуло ся одне з одним, ніби хотіли сказати: він раз-у-раз буде незвичайним.

X.

Поставили на стіл десерт, наготовили каву і швидко все оповило ся туманом.

— Як ваша думка, на кого скидаєть ся Норбі? — спитала пані Тора свого сусіди-письменника.

Той поглянув у-гору і, не виймаючи цигарки з рота, відповів:

— Не знаю. Властиво ні на...

— Та невже ви не бачите, що він вилитий Ґарібальді?

— А так. Ваша правда, — згодив ся письменник.

І поздовш усього столу тільки й балачки, що про Норбі. Та й се цілком натурально було. Якхось двоє господарів оповідало про те, як давно колись приїздив до сього повіту король. Норбі цілком спокійно вийшов до короля, подав руку, вітаючи його в своїй парафії.

Ейнар мусів оповідати про свого діда, а Інґеборґу роспитували про матір. Письменник хвалив Норбі, як знаменитого партньора в бостон. А керовник парцеляції оповідав про якийсь такий випадок, коли суддею був Норбі, і захоплював ся його умінням переконувати селян.

Доктор говорив щось про форму голови Норбі та про особливу расову лінію в його на чолі. Повітре насичене було вихваляннем сімпатичних рис Норбі, які всі вишукували в спогадах своїх і подавали до відомости громадянства.

Героеви дня, піднесеному високо в-гору промовами, слізьми, які

бреніли тут, кінець-кінцем почало здавати ся, наче він пливе на золотих хмаринах людської сімпатії й дивування.

Тільки Ейнар засмутив ся після промови пастора. Знов напосіли ся на його невеселі, чорні думки. Здавало ся хлопцеві, що по-за сими червоними хмарами єсть щось таке инше. Всі найкращі ідеали й почування виявили ся сьогодні, щоб ушановати його батька. Ейнар не мав зважливости думати про те, чи справді батько не винен, чи... „А що як би? Невже ж можна найкращі ідеали і людські почування вживати на вихвалінне одної брехні? Чи се так? Ні, се неможливо. Невже він не знає, що промова єсть результат почування, яке сповняє груди, що очі тоді заходять сльозами, а голос тремтить від зворушення?

Чи ж може бути інакше?

Ні, не може.

А що коли... Хіба не можна пояснити тим, що люди роблять се, вірючи, що так воно й слід. Але факт зостаєть ся фактом. Коли кладуть вінок на голову злодія, а безневинного завдають до тюрми, то ся добра віра — найчорнійше страхітте.

Як роблять якесь лиходійство з чистою совістю і вживають для сього чесної зброї... Невже так воно й єсть на світі? І всі отсі сили: Бог, рідний край, любов до людей, християнство — невсе же все воно істнує тільки на те, щоб убирати ся в його, щоб заквітчувати злодія й становити його на педесталі брехні?

Ні, так не повинно, так не може бути!

Одначе скільки тієї несправедливости коїть ся на світі божому!

Вохкі очі, чулі голоси, щире серце, — все отсе, наче покривало, вгортає те, що єсть зло“.

І скортіло Ейнарови, щоб тут були міцні напитки, хотіло ся йому так упити ся вином, як инші повпивали ся своїми словами.

Підніс він келиха, силкуючи ся всміхнути ся, до Інґеборґи. І вона пила до його й думала:

— Хвалити Бога, що Ейнар позбув ся своїх примар.

Коли се раптом хтось сказав:

— Гляньте но туди!

Багато гостей підвело ся й пішло до вікна.

По-над чорним фіордом, в яким купало ся небо, засіяне зорями, полетів догори ясний феєрверк, а другий вже розспіав ся дощем кольористих искор.

Ще одна ракета, розсипавши ся, освітила Лауру без нічого на голові — в шовковій сукні і поруч з нею молодого лісника.

Всі здивовані. Всі кричать, а Інґеборґа каже:

— От через що в Лаури заболіла голова і вона мусіла піти з залі.

Знов ракета освітила обох. Вони стояли в парі, в темряві, а дощ огню сипав в неба, купав ся в фіорді й зникав.

— Гляньте он-туди! — кричать край вікна.

— А там! Ото гарно!

— Блакитне й червоне!

І знав на мить блимнуло світло над головами молодої парі, яка виражала послів на небо в сей тихий вечір. Коли вже феєрверк скінчив ся, в залі погасло світло. Почули сміх. Чути де-кілька обурених голосів жіноцтва. Коли се несподівано відсунули заслону й зявив ся норвежський краєвид, освітлений парафиновими лампами.

— Боже мій! — зітхнув Ейнар. — Ніяк не подарують нам свого бідолашного „Ервінга“.

На кону стали дівчата в народньому вбранню, розмовляючи з якимсь дідом. Та не вже се?... Ейнар стурбований пильно придивляв ся.

Так. То доктораго дочка. От через віщо не було її на обіді. Робила мабуть репетиції до самої останньої хвилини.

Через отой смуток та пригнобленість, які напосіли ся були на Ейнара, отся несподіванка зробила на його велике вражінне.

Серце так дуже тіпало ся. Все тіло вогнем горіло. „Вона тут! А як їй личить се вбранне!“ Парафинови лампи мало вдавали з себе соняшне світло, а звичайно смішні декорації показували справжній ліс і гори. Навіть патрістична тенденція Ервінга дуже припала Ейнарови до серця. А коли дівчина пішла з кону, відразу пропав у його всякий інтерес до вистави. Ейнар повернув ся до папі Тори й зітхнув.

— Чи будем потім танцювати?

— Еге,—відповіла вона.

— А, се дуже добре. „Проситиму доктора, щоб зоставив тут свою дочку, а тоді сам одвезу її додому“. Так думав Ейнар.

Може й йому сей бенкет буде святом?

XI.

Тихої ночі їхали до дому Кнут Норбі, Маріта та Інґеборґа, а двоє молодих zostало ся танцювати.

Срібний місяць вийшов на схід з по-за верхогірря й залив світлом тихенький фіорд та хвилясті поля.

Година стояла дуже гарна. Все обіцяло хороший врожай.

Кнут, сидючи в кареті, був спокійний і мав бажанне подякувати за все Богови.

Як їхали повз цвинтарь, то Норбі несамохіть спинив на нім свій погляд. Хто знає, коли людина тут опинить ся? Не треба гаяти часу. Там лежить тепер Ларс Клевен, що так бажав того супокою в домо-вині. Дай йому, Господи, спокійно лежати! Там і дівка стара спочиває

в свіжій могилі; може й тепер їй снить ся під ранок, що треба вставати та йти на обору.

В комишах шумів тихенький вітрець. На горах і на ф'юрдї панувала велика тиша.

— Хвалити Господа! — зашепотїла Інґеборґа, зводючи очі вгору до зірок.

На всіх найшов однаковий сумирний настрій: слова були тут зайві.

А коли віхали в двір, то Кнут запримітив, що стяг ще й досі висить. Забули спустити. Але Норбі не гнівав ся за се. Можна й самому зробити. Даремно він гукав на парубка, щоб випряг коней: нїде не було й душі.

— Повкладали ся всі до одного? — обурилася ся Маріта.

— Та нехай собі, — сказав Норбі. — Аже ж устають вони дуже рано. І сам узяв ся випрягати.

Коли він увійшов до спочивальні, то Маріта лежала вже на ліжку й стогнала.

Але Норбі заложив руки в жилетку і став ходити по хаті.

Було йому надто гарно на душі, щоб отак одразу лягти спати.

— О так! Се буде й иншим за зразок, заохотить людей бути терпеливими й покїрливими, — промовила стиха Маріта.

— Правда! Головне те, щоб людина робила по правді й благородно, — сказав Норбі, ставши край вікна і дивлячи ся на ф'юрд, увесь залитий місяцем. Згодом він знову додав:

— Не знаю, що се таке, але мені здаєть ся, наче вже я давно не був дома і аж тепер отсе вернув ся.

— О, Боже мій, — стогнала Маріта, — яка важка була пора!

А Норбі все дивив ся на ф'юрд, облитий місячним світлом.

— Якась ідея й тут мусить бути. І я часом був занадто немилосердним, але маю надію, що тепер усе в нашій парафії піде добре. Принаймні я буду робити все, що можтиму.

Жінка не відповідала. Мабуть вона дуже натомила ся.

І коли вже Норбі лїг спати, то зложив руки й прочитав кілька псалмів. Так близько-близько чув він Бога коло себе. Сімпатія й пошана до його всього повіту стояла перед Норбі вся, яка вона є, коли дякував він за все Господеви.

Одного тільки не можу я зрозуміти, — думав Кнут, — що люди такі, як от Ванґен, можуть сміливо йти на суд і спокійно брехати там. І як воно живуть на світі отакі людці, що не мають а-ні крапельки тієї совісти! — дивував ся Кнут Норбі.

Переклала *В. Пахаревська.*

К і н е ц ь.

IN VINO VERITAS.

I.

Давай вина! — я пю сьогодні...
Хай відлетить мій чорний сум;
Нехай мовчить страшна безодня
Пекельних мук, пекельних дум!

Вина давай! щоб грала піна.
Щоб, як гранат горіло скло;
Щоб в почуттях повстала зміна,
Щоб без вісти тікало зло.

Вина, вина... А звідки взяти,
Порожню чарку щоб налить?..
Минула ніч, не хочу спати! —
Он досвіт у вікно стучить...

Смієть ся хтось?! То ти, проклятий...
То ти, що змучив мозок мій!
Давай вина! Неси завзятий...
Сю шклянку вмиє мені налий!

II.

„Я, пане, вам служить готовий, —
Ви ж знаєте мене давно.
Мій сміх для вас зовсім не новий...
Ось вам бажанеє вино.

Лишень гірке... Ви не журіть ся
І випийте його до дна.
Землиці-мамі поклоніть ся,
Що дбає так за вас вона.

Вона се зїлле породила...
А люде звуть його полинь.
Моя хазяйка вам зварила,
А я приніс — от і амініь.

Ви ж не забудьте, пам'ятайте,
Вам стане тмянно, як у млі, —
Тоді мене ви пригадайте —
Я цар вина, я цар землі!

Ха ха... Ха-ха!..“

III.

І щез у мить... І напій кинув...
Хоч не бажав я, не прохав.
Звідки прийшов і де полинув? —
Я тишу досвіта питаю.

Хто сотворив істоту дику,
Чом він уперто так мовчить?
Хто дав їй сміх, подібний крику
Сови, що в темну ніч кричить?

Від згаги я зовсім конаю...
В грудях посохло... аж горить...
Вина давай! Вина бажую...
Немає... Мушу зїлле пить.

І я посохлими устами
До чарки повної припав;
І пив я напій до нестями,
А день, той ясний день—проспав.

Настала ніч і я прочнув ся,
І повну чарку знов зустрів...
Від жаху я тоді здригнув ся,
А ранком... ранком знов я пив.

М. ГЕХТЕР.

З українського життя.

Міське хазяйство.

В попередній статі ¹⁾ ми говорили про факти й події з життя наших муніципалітетів, звязані з біжучим моментом і, до певної міри, ним викликані й обусловлені. Тепер, звертаючись до характеристики діяльності наших муніципалітетів, ми конче мусимо впасти в формальну неточність. А саме: про сю діяльність ми можемо судити лише на підставі практики муніципальних рад, вибраних раніше, за інших часів. Отже виникає питання: чи може діяльність вибраних раніше муніципальних рад служити міркою для характеру нашої муніципальної політики взагалі й політики вибраних зараз гласних — зокрема?

На нашу думку, се питання носить тільки формальний характер, і помилка, яка може трапитись через змішування діяльності „старих“ і „нових“ муніципальних рад, також буде цілком формальною. Бо, беручи справу по суті, ніякої глибокої різниці між муніципальними радами, вибраними 2-3-4 роки тому й вибраними зараз немає. Тоді адміністрація не так активно втручалась у вибори, але зате громадянство, захоплене „несбыточними мечтаніями“, ставилось байдуже до муніципального питання, та й Положення 1892 р. було досить сумлінним Цербером, повз якого крамольникови таки труденько було пройти у число гласних. Тепер інтерес до муніципальних питань зріс серед поступової частини громадянства — й до праці стала адміністрація, не покладаючись на гострі зуби Цербери. Таким чином, змінились тільки форми „воздїяствія“, суть же лишилась майже та сама, що й дає право вважати діяльність дотеперешніх муніципалітетів зразком і провідним гаслом також і для новоспечених муніципальних діячів.

Звертаючись отже до діяльності наших муніципалітетів і зупиняючись, насамперед, на їх фінансовім стані, ми застаємо картину дуже сумну. Оглядаючись на Захід і переглядаючи бюджети французських комун, германських крепсів і англійських графств (county borough), ми мусимо констатувати надзвичайну мізерність наших муніципальних бюджетів. Так, напр., два найбільших міста України — Київ і Одеса — звели свої бюджети на 1909 рік: перше — в сумі 3.270 тис. карб., а друге — ледве 8 мил. карб. ²⁾ Нічого й казати, яка незначна частина городських по-

¹⁾ Див. „Л. Н. В.,“ кн. IV. за сій рік.

²⁾ А. Васильевъ. Наши муниципальные бюджеты въ 1909 году. „Вѣстн. Фин.“, 7, 1909.

треб задовольняєть ся нашими муніципалітетами через таку обмеженість своїх бюджетів. Зрозумілим стає й той факт, що нашим муніципалітетами рідко удаєть ся збалансувати росписи боз дефіцитів. Так, проекти росписей на 1909 рік показують для Київа 591 тис. карб., для Одеси — 324 тис. карб., для Мелітополя — 17 т. к. і для Могилева-Подільського — 11 т. к. дефіциту. Зате не приходить ся говорити про остатки від росписей під кінець бюджетного року. Найчастійше помічаєть ся протилежне зявище: прибутки не досягають сподіваної суми, й в фінансових справах зданнях за скінчені роки повно довгих низок цифр недоїмок і недоборів.

Де-які муніципалітети вживають заходів, щоб зменшити цифри своїх дефіцитів, але краще б вони того не робили, бо здебільшого результатом сієї економії являєть ся не збільшенне прибутків, а зменшенне видатків на корисні потреби — на освіту, медицину то-що. Ось, напр., муніципальний бюджет Одеси за минулий 1908 рік досяг 1.200.000 карб., себто 20% усього бюджету. І що ж? Щоб зарадити лиху, особлива комісія нічого розумнійшого не вигадала, як зменшити видатки на медицину на 500.000 карб., і на інші корисні потреби — на 100 тис. карб. Постанова воістину Соломонівська!

Свої прибутки наші муніципалітети, як відомо, черпають із шести головнійших джерел: з муніципальних підприємств, з муніципальних маєтностей, з оціночного податку (податок на нерухомі добра), з оподаткування торговельних і промислових підприємств, з субсідій і повернених видатків та з рубрики „дрібних прибутків“. Яку ж ролю відіграє кожна з сих прибуткових рубрик у наших муніципальних бюджетах?

Тут на перше місце треба поставити прибутки від городських підприємств, які подекуди досягають дуже великих сум. У Катеринославі, напр., муніципальні підприємства дають 659 тис. карб. валового прибутку. Мізерними прибутками від муніципальних підприємств визначаєть ся тільки Київ, де валовий прибуток обчислено в 402 тис. карб. (12%), чистий прибуток — 287 тис. карб.

Друге місце в муніципальних прибуткових бюджетах належить прибуткам від муніципальних маєтностей. У Київі, напр., сей прибуток дає 28% цілого бюджету (909 т. к.). Далі йдуть субсідії й повернені видатки (у Київі 27%) й оціночний податок. Згідно з російським законодавством, муніципальна оцінка нерухомих дібр кладєть ся також в основу державного й земського оподаткування. І от, щоб уникнути високого оподаткування своїх нерухомих дібр державними й земськими податками, наші муніципалітети, що майже поголовно складають ся з властителів домів, оцінюють нерухомі дібри вдвое, втрое. а то й в більше разів низче їх дійсної вартости. А що відсоток муніципального оподаткування нерухомих дібр обмежено нормою в розмірі 1% оцінки, то зрозуміло, що се джерело

муніципалітетам значно менше прибутків, ніж воно могло й повинно було б давати. Дійсно, в Києві прибуток від оціночного податку обчислено сумі 590 т. карб. (18%), а по інших містах він падає ще низче.

Не останнє місце в наших муніципальних бюджетах заступають доходи від оподаткування торгівлі й промислів (у Києві 238 тис. карб. (7%). Меншу роль відіграють доходи з пошлін (у Києві 1,5%), а найменш значну — податки на розкіш (у Києві 0,4%). Нарешті, прибутки, що належать до рубрики „дрібних“, куди причисляють ся, між иншим, доходи від продажу муніципальних маєтностей, напр., земельних учасків, — тільки в Києві досягають майже 3% бюджету, в інших містах вони звичайно не переростають 1—2%. Сим і вичерпують ся доходи наших муніципалітетів.

Звертаючись до видатків наших муніципалітетів, ми насамперед повинні згадати про видатки на муніципальні підприємства, далеко не однаково в різних містах. Так, напр., Київ витрачає на сю річ тільки 9% свого бюджету (115 т. карб.), а Таганрог — 9% (35 т. к.). Більш значною величиною являють ся видатки на медицину, ветеринарію й санітарію, на що здебільшого витрачаєть ся коло 20% муніципальних доходів (у Києві—708 т. к. або 20%). Не була винятком до 1909 року й Одеса, яка витрачала на медицину etc. коло 20% свого бюджету, однак, при укладанні росписи на 1909 р. видаток сей признано занадто великим при дефіциті в 1200 т. к., і на утримання каренів було призначено на 400 т. к. менше, ніж призначено було на попередній рік. Таким чином, ці видатки тепер становитимуть в Одесі лише 15% цілого бюджету. Правда, що абсолютними розмірами своїх видатків на народне здоров'я Одеса досі заступала й заступає тепер перше місце в Україні, але вона ж заступає й перше місце розмірами своєї густоти¹⁾. Отже в тім, що Одеса витрачала на медицину etc. 1.500,000 руб., не було нічого дивного, але „батькам міста“ сей видаток показав ся занадто великим, і його постановили зменшити до 1 мил. карб., не зважаючи на особливо важне значіння сього видатку після холерної пошести минулого року.

Зараз потім треба поставити видатки муніципалітетів на народну освіту. На се навіть відсталій Київ асігнує 549 т. к. себ-то 15% свого бюджету. Взагалі, тут, як каже д. Васильєв, помічаєть ся відворотна пропорція між розмірами бюджетів і асігновками на народну освіту: чим більші перші, тим більші останні — й навпаки.

¹⁾ Ось цифри густоти тих українських міст, про які нам тут доводилось згадувати (в тисячах): Одеса—467, Київ—319, Харків—175, Катеринослав—136, Таганрог—59. Див. дит. статтю А. Васильєва.

Видатки муніципалітетів на утримування урядових інституцій, війська й поліції досягають дуже великих розмірів. Так, напр., у Києві на се витрачаєть ся 628 т. карб. (17%), причім на саме військо витрачаєть ся 364 т. к. або 10% усього бюджету. В Катеринославі на сю річ витрачаєть ся 72 т. к., у Таганрозі—47 т. к., у Могилеві-Подільському—20 т. к. або 20%, у Василькові—5200 карб. і т. д. Иноді сі видатки досягають просто таки неймовірних розмірів. Так, напр., у заштатнім місті Березні (на Чернигівщині) вся сума муніципального бюджету виносить 9000 карб., з яких на поліцію витрачаєть ся... 6 тисяч карб., себ-то 66% усього бюджету ¹⁾.

Виплат довгів також зїдає чималу частину муніципальних прибутків. Навіть у Києві, де майже зовсім немає більш-менш значних муніципальних підприємств, на виплат довгів призначено 314 т. карб. або 9% бюджету. Далі треба згадати про видатки на „благоустройство“ міст, на що в Києві призначено 435 т. к. (12%), в Катеринославі — 192 т. к., у Таганрозі — 29 т. к. (8%) і т. д. Богадільні й приюти загалом забирають від 1 до 8% муніципальних бюджетів (у Києві — 220 т. к. або 6%); на утримування пожежних команд у Києві призначено 107 т. к. (2,9%), в Катеринославі 45 т. к.; на утримування муніципальних нерухомих дібр у Києві призначено більше, ніж у Петербурзі — 216 т. к. (6%). На державні й земські податки муніципалісти витрачають небагато; Київ, напр., має заплатити сього року 16 т. карб. або 0,4% свого бюджету. Незначну ролю відіграють і видатки на спеціальні цілі: в Києві на се призначено всього 23 т. к., себ-то 0,6%. Нарешті, „дрібні“ видатки в більшости міст значних розмірів не досягають; тільки в Києві під сією рубрикою значить ся аж 158 т. к., себ-то більше 4% усіх видатків.

Намальована тут картина становища наших муніципальних фінансів є тільки схемою, яка представляє справу в занадто загальних рисах. Правда, із неї легко пересвідчитись, який хаос панує в органах нашого місцевого самопорядкування, як далеко їм до справжніх громадських органів і як мало вони дбають про задоволення найпекучійших потреб людности. Одначе, для того, щоб картина нашого муніципального господарства встала перед читачем у всій своїй природній красі, треба розкрити скобки наведеної схеми й подати де-що конкретне з того змісту, яким вона повна.

При поверховій навіть знайомости з хронікою нашого муніципального життя в вічі кидаєть ся факт надзвичайно чистого „преданія суду“ то поодиноких гласних, то цілих міських управ. Так, напр., тільки

¹⁾ „Кіев. Вѣсти“, 76, 1909.

за останніх 2—3 місяці віддано під суд: у Проскурові — колишнього лорд-мера Дубецького, членів міської управи Сікору й Крушельницького та бухгалтера управи Бабія — всіх за переросходи й фальшування під час порядкування міським господарством; у Могилеві-Подільському — колишнього міського голову Михальського за хабарництво; в Летичеві — майже весь склад міської управи за марнотратство й ще багато інших. Треба мати на увазі, що взагалі в Росії „високопоставлені“ особи попадають під суд не так легко, отже можна собі уявити, яких розмірів набрали безаконія сих „громадських діячів“, коли справу прийшло ся довести до суду.

Ось, напр., формальні пункти обвинувачення, виставлені проти проскурівських „діячів“: 1) маючи в себе гроші на забрукування міських улиц і здавши підряд, обвинувачені поробили без згоди думи зміни в ухваленім думою пляні праць, наслідком чого був переросход у 1828 карб. 5 коп.; 2) потратили також на міські потреби, без відому й згоди думи з сум запасного капіталу 18595 карб. 95 коп.; 3) видавши ріжнчасно в підряд на будування проскурівської реальної школи 90.450 карб., себ-то на 4052 карб. більше встановленої будівельним виділом Подільського Губернського правління суми, не вжили жадних заходів для стребування сих грошей у підрядчиків; 4) за період 1904—1908 р.р. допустили переросход на міські потреби в сумі 4665 карб. 52 коп.; 5) видали під росписку базарного смотрителя Марцюня без оправдательних документів 1065 карб. 62 коп. для забрукування улиц; 6) видали підрядчикові Хазенсу поверх росписи 1.300 карб. на збудування міських тротуарів і 7) показавши на 1 мая 1907 р. у прибутковій книзі готівку міської каси в грошах, виписали того же числа в видаток державну ренту в 1000 карб., від продажу якої місто втеряло, через курсову різницю, 268 карб. 67 коп. Опріч того, сі самі особи обвинувачують ся в тім, що надіслані в міську касу протягом перших чотирьох місяців 1908 р. гроші, в сумі 11.783 карб. 30 коп., вони записали в грошеві книги на рахунок прибутку заднім числом, а власне 31 грудня 1907 р., й сим числом видавали квітанції, щоб покрити переросход 1907 р.¹⁾

По інших містах справа стоїть не краще. В Могилеві-Подільському „ревизійна комісія, обревизувавши фінансовий виділ міської управи, знайшла книги в непорядку. Пояснення управи дума признала „незадовольняючими“. В Летичеві при ревизії міської управи викрито недостачу 10.000 карб., причім розтраченими оказались застави арендаторів міських земель. У Вінниці виїздна сесія одеської судової палати

¹⁾ „Кіев. Вѣсти“, 36, 1909.

засудила колишнього могилівського міського голову на рік до арештанських рот за те, що він взяв 1350 карб. хабаря з міського підрядчика.

Але найкраще поняття про порядки (краще було б сказати: не-порядки) в наших муніципалітетах дає славнозвісна київська панама, відома під назвою „Дегтеріади“. Се — дуже сумна й навчаюча історія.

Років десять тому вміраючи київський філіантроп-мільонер Дегтерев заповідав місту Київу величезний маєток у кілька мільонів карб. готівкою й в нерухомих та рухомих добрах. Порядкувати всім сим маєтком повинно було, по волі жертвувателя, кілька душеприказчиків на жалуванні, під безпосереднім доглядом міської управи. Майже з перших років хазайнування душеприказчиків Дегтерева (до речі: всі вони були гласними думи й членами управи, отже сами за собою повинні були доглядати!) викрилися великі непорядки в добродійних інституціях імені жертвувателя. В пресі й громадянстві вперто говорили про хаос, що панує як у всім порядкуванні заповітом Дегтерева, так і в справозданнях душеприказчиків. Кілька разів підносилося у міській думі се питання, але раз-у-раз душеприказчики-гласні затушовували його.

Так росла протягом десяти літ градіозна епопея. Пережила „Дегтеріада“ кілька міських дум, мінялись міські голови. Були моменти, коли здавалось, що ось-ось впливе на світ божий ся темна історія, але чиясь міцна рука ховала сокровенні тайни „Дегтеріади“ під якимсь гіпнозом. Але минулого року, коли чутки про непорядки з дегтеревським заповітом зросли до розмірів всеросійського скандалу, київський муніципалітет заходив ся шукати правди в сій справі. При сім, між иншим, виявилось, що кудись „пропали“ документи по будованню дегтеревських богаділень на 700.000 карб., що бракує документів на прибутки від дегтеревських підприємств на суму 3.030.000 карб., що нема документів на видатки в сумі 444.075 карб. 8 коп. Нарешті, десь ділися 900.000 карб. готівкою. Зате душеприказчики „трусами праведними“ нажили собі — той пятиповерхову „хатину“, той мільонну „крамничку“, той „заводик“ і т. д.

Нічого й казати, що подібне порядкуванне громадськими грішми до добра не доводить. І дійсно, наші муніципалітети проявляють злочинну байдужість і повну безпорадність у боротьбі з народною темнотою й нуждою, під час поширення пошестних хвороб, як холера, тифа то-що. Взагалі, рубрика так званих „пользь и нуждь“ користується найменшою увагою й прихильністю наших муніципальних „батьків“.

Виясненням взаємних відносин між муніципальним питанням і українством ми почали свій попередній огляд, ним ми й скінчимо сей. Справді, як ставлять ся муніципалісти до українства й як ставить ся українство до муніципального питання?

На перше запитання відповісти нетрудно. В тих небагатьох випадках, коли нашим муніципалітетам доводилось відверто висловлюватись у сій справі, вони всього охотпійше підкреслювали свою байдужість до крамольної ідеї: „наша, мовляв, хата з краю“. Коли ж ясна й виразна відповідь була конче неминуча, тоді подавляюча більшість гласних наших дум воліла висловлюватись негативно.

Конкретним питанням, у справі якого українським муніципалітетам доводилось і доводити ся виявляти своє відношення до української національної ідеї, є справа з пам'ятником Т. Шевченкови. У своїм попереднім нарисі („Л.-Н.-В.“, II, 1909) ми показали, з якою обурюючою байдужістю ставлять ся до сеї справи українські земства. Одначе, відношення останніх усе-таки не може йти ні в яке порівнянне з тією чисто-купецькою тупістю й самоварною байдужістю, проявленою українськими муніципалітетами до справи постановки пам'ятника великому національному поетови.

У всіх іще мабуть свіжа в пам'яті історія з комісією, вибраною київською міською думою в справі пам'ятника. Здавало ся б, кому й дбати про те, щоб грошей на пам'ятник було зібрано яко мога більше, а самий пам'ятник щоб вийшов яко мога краший, як не Київу, де пам'ятник сей має бути збудований? Одначе, проходили місяці, півріччя й навіть роки, а комісія почивала мирним сном, навіть для людського ока не збираючись для обміркування того питання, в справі якого її було вибрано. Й величезної праці, енергійних заходів і широкої агітації в пресі потрібно було для того, щоб вибити комісію з тієї сплячки, в яку вона погрузилась. А втім, вона незабаром, здасть ся, знов заснула й, як що не помиляємо ся, спить і тепер.

Інші муніципалітети, яким *volens nolens* доводить ся висловлюватись у сій справі, проявляють не більше громадянської зрілості, ніж їх київський *collega*. Так, напр., у кобеляцькій міській думі проти асігновки на пам'ятник Шевченкови висловилось „чимало гласних і між ними й міський голова П. Волянський. Вони стояли на тім, що в касі управи мало грошей“. Кінець-кінцем асігновано 25 карб. замість запропонованих управою 50, та й то асігновка пройшла тільки більшістю 8 голосів проти 7¹⁾. Гадацька дума й на таку велику жертву не відважилась, а асігнувала тільки 10 карб., очевидно, згодившись з дум-

1) „Рада“, 49, 1909.

кою гласного Барсукова, що коли на пам'ятник Петрови I призначено 25 карб., то не можна призначити стільки же на пам'ятник Шевченкови, бо „історичне значіння Петра Великого не можна й рівняти до значіння Шевченка“¹⁾.

Як бачимо, відношення муніципалітетів до українства не представляє собою нічого особливо нового, цікавого. Се просто відношення однієї з сотень канцелярій, що покривають лоно української землі, до питання не занумерованого й не припечатаного „приложенієм казенної печати“.

Що до відношення українського громадянства до муніципального питання, то тут, не зважаючи на всі наші найпильніші старання, нам нічого певного довідатись не пощастило. Знайшли ми тільки один дуже відрадий для нас факт, а власне той, що на останніх одеських виборах українство виступало як організована група, з якого рахували ся інші групи виборців. Так, у дописи з Одеси в „Нашій Газеті“ читаємо: „Культурно-господарська група, позбавлена можливости відкрито агітувати, виступає спільно з українською, польською й почасти німецькою групами“²⁾. Але се поодинокий факт, на підставі якого робити якісь висновки було б більш ніж ризиковано.

Найправдоподібніше, що українське громадянство в особі тих своїх представників, що живуть у містах і мають потрібний маєтковий ценз, цікавить ся муніципальним питанням не стільки, скільки се питання безперечно заслуговує. Про се можна тільки пожалкувати, бо хоча українізація муніципалітетів і реформа їх, повторяємо, не всіма можуть вважатись черговими завданнями української національної політики, — проте й нехтувати сі питання не можна. Коли вже не говорити про матеріальні наслідки, то хоч би в інтересах спопуляризування української національної ідеї серед темної маси міських виборців Українці можуть і повинні взяти можливо ширшу участь у муніципальнім житті наших міст.

¹⁾ „Рада“, 50, 1909.

²⁾ Доказом правдивости цієї звістки є той факт, що в реєстрі культурно-господарської групи знаходимо прізвища Ф. М. Гондаренка, д-ра І. М. Луценка, Я. М. Попомаренка, І. Ю. Тимченка, С. П. Ярошенка и инш. Про де кого з сих осіб напевне відомо, що то — свідомі Українці.

За границею.

Балканська заверюха.

Від полудневого Сходу, на Балкані починає зніматися заверюха, яка може дуже поважно вплинути на дальший хід подій в Європі. Чим скінчить ся боротьба ізза конституції в Туреччині, на разі годі сказати і вияснене нинішнього положення лишаємо до дальшого огляду. Тут приходиться нам зайняти ся тільки питанням Босни й Герцеговини, бо справа ся вже мабуть замкнена і дає нам спромогу поглянути на дотичні, свіжі ще події вже з історичної перспективи.

Передовсім декілька згадок із окупації Босни - Герцеговини, донкче потрібних для зрозуміння положення, яке викликала анексія.

Босна й Герцеговина припала Австро - Угорщині в р. 1875 на основі берлінського трактату. Як відомо, збирало ся два роки перед тим на війну Росії з Туреччиною, а що Росія бояла ся в будучій війні інтервенції Австро - Угорщини, тож підписано дня 15 січня 1877 конвенцію з Росією, якою Росія дозволяла Австро - Угорщині перевести окупацію Босно - Герцеговинського краю. Конвенцію з 15 січня 1877 називаємо звичайно умовою раштадського — невірно, бо зїзд в Раштаді відбув ся ще передом, в липни 1876 між царем Олександром і цісарем Франц - Йосифом, але там справи остаточно не поладнаю. Зі споминів Бісмарка знаємо, що російський кабінет був готов вести евентуально війну не тільки з Туреччиною, але в разі потреби також з Австро - Угорщиною, та що запитував в тій справі кабінет берлінський. Доперва відповідь Бісмарка, що на случай зачеплення Австро - Угорщини стане по їй боці, спонукала дипломатію петербурську, що вона згодила ся на уступку Австро - Угорщині й підписала конвенцію що - до відступлення Босни й Герцеговини в австро - угорське володінє.

Безперечно, що Австро - Угорщина мала велику охоту забрати відразу оба краї на свою невідкличну власність, але сї бажаня чомусь не сповнились. На берлінському конгресі мав заступник Англії поставити внесене, аби Австро - Угорщина забрала Босну й Герцеговину на віки, та коли прийшло до нарад над арт. XXV будучого трактату, Сальсбері внїс, аби Австро - Угорщині дати від держав підписаних на трактаті тільки мандат до займанщини (окупації) задержуючи суверенність над країнами при султані, а гр. Андраші, тодішний міністер справ внїшних Австро - Угорщини пішов іще дальше, бо в окремім протоколі з 13 липня

1878 обов'язався Високій Порті, що окупація буде „провізорична“. Дперва в умові з Каратеодори-пашою з 23 цвітня 1879 виедчала собі Австро-Угорщина право удержуваня військових ґарнізонів в санджаку Новий Базар, при чому провізоричність окупації Босни й Герцеговини номинено мовчки, наче на доказ, що провізоричність окупації перестаеть обов'язувати.

Так представляєся правна сторона справи Босни й Герцеговини в її історичному освітленю.

Переходимо до другого акту завласнення Босни-Герцеговини Австро-Угорщиною — до їх анексії.

На анексію й спір сербсько-австрійський зложилися два моменти сучасної інтернаціональної політики: невдачі Росії в Азії й світова боротьба Англії з Німеччиною за володінє над океанами. Скажемо про оба ці моменти окремо.

Почнемо з Росії. Після берлінського трактату вся увага дипломатії російської звернулася до далекого Сходу. Росія заходиться біля будови великої желізничі сибірської й кладе желізну дорогу поза каспійське море, якою врїзується в само серце Азії й стається великою державою азійського, що починає соперничати про володінє над Азією з Англією, Китаєм й Япаном. За той час рїшається Росія держатися політики утримання status quo в Європі, а з окрема й на Балкані. В р. 1897 прїйшло навіть підчас побуту цісаря Франц-Йосифа в Петербурзі до порозуміння з Росією, і на основі його обі держави зобов'язалися остатися при тих сферах володіння, яке здобули собі обі держави на балкапськїм півострові на підставі берлінського трактату. Сю умову скріплено ще в році 1903, коли-то для 3 жовтня на замку Мірштеґ в Стирії згодилися оба монархи, задля забезпечення супокою на Балканськїм півострові, перевести згідно реформи в Македонії та вимусили у султана, що згодився допустити в сім краю заведење для публичного спокою жандармерії, під проводом італійського полковника. Як відомо, азійська політика Росії скінчилася для неї безталанно. Прїйшла війна з Япаном, а з нею вовнна неудача, яка кінчитьсяся погромом фльота під Цусімою, а сухопутної армії під Мукденом. І як перед тим російська дипломатія цілих двацять років мрїла головно про великі подвиги на Сході, так тепер, по невдачі, звертається знов на Балкан, задля ратованя свого престижу в Європі. Що правда, сталося се подекуди і з потреби. Австро-Угорщина, видячи ослабленє Росії, рїшила використати момент і посунути свої впливи трохи дальше на Балкані. Ціль Австро-Угорщини дістатися до Егейського моря та побудувати желізничі, які лучила-б Австро-Угорщину з Митровицею, не потрібуючи до сього полученя не вигідної для Австро-Угорщини території сербської

І для цього дипломатія австрійська порозуміла ся заздалегідь з Портою, а маючи на се призивл турецького правительства, повідомила в січні 1908 року кабинет петербурський, що має на меті побудувати желізницю з Босни - Герцеговини через санджак Новобазарський. Той намір Австрії, який довів би в торговельній, а далі і політичній сфері до опановання цілого майже Балкану, отворив очі російським кругам на грозячу небезпеку. Розпочала ся жива агітація проти Австро-Угорщини, якої кличі відшукано в давнім славянофільстві: Австро-Угорщина мала бути сама заатакована у своїм нутрі, а щоб австрійські славянські народи могли легше пристати до сих змагань, убрано їх в нові краски під назвою новославянства, з очевидною метою втягнути до сеї акції також Польків. Акція була обчислена на довшу мету, а поодиноких етапів сеї акції не будемо тут розбирати, бо вони в загальній памяти. На самім Балкані підперто головно Сербів, раз тому, що Сербі легко запальні, а також і тому, що Сербія, ведучи економічну боротьбу з Австро-Угорщиною ще від самого 1906 року, була найбільше податливим елементом, щоб зорганізувати його до дипломатичної, а евентуально й воєнної гри проти Відня. Рівнобіжно з сею акцією — неофіційною пішла й друга акція, офіційна, на терені дипломатичнім. Мірцштегську умову, яку по правді нарушила перша Австро-Угорщина, зірвано, а місце Австро-Угорщина в дольших комбінаціях російських заняла Англія. Зїзд в Ревлі з дня 10 червня 1908 р. довів до того порозуміння між Росією і Англією в ріжних справах, а між тим і в справі балканській, якого сліди бачимо також в послідну пору, коли прийшлось усмирювати заверюху викликану анексією.

Тут приходить ся звернути ся до другого чинника, який заважив на подїях сербсько-австрійського конфлікту, до спору Англії з Німеччиною.

Англія веде в останнім часі завзяту дипломатичну боротьбу з Німеччиною, яка тягнеть ся — коли не йти дальше — ще від 1898 р. В жовтні згаданого року відбув цісар Вільгельм свою славу подорож на Схід і тоді виголосив знаменні промови в Константинополі й Вефлеємі, які вказували зовсім виразно на плян Німеччини скріпити свій вплив на азійськім Сході. Війна з Бурами і висказ горячих симпатій Німців для бурських генералів, а потім горяча дебата в німецькім райхстагу в лютім 1900 р. про потребу скріплення німецького фльота на противвагу Англії долили оливи до вогню — було ясно, що Німеччина ладить ся до боротьби з Англією за панованє над океанами. Англія бачила себе заатакованою Німцями взагалі на ріжних областях свого володіння — вибухає спір між Англією і Німеччиною в Канаді, потім боротьба між банками англійськими й німецькими звисна під назвою

„Doggerbankaffaire“, в кінці отвираеть ся перша частина багдадської желізницї, яка має незвичайну вагу для зросту німецького вивозу торговельного. А при тїм зброся Німеччени на мори йдуть теж швидким темпом — Німеччина кидає мільони за мільонами, щоб будувати нові военні кораблі та зменчати ту прогалину, яка існує ще між силою старого англійського воєнного фльота і фльота німецького.

Результат був той, що Англія починає що раз більше оглядати ся за союзниками, щоб оточити Німеччину сїтною алїянсів. Ізольованє й дипломатична облога Німеччини отсе клич, який видвигає англійська дипломатія і який переводить вона поволи, але постійно, в житє. Дня 8 цвітня 1904 р. уклада Англія договір о кольопії з Францією, дня 14 цвітня сьогож року стає такий же самий договір з Іспанією, дня 12 серпня 1905 р. входить Англія в союз з Японом, а про зїзд в Ревли, в якім Англія порозуміла ся з Росією, було вже згадано висше. Коли отже наступила анексія Босни й Герцєговини, то для Англії надобила ся перша хвиля, щоб показати Німеччини силу нових алїянсів. Австро-Угорщина йде в союзї побіч Німеччини, се було притокою, щоб тому союзникови Німеччинї в європейським концертї підставити ногу. А при тїм входить в гру і прєстїж тридержавного союзу, зломанє його міжнароднього становища і тому ми бачимо англійську дипломатію в грї протягом усього сербсько-австрійського конфлікту, ще й тоді, коли Ізвольскій, наслідком рішучої погрози з Берліна і неудалї інтервенції в Царгородї, зложив карти і признав австро-угорську анексію Боспи й Герцєговини без дальших застережень...

* * *

Виринає ще питанє, чому Австро-Угорщина самє тепер важила ся піддати Босну й Герцєговину під свою суверенність. На те питанє не маємо поки-що відповіді від найбільш компетентного чинника — австро-угорської дипломатії. Може бути, що довідаємо ся про все те, в осени, коли зберуть ся делегати австрійського й угорського парламенту на „осінню сесію“. Австро-Угорщина ждала мабуть скінченя тридцятьлїтнього володїня над окупованими краями, щоб набути тзв. правний титул „засиджена“, хоч титул такий в міжнароднім праві не обовязує, і загалом нео звїсний. Рік ювілейний цїсаря Франц-Йосифа відгравав мабуть теж деяку ролю; анектовано краї в році 1908, щоб Франц-Йосифу зробити дарунок на спомин його 60-лїтнього володїня. До річи кажучи, дарунок сей обійшов ся народам австрійським вельми дорого, бо тепер приходить ся заплатити Туреччинї повних 55 мільонів корон відшкодованя, та ще й покрити кошти, які викликала мобілізація. Дневники інспіровані австрійським урядом справ заграничних подають ще інші мотиви, які спону-

кали Австро-Угорщину до заанектованя раз на все оккупованих країв. Одним з тих мотивів мала бути велико-сербська агітація, пропагована з Білграду династією Караджорджевичів. Ще на весні 1907 р. відбув ся великосербський зїзд в Сараєві, на яким протестовано проти абсолютничного режіму в окупованих краях та поставлено домагане, щоб в краях сих скликати як найшвидше босансько-герцеговинський сойм на основах конституційних. Коли в Туреччині вибухла молодотурецька безкровна революція й заведено там парламентаризм, мала виринути думка серед босансько-герцеговинських магометан, щоб вислати до турецького парламенту депутацію, яка мала заявити приналежність краю до Туреччини та домагати ся покликаня виборних послів з Босни й Герцеговини до турецького парламенту. Чи факти сї справді відгравали яку ролю, чи їх натягаєть ся тільки що йно тепер, аби оправдати анексію перед народами Ціс — і Трансляїтанії, годі на разі сконстатувати. В делегації говорено зараз після анексії, що цісар Франц-Йосиф хотів чим швидше надати Боснії й Герцеговині конституцію та міг се зробити тільки після проголошеня себе сувереном, хоч від анексії минуло вже півроку, а конституція в заанектованих краях і досі ще не проголошена. Імовірнішею здаєть ся річ, що Австро-Угорщина хотіла взагалі перебити дипломатичну гру Росії й Англії на Балкані в догідну для себе хвилю та оружною силою забезпечити собі на довгий час супокій та рішаючий вплив на балканськім півострові; хоч до сього, звісно, важко признати ся, але є познаки, що воєнна партія в Австро-Угорщині взяла верх та перла ще й до послідної хвилі до війни. І до війни було-б певно прийшло, якби не інтервенція Німеччини, що зміркувала швидко про що річ йде та загрозила воєнним маршем на Варшаву, приневолюючи такою погрозою Росію до дипломатичної капітуляції. Німеччина зробила се очевидно в своїм інтересі, розуміючи, що ізольоване Австро-Угорщини було-б захитало престиж усього тридержавного союзу в користь англо-франко-російського порозуміня, а до сього Німеччина допустити не могла, тим більше, що на случай загально-європейської війни й можливої з тим війни морської з Англією Німеччина поки-що ще не вповні приготована. Ударено отже в найслабшу на разі точку англо-російського альянсу — в Росію, а з тим і дипломатична боротьба зістала виграна в користь Австрії і Тридержавного союзу.

Анексією допустила ся австро-угорська дипломатія без сумніву тяжкого нарушеня міжнародного права і тут треба признати, що слушність була по стороні якраз її противників. Влучно говорив Ізвольскій, що односторонна умова чи то з Росією — як колись в Раштаді — чи з Туреччиною не вистарчає, бо коли Австро-Угорщина одержала мандат до заряду окупованих країв з рук усіх великих держав Європи, то

і анексія згаданих країв не може правно стати ся важною без згоди усіх держав, які свого часу підписали трактат в Берліні. Показало ся одначе, що в відносинах міжнародних не рішає еще ні моральне ні писане право, а передовсім оружна сила й готовість до війни.

Росія мілітарно ослабла після невдач з Японом, а гра дипломатична, хоч-би й як хитра, мусить скінчити ся програюю, коли її не попреть ся силою багнетів. Росії треба дійсного відродження, у внутрі, яке б цілу державу перетворило в одну культурно-суспільну органічну цілість. Поки різні народи великої Імперії не одержать змоги розвивати ся вповні на питомій народній основі, поки свобода культурного зросту народів Росії не приєднає їх до спільної конструктивної роботи для державної ідеї, поти Росії не видержати конкуренції з могучою Німеччиною і свобіднішою будь-що-будь для її народів Австро-Угорщиною і поти гра дипломатична Росії мусить на світовій арені скінчити ся для неї неудачею.

Відень, для 15 цвітня 1909.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Студії з поля суспільних наук і статистики видає статистична комісія Наукового Товариства ім. Шевченка, т. I, під редакцією Михайла Грушевського, у Львові, 1909, ст. X + 218, 8°.

Наша наукова робота розгалужуєть ся, диференціюєть ся — як говорить ся в ученім жаргоні... Проява корисна, бо в ній доказ зросту культурних інтересів української освіченої верстви. Нове видавництво, якого заголовок поданий у горі, перше у нас з обсягу соціяльних наук і статистики. Заслуга в тім наймолодшої комісії Наукового Товариства ім. Шевченка — статистичної (основаної в середині 1906 р.). Наукова ціль сеї комісії значно ширша ніж можна б догадувати ся з її назви, а се: студії та причинки з поля наук суспільних взагалі, з окремим оглядом відносин українського життя й українських земель, їх історичний розвій і сучасний стан, тільки особливу увагу буде вона давати статистичному методу в досліді соціяльного життя, збиранню й обробленню статистичного матеріялу. Перший том нового видавництва документує ся цілм. У нім, окрім вступу від редактора, де пояснено генезу видання, його характер та цілі, маємо шість праць пяти авторів. Починає їх статя В. П а н е й к а „З історії і теорії статистики“ ст. 1—16. Се нарис про долю статистичної теорії Кетлета, яка при своїй появі обіцяла людям знайти головний секрет соціяльного життя, одначе незабаром упала до значіння культурно-історичного пережитку, зробивши місце спеціяльним статистичним студіям і відкривши новий многоважний метод у науковім досліді взагалі. — Проф. С. Д н і с т р я н с ь к и й роз-

почав основну працю п. з. „Національна статистика“ (17—64); перший розділ присвячений історії національної статистики в Австрії й Угорщині, другий дає огляд національної статистики в інших європейських державах. Тут зазначу, що в автора видно неприхильність до таких критерій при означуванні народности як „розговірна“ або „рідна мова“, він рад би означати безпосередно „національність“; на мою думку се можливе було б (принявши навіть, що саме понятє національности не приводить до ніяких непорозумінь) тільки у високорозвинених народів, для нашого ж народу практично показалось би фатальним, бо $\frac{1}{2}$ не вмiла б назвати своєї національности, а $\frac{1}{3}$ назвала б її просто хибно. — Найцікавіша праця то безперечно В. Охримовича „З поля національної статистики Галичини“ (65—160). Автор поставив собі задачею вяснити, скільки Українців живе в Галичині і в яких числових відношеннях стоять вони до Поляків, чи там інших народностей? До відповіді доходить він дорогою незвичайно зручних конструкцій, оригінальних помічень і взагалі фінезійної методи, яка робить честь авторови. Що до скілько-сти Українців — він означає її на 43 % загалу людности, а 48.2% всеї християнської людности в Галичині супротив 44.6 % і 50.1% Поляків, 11.1% Жидів; натомість урядово число Українців виходить менше, а Поляків більше (42.1% і 54.4% всеї людности).

Автор докладно розглядає числове відношенє межі Українцями і Поляками у Східній і Західній Галичині, по окремих повітах, і головнішим містам, не тільки на основі останняго списку (1900), але й попередніх (1869, 1880 і 1890). Хоч констатує він постійне змаганє польського елементу у Східній Галичині, хоч загальний „демографічний біланс галицьких Українців виказує більші страхи ніж зиски, але страхи стають що-раз менші, зиски що-раз більші; значить, є підстава надіятися, що в недалекій будучности покажет ся надвишка зисків“. Се дуже інтересна праця д. Охримовича вимагала би докладнішого критичного розбору, та се годі робити на сьому місци, все таки зазначу ось що: автор занадто вірить числам урядових списків, так що поправки його рішучо за малі; пора закинути вже ідентифікованє Українців із греко-католиками, як се робить автор (правда не теоретично, а з практичного буцім то примусу); вкінци треба признати, що обраховуванє по адміністративним округам (в тім і діленє Галичини на Східню и Західню) не наукове і не дає дійсного образу національних відносин. Зазначуючи се (на иншій місци матиму змогу підперти сі замітки доказами) не хочу зовсім обнизати вартости праці д. Охримовича, яка дуже щасливо відчиняє досліди на запущений доси у нас ниві.

М. Гехтер дав дві розвідки: „До історії робочого класу на Україні російській“ (161—195) та „Земська статистика про зарібну платню в сільським господарстві лівобережної України“ (196—204). В першій дає автор огляд санітарних обставин українських робітників, їх мешкань, довжини робочого дня, платні, з окрема оглядає становище гірничних і гірнозаводських робітників — все з погляду трьох періодів (схема Пажитнова) історії промислових робітників на Україні (1861—1885, 1885—1904, 1904—). Загальний висновок сумний: „Робітництво України, а за ним і робітництво цілої Росії, опинилось у якімсь зачарованім колі. Організуватись для боротьби за ліпшу долю воно не може, бо на перешкодї стає політично-

національна неволя, а боротись за своє політично-національне розкріпощення воно знов не може, бо на перешкоді стає власна неорганізованість..." Друга стаття збирає в одно статистичний матеріал, доставлений земствами (катеринославським, полтавським, чернігівським, харківським та херсонським) в рр. 1904—1906 та стверджує деякий, хоч і не дуже великий, поступ у платні сільських робітників. — Том замикаєть ся невеличкою монографією С. Битвицького „Економічні відносини в селі, Старі Богородчани“ (205—218). Схема така: положінне, людність (4.500), простір (4.000 га.) посілість: мала (64%), велика (24%), громадська (10%), церковна, дальше господарство, консумція та обдовження. Бажано було б, аби такі монографії поодиноких громад появлялись у нас частійше.

С. Томашівський.

Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. Том XII під редакцією Івана Верхратського, д-ра Володимира Левицького і д-ра Стефана Рудницького; р. 1908, у Львові.

Сей новий том збірника містить: І. Верхратського: Нові знадоби до номенклатури і термінології природописної, народної (Ст. 1—84); д-ра Юліана Гірняка: Про вплив синхронічної зміни концентрації на хід мономолекулярної реакції (Ст. 1—14) і про періодичні хемічні реакції (Ст. 1—8), д-ра Ст. Рудницького: Начерк географічної термінології (Ст. 1—151), д-ра Вол. Левицького: Клим Глібовицький (згадка посмертна) (Ст. 1—6). Бібліографія і хроніка математично-фізична; (Ст. 1—41).

Особливо цікаві праці Верхратського і д-ра Рудницького. Проф. Верхратський збирав термінологію уже здавна і видрукував її по частиям в пошти випусках: року 1) 1864, 2) 1869, 3) 1869, 4) 1872, 5) 1872, 6) 1879. Після того, робивши по всій Галичині екскурсії, він зібрав і записав велику силу термінів народніх, котрі мали вийти в світ ще р. 1906, але наслідком хвороби автора спізнились і вийшли в сім збірнику р. 1908. Сей термінологія незвичайно цікава і корисна, бо тут нема нічого видуманого автором, а тільки добросовістні записи від народа і навіть додано назви сіл де якийсь термін записано; — завдяки сьому ся праця однаково цікава як для натураліста, так і для філ'олога і однаково користна. Др. Рудницький кільканадцять літ мандрував по Галичині роблячи геологічні дослідди, і підчас своїх мандрівок теж збирав терміни. Гостро відчута автором недостача термінів чи при складанню своїх праць, чи при перекладах, примусила його зібрати до купи не тільки народні зібрані ним самим терміни, але й ті, що були вже роскидані по словниках ріжних, і по працях В. Левицького, Ів. Горбачевського, Ів. Верхратського. З того виробив ся цілий словничок німецько-український приблизно в 6000 слів, а найбільш цінну частину його становить термінологія народня. Тут зараз виявило ся і багатство української мови і повнота та докладність її, котра в сім разі перевишає німецьку, бо часто на оден німецький термін відповідає 10 україн., а раз навіть 22, в слові Berggipfel верх гори, грунь, і т. д. Слабше стоїть діло з тими термінами, що вибрані з готових словарців, напр. Желехівського і інших, а не народні українські. Тут можна стрінати багато російських термінів, котрих автор як Галичанин не міг відчуті і зоставив їх, прийнявши за старо-руські.

Але таких термінів розмірно не багато. Навпаки польонізмів тут майже зовсім не трапляється завдяк тому, що автор добре знає польську мову. Решта термінів взята міжнародних, котрі перейшли од Греків або що, і котрих годі було перекладати напр. гіпербола, діоптра, ціссойда, ордината. — Деякі терміни хоча й і добрі самі по собі, але суть і другі, котрі треба було поставити поруч: завважу напр. що народ дуже точно розрізняє всі відміни руху. Звичайне на Україні кажуть: Хутко вернувся; скоро скінчу, скоро зроблю; швидко або шпарко ходить, прудко камінь летить; прудко вода течє; він має пруд в ногах (швидко бігає), шамкò жáти (шамкò означає скорє повторенне руху і при тїм одноманїтне). Протилежні терміни: По малу, поволі, повільно, слабко, мляво. Ще може бути рух нинавий напр. лібрація місяця, коли точка хїлїтається на орбіті. Є й нездалі вирази. Неприємно напр. чути слово земськїй замість земний, бо се польонїзм — напр. в слові Erdachse-земська вісь; ліпше земна вісь. Навпаки Schwere - тяжість; ліпше вага, тягар; бо тяжєсть слово московське, а не українське, і т. и. Але всі помянуті і інші, які там суть небажані терміни не понижують вартости самого словника і не понизять хоча й би їх там набїрало ся і 20%, бо далеко лекше виправити ті небажані терміни, коли є уже зібрана і приведена до системи збірка. Варт тільки тепер спеціалїстам їдучи в яку небудь місцевість на село перевірити і направити ті терміни, для котрих найдуть ся нові синоніми в народній мові, і оголошувати в наших наукових виданнях. Що до решти праць уміщених в сїм збірнику, то вони цікаві для спеціалїстів природознавцїв. Праці Д-ра Гірняка, молодого вченого, належать до теоретичної хїмії. Згадки Левицького про покійного Кліма Глїбовицького малюють небжжика як доброго математика, товариша і патріота, безчасно загинувшого. — Що до останнього розділу, котрий містить бібліографію і хронїку, то тут приємнїше було б бачити більш серйозне відношенне до дїла. Те що тут подане більш підходить до популярно наукового журналу ніж до чисто академічних записок. Тут неприємно бачити передруки, або витяги з популярно-наукових польських або німецьких журналів, власне витяги з їх бібліографії; ліпше було б се витягти з первітних джерел, а таких ми тут бачимо не багато, натомість дуже часто трапляється читати підпис: *Wszecławiat*, 1908 р., *Prometheus* або що. — Сього слід би уникати. Не видно в сїм відділі і якої небудь певної системи, так що трудно і зорїєнтувати ся.

В. Щербанівський.

В. Щурат. *Вибір пісень.* Львів, 1909. Ст. 72, 16⁰.

Вийшов гарно і старанно виданий „Вибір пісень“ В. Щурата... В сьому томику стрічаємо пісні, друковані в давнїйших збірничках, як „Lux in tenebris“, „Мої листи“, „На тримбіті“ та „Із глибини возвах“, зібрані з ріжних альманахів і періодичних видавництв та пісні зовсім нові. Давні пісні виступають у новій, обновленій шатї. Головні мотиви Щуратових пісень: жаль за молодечими мріями, нещасливе коханє, любов до подруги і гимн у честь природи. Окремий цикл пісень у збірничку поета творять пєси п. з. „На арфї пророків“ і „Евангельські мотиви“. До перлин нашої лїрики я зачислив би ось які пісні Щурата: „Плила по небї хмаронька, над гаєм опинилась“, „Позволь мені при собі

сісти“, „Тихий раю, молодости краю“, „Я сам самотний“, „На тебе пильно дивлячись“.

„Вибір пісень“ В. Щурата — се есенція дотеперішньої його ліричної творчости. Ся збілочка дає картинку його ліричного таланту й основу до суду про той талант. Кожда песня Щурата мов жіночий гафт або мережево оброблена делікатно, сон атоме. Наголоси у нього чисто українські. Мова гарна, ядерна. Ритміка правильна й добірна. Рими вишукані. Поетичні картини старанно обдумані. Він кладе в своїх творах головну вагу на форму і звук. Лірика Щурата рефлексійна, я сказав би, — вона безпристрасна, подібна до лісового криничного жерельця, що сріблостою стязкою веть ся поміж стрункими буками й задумливими дубами та тихо розмовляє з синіми незабутками й дзвінками.

М. Мочульський.

Г. В. Доброскоє. На Кубані. П'єса в одній дії. Виданне друге книгарні „Діло“. Катеринодар, 1909. Стор. 24, ціна 10 коп.

Сей діалогічний малюнок п. Доброскоєа має темою те внутрішнє розладде родини, серед батьків і дітей, що останнього часу в Росії набуло якогось специфічного кольориту. Діти старого простого кубанського козака Келепа: Андрій, інтелігент — по ремарці автора, Юрко й Оксепя, що вчать ся по „середульшних“ (се б то-середніх) школах, багато часу не бачившись, стріли ся у батьків з братом Остапом, козачим офіцером, і з первих же слів заходились сперечати ся про новітнє житє на Кубані після „днів свобод“. Батьки цілком поділяють „революційні“ думки сучасної молоді, але їм однаково милий і консерватор Остап, бо він їх син, рідна їх дитина. І од невчасного змагання дітей батьки зазнають немало прикростей. У несподіваній суперечці Андрій кидєє батьківську хату і ту-ж мить вертаєть ся назад в місто, а за ним ображений в своїх почуттях братом Юрком облишає старих батьків і син Остап. Мати з криком кидаєть ся до Остапа і обнімає його, а старий Келеп, побачивши таке, в безсилі сїдає за стіл і з докором який несамохить вириваєть ся в його, звертаєть ся до иньших дітей: „Ой, діти, діти! чому ви так не хочете жити, як ми жили?“ — І все. Цікава фабула, але оброблена автором не досить яскраво, і через се в читанні малюнок не справляє особливого вражіння. Чуеть ся потроху штучність і подекуди навіть натяжка. Ми все кажемо малюнок, бо песою „На Кубані“ ніяк признати не можна, — се тільки розмови й розмови, без тїни якоїсь дії.

Г. Трейман.

Сидір Кузик — Про кооперацію, її теорію і значіне для нас. (З нагоди першого просвітно-економічного конгрєсу у Львові). Економічна бібліотека, ч. 10. Львів, 1909. Стор. 76, ціна 50 сот.

„Отся брошурка — пише у „вступнім слові д. Кузик — має за завданне порушити хоч в найзагальніших чертах ґенезу, принципи та ідеї кооператизму, суспільно-економічної системи молоді ще, але з великими виглядами на будуче... На слідуючих сторінках піднимаємо пробу на основі літератури про кооперацію представити теоретичний бік справи та подати, чоґо ми можемо від кооперативного руху надїяти ся“. Подивімо ся, як викопав автор свое завданне.

В розділах I-III вияснено понятє ідеї солідарности, що лежить в

основі кооперативного руху, означено понятє „кооперативна спілка“ і представлено нарис перших проб з продукційною кооперацією та розвиток споживчої кооперації в Європі. Розділ IV говорить про теорію кооператизму і його становинце до інших економічних теорій. На думку автора мотивом діяльності кооперації являеть ся задоволення правдивих потреб людей і сим вона підконує перевагу панованне капіталу, котрий має на увазі тільки особистий зиск. Сю боротьбу кооперації проти капіталізму він представляє так: кооперація насамперед усуває в области торгівлі посередників, стає на їх місце і тим зближує до себе продуцентів та консументів; організувавши далі свій власний ринок збуту приступає вона до витвореня власної продукції, ставши продуцентом вона привласнює собі нове жерело прибутку, забирає ті зиски, які належали до капіталістів. Та сього ще мало — зі спілкового свого фонду може кооперація витворити з часом цілу власну народню культуру. Так само як купцям відобрала вона ринок, фабрикантам продукцію (розстріленне мое М. З.), так зможе з приватних рук відобрати і освіту, школи, бібліотеки, охоронки, бурси, шпиталі. Тоді стануть ті інституції справді народніми. Так виховує кооперація народні маси в духовім, економічнім і торговельнім напрямі“.

Як бачимо, автор думає, що кооперація, силою самого свого внутрішнього розвитку зможе усунути теперішній капіталістичний лад. В сьому погляді на кооперацію в сій перецінюванню сили кооперативного руху, в занедбаню інших боків справи (автор наприклад нічогосінько не говорить про те, що капіталізм адже не дасть усунути себе без боротьби й не показує, які перешкоди кооперації він може в сій боротьбі поставити) і лежить на нашу думку головна і основна хиба книжки д. Кузика. Занадто рожевий і цілком хибний його погляд, що „в консумційній кооперативі зносять ся всі клясові противенства самі з себе“, що „консументами є всі“ й через се „інтерес консументів виключає всі клясові інтереси“. Воно правда, що всі люди споживачі, але ясно, що не можна на інтересах споживання злучити до купи робітника й капіталіста, селянина й пана, бо для капіталістів, наприклад, інтереси споживання безкопечно малі в норівнанню з тими інтересами, з тим зиском, який йому дає теперішній капіталістичний устрій, і через се капіталісти все будуть завзято виступати проти кооперації, як се й показує нам практика кооперативного руху. Се одно, а друге — та ж сама практика свідчить, що кооперація клясової боротьби зовсім не усуває, навпаки підтримує її, загострює, являеть ся в руках робочого люду новим могутнім засобом клясової боротьби проти своїх визискувачів. А тим часом на такій хибній передпосилці (премисі), що інтерес консументів, мовляв, виключає всі клясові інтереси, робить автор висновок: „В тім інтересі всі люди є солідарні, бо інтерес одиниці є ідентичний з інтересом загалу. В тій загальній спільности інтересів, пониманій в той спосіб, буде добро загалу добром одиниці і так повстане правдива, природна солідарність“. Кооперація не може бути єдиним засобом, котрий може усунути теперішній капіталістичний лад, що найбільше, вона може бути одним з засобів боротьби, поруч таких засобів, як організація робочого люду в соціалістичні партії, як організація професіональних спілок, бірж праці, загального страйку і т. д. Тільки тісне сполучене

кооперативного руху з сучасним соціалістичним рухом зможе не допустити кооперативний рух до виродження, і тому не можна прийняти твердження д. Кузика, що кооперація, мовляв, „мусить бути цілю сама в собі“. Про другу частину четвертого розділу, де обговорюється питання про відношення кооперативізму до інших економічних теорій, можемо за браком місця тільки сумарично зазначити, що, на нашу думку, ця частина написана досить хаотично, а аргументи автора і дуже побіжні й дуже слабкі.

Найцікавішими для нас з усієї книжки являються розділи п'ятий — про сільську кооперацію, й шостий — значіння кооперації для нас. І треба признати авторови, що ці два розділи йому найліпше удалі ся. В розділі про сільську кооперацію він показує, як розвиток сільського господарства, котрий ішов другим шляхом, ніж розвиток індустрії, привів до повстання і розцвіту кооперативного руху, і як сей рух корисно відбив ся на сільському господарстві. В розділі „значіння кооперації для нас“ автор підносить пекучу потребу у нас взяти ся енергійніше до економічної праці, щоб перевести свою національно-економічну організацію. „Але коли соціальна структура нашого народу — каже він — така, що неможливим є витворити свої капіталістично-індивідуалістичні господарські форми, то вся наша економічна робота мусить іти під знаком кооперації, що збере широкі маси до самопомочи і самодіяльності та витворить нові економічні організації“. Не можна згодити ся з таким рішучим твердженням автора про неможливість розвитку у нас національних капіталістично-індивідуальних форм господарства; зародки таких форм вже існують і в Галичині й на Україні і раніше чи пізніше, а вони таки буйно розвинулись. Можемо тільки сказати, що тепер, поки вони ще не розвинулись, нам легше економічну діяльність направляти так, щоб потім краще було боротися з сими капіталістичними формами. Далі автор показує, з чого повинна починатися кооперативна робота на селі і в якім напрямі її треба далі розвивати, щоб вона поширювала ся і захоплювала все нові й нові області. На селі, каже він, потрібні три форми кооперації: 1) кредитові кооперативи, спілки ощадності і позичкові спілки системи Райфайзена; 2) споживчі спілки (спілкові крамниці системи Рочдель) та 3) всякого рода продукційні спілки. Місцеві обставини рішають, котрі спілки треба найперше оснóвувати. „Але основою і ядром організації повинні бути спілки кредитові (райфайзенки) і ними найліпше починати. На тлі тих спілок доперва творчий рух народа викінчить величний малюнок кооперативної організації“. Нарешті доводить автор, що одною з найважніших умовин для розвитку спілок являється зв'язок їх в союзи, що одноцільно і пліново кермують епілковою роботою в краю, ведуть спільні інтереси всіх спілок і причиняють ся до того, що зорганізоване в спілках селянство в економічних відносинах на зовні виступає як одна цілість. До книжки додано ще чималий показчик літератури про кооперацію в мовах німецькій, французькій, італійській, російській, польській і українській.

Книжка д. Кузика, не дивлячи ся на свої хиби, котрі ми тут зазначили, тим не менше являється користною і вартою уваги в нашій літературі про кооперацію; на сю увагу вона заслуговує тим більше, що являється оригінальною працею.

Микола Залізняк.